ЕЛКА ТРАЙКОВА

БИОГРАФИЧНИТЕ СЮЖЕТИ НА ЛИТЕРАТУРНИЯ ИСТОРИК

Анкета с
Михаил Неделчев

Публикацията е резултат от извършено изследване
по проект BG05M2OP001-1.001-0001
Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения
„Наследство БГ (Оперативна програма
„Наука и образование за интелигентен растеж“,
приоритетна ос 1 „Научни изследвания
и технологично развитие“).

This publication is the result of a survey conducted
within the project BG05M2OP001-1.001-0001
Establishment and Development of “Heritage BG”
Centre of Excellence (Operational Program
“Science and Education for Intelligent Growth”,
priority Axis 1 “Research and technological development”).

© Елка Трайкова, автор, 2023
© Михаил Неделчев, автор, 2023
© Жанет Цанова, дизайн на корицата, 2023

Рецензенти:
Проф. д.н. Кирил Топалов
Доц. д.н. Морис Фадел

© Издателски център „Боян Пенев“
Институт за литература – БАН, 2023
Печатница „Дайрект Сървисиз“ ООД
ISBN 978-619-7372-75-5

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ЕЛКА ТРАЙКОВА

БИОГРАФИЧНИТЕ СЮЖЕТИ НА ЛИТЕРАТУРНИЯ ИСТОРИК

Анкета с
Михаил Неделчев

София • 2023

Съдържание

Предговор
~ 7 ~

Анкета
~ 11 ~

Именен показалец
~ 291 ~

ПРЕДГОВОР

Анкета прави опит да проследи житейския и творчески път на проф. Михаил Неделчев като поставя акцент върху родовата памет, приносите му към изследване и концептуализиране на българската литературна история, активното му участие в политическите процеси след 1989 г. Многопосочните разкази, които се разгръщат, надграждат и сблъскват, безспорно могат да бъдат допълнени с още събтия, факти и личности и това ще ги направи документално по-плътни и по-колоритни. Книгата обаче си постави за цел да събере сюжети, белязали знакови етапи в многолетния, богат и сложен път през годините на М. Неделчев. Те не предполагат нито мемоарна равносметка, нито компесаторно наваксване на пропуснатите възможности, а се опитват да споят автобиографичното и литературноисторическото – характерни за неговия житийски и творчески портрет. Във всички разговори той е пределно откровен, допуска ни без уговорки и задръжки в интимния си свят, категорично отстоява своите позиции, аргументира пристрастията си, споделя грешките си, но не пропуска да посочи и чуждите. През оптиката на личните си преживявания коментира както болезнени теми от културната и политическата история на XX век, така и актуални за съвременното ни общество проблеми.

Автентичният разказ съхранява богата семейна история – тръгнала от Кольо Фичето, преминала през достолепната личност на един от строителите на съвременна България – ген. Иван Фичев, запознава ни със забележителните жени в нея. М. Неделчев ни прави съпричастни към драматичните събития в Прага през 1968, във Варшава през 1987, на които по неведомите пътища на съдба е свидетел, говори за преминаването от литературата в политиката

и за завръщането към литературната история. Сюжетите носят неочаквана, понякога дори скандална информация за известни събития и познати личности, но провокират и себепознаване, разкаяние, самооценка. В контекста на своето лично време-пространство М. Неделчев с почит и респект оценностява модела на екзистенциално и социално поведение на достойни интелектуалци, обществени лидери и духовни наставници, с които се среща по своя път. Емоционално, но и убедително той ни въвлича в изпитанията, които носи изборът на *стоическата нормалност,* който тези морални авторитети отстояват във време на политически репресии, споделя откровено и за личната цена на устояването и на компромисите. Представя репресивните механизми на политическата система, реалните актове на неподчинение и ритуалните жестове на съпротива на идеологическите норми. В анкетата се наслагват факти, документи и свидетелски разкази за институционализирането на автори и произведения, но и за маргинализирането на истински значими книги и творчески присъствия. Затова гласовете в нея са алтернативно обособени.

Разгърнатите социокултурни и литературоведски сюжети подреждат парченца от богатото духовното пространство, което проф. Неделчев създава. Неговите измерения прозират не само в обективността на фактите, които забележителната му литературноисторическа памет съхранява, но и в спомените за ефектните бохемски жестове и репликите на маса, за приятелствата и конфликтите. Събитията са описани детайлно, а героите в тях са назовани поименно. Тематичните пресичания в разказите, мултиплицирането им в различни контексти прави невъзможно строгото спазване на хронологичната последователност, предполага мозаечната структура и неизбежните повторения в цялостния наратив.

В поредицата от разговори, които ние провеждахме с различна интензивност повече от година, не винаги стига-

хме до единомислие, понякога позициите ни след спорове се доближаваха, друг път оставаха различни. Благодарна съм на проф. Неделчев, който не само допускаше, но и толерираше този оживен дебат, чрез който се опитвахме да отговорим не само на въпросите как се твори литература в различни исторически периоди, но и как персоналистичните сюжети рефлектират върху политическите и социокултурните процеси в един значителен отрязък от време – от края на XIX до началото на XXI век. Това прави книгата диалогично насочена към почитателите на проф. Михаил Неделчев, но и към читателите, които имат друг хоризонт на очакване. Тя е и с отворен финал, защото той е не само активна публична личност, но и в поредица от нови текстове и книги продължава да създава своята история на българската литература.

Започваме разказа за рода, за родовата памет, която прозира в твоите текстове като много важен архетип.

Да, това действително е така и се надявам да достига и да се усеща от евентуалните читатели – колко значима за мен е тази родова памет, тези сюжети, които в семейството са били възпроизвеждани и внушавани на нас, децата, разбира се не по натраплив дидактичен начин. Имам привилегията да съм роден в един интелигентски род, да се формирам в интелигентска среда. Това наистина е голяма привилегия, ако сравнявам битието си с колеги и приятели, които произлизат от други социални и културни среди. Разбира се, това е предимство, но може и да предизвика мързел, да притъпи твоята амбициозност. Имаш усещането, че всичко вече е направено преди теб и ти няма с какво да допълниш тази история.

Трябва да започнем с това, че може би най-важният човек в семейството беше моят прадядо генерал Фичев – за него се говореше винаги като за дядо Генерал. Имаше много негови скици и портрети у нас. Дядо Генерал всъщност беше от съседната къща – там продължаваше да живее нашата втора баба – Манка, както ѝ казвахме ние. Беше благородна, фина и деликатна старица и като деца ходехме да ядем картофи с масълце, които ни печеше на кахлена печка.

И така, генерал Фичев е началник-щаб на армията по време на Балканската война. Той е внук на Кольо Фичето – първородният внук от големия му син. Генерал Фичев учи в елитния Робърт колеж[1] в Цариград. Когато умира баща

[1] Робърт колеж е основан през 1863 г. от Кристофър Робърт, американски индустриалец, и функционира до 1971 като колеж, а после е преобразуван на средно училище.

му, Кольо Фичето казва: „Наш Иван да се прибира – стига е учил ингилизки езици“. И той така и не се дипломира. Когато се прибира, Генералът става преводач в руската армия и по-късно учи в един от първите випуски на Военното училище. Той е бил човек, склонен да има по-скоро хуманитарни занимания и е ползвал 12 езика писмено. Идвал е ходжа вкъщи да му поддържа арабския краснопис, защото той и арабски е знаел. Владеел е всички големи европейски езици. Имал е дарба за езиците. Аз в това отношение, в сравнение с генерал Фичев, съм деградация на фамилията. Бил е много интересен, умен човек, написал е доста книги, сред тях аз най-много харесвам книгата „Лао Ян“[2]. Тя описва от стратегическа гледна точка Руско-Японската война и показва бездарието на руските генерали – било е ясно, че японците, макар и по-малко на брой, ще победят. Всички книги на генерал Фичев са на военноисторическа тематика. Разбира се, той има и учебници. По неговите учебници се е учило във Военната академия – той е бил един от нейните създатели и дълги години преподавател. Към 1905–1906 г. получава генералско звание. Той е възпитаник и на Генералщабната академия в Торино. И моята баба Маргарита всъщност е родена в Торино. Явно е имало договор между България и Италия и много наши генерали са възпитаници на тази академия. Аз имам снимка на кооперацията, където Генералът е живеел и която е всъщност родната къща на баба ми в Торино.

Самият Генерал е роден 1860 г. и по време на Балканската война той е в непрекъснат конфликт с цар Фердинанд. Главното командване се състои от трима души по това време – главнокомандващия цар Фердинанд, помощник-главнокомандващия генерал Михаил Савов, който е и

[2] *Фичев, И.* Ляо Ян. Военноисторическа студия, според руски и японски официални сведения. – София, 1906.

основният опонент на моя прадядо през дългата му кариера, и генерал Фичев – това е върховното командване. Обвиненията към Фичев по време на Балканската война са, че е муден и много внимателен. А всъщност цялата работа е, че Генералът е бил убеден, че ще възникнат противоречия със съюзниците и е наблюдавал какво става в Македония. Той не се интересува толкова от Цариград, защото много добре е знаел, че той никога няма да бъде оставен на българите да го владеят. Това е било само утопия и е успявал някак си да възпира Фердинанд, докато Савов го е насърчавал в това отношение. Прочутите обвинения към него са, че не е избързал с превземането на определени позиции, точно в това е неговата сдържаност по отношение на един бърз поход към Цариград.

По времето на въздигането му в йерархията той е бил военен преподавател на принцовете Борис и Кирил. След уроците понякога Фердинанд го е канил да остане на вечеря. След една такава вечеря той се връща вкъщи и казва на жена си: „Имаме страхотен цар простак!“. Какво се случва: Царицата (княгиня все още) си поръчва кашкавал пане. Фердинанд, който тогава е плюскал всякакви месища, взима този хубав кашкавал, набучва го с вилицата и казва на жена си: „Как може да го ядеш този сопол?“. И това е потресло Генерала – все пак на тази вечеря е имало министри, всякакви хора от светското общество.

Генерал Фичев е бил и член на Българската академия на науките. Аз предадох негови дипломи и лични документи в Научния архив на БАН. Личността на Генерала за нас беше сакрална личност. За него се говореше с голямо уважение в нашето семейство. И се разказваше как вуйчо ми Иван като малко момче е обичал да ходи при дядо си, който на картата му е разигравал разни боеве от Балканската война и от други световни войни. Голяма част от това наследство беше погубена, включително неговите безценни ордени и

медали, което е голяма травма за мен. До това се стигна, защото тогава бяхме бохеми, живеехме като бохеми, бяхме антибуржоазно настроени – не че мразехме буржоазията, но бяхме срещу етикета, принципите, обноските на буржоазията, имайки предвид в това число и комунистическата буржоазия. По някакъв начин беше станала конвергенция между комунистическата буржоазия и нашата буржоазия. Това ми беше противно, но както и да е.

Стамболийски лично моли генерал Фичев да стане посланик в Букурещ, защото по това време България е победена страна. Добруджа е взета и има огромни проблеми, свързани с хора, които имат собственост там. Тогава е въведен един закон, че не можеш да имаш собственост, ако не си румънски гражданин, започват да изземват чифлици, други стават румънски граждани. Генерал Фичев се съгласява и става пълномощен министър. На първата официална вечеря крал Карол[3] вижда, че генерал Фичев е сложен като посланик на България някъде накрая на масата. И кралят казва: „Как е възможно доайенът по ранг на дипломатическия корпус да бъде там? Преместете Генерала до мен“. И оттук нататък Генералът става почетна фигура и успява да издейства доста важни облекчения и облаги при държавните взаимоотношения. След Междусъюзническата война, когато сърбите крадат Западните покрайнини, при преговорите някакъв важен сръбски човек казва: „Този град го отпускаме лично на генерал Фичев!“. Той е бил действително много уважаван – получил е всички престижни европейски и световни ордени, удостояван е – дори когато сме били победени. Вкъщи имаше един прекрасен портрет като внушение за представителността и фигурата на Генерала в цял ръст. Той стоеше на тавана и постепенно от влагата се изрони целият. Начинът, по който се отнесохме към не-

[3] *Карол I* (1839–1914). Крал на Румъния от 1866 до смъртта си.

говото наследството, не беше много почтителен. Баба ми, Бог да я прости, непрекъснато се притесняваше, че комунистите ще дойдат, ще се качат на тавана и ще видят какви гадни генерални неща има и ще ни ги вземат. Тя много обичаше и разчистването, в един момент, когато ние бяхме на почивка във Варна, извикала едни цигани да почистят тавана. И те много добре го бях почистили от всички ценности, които бяха там – сребърни сервизи, един сребърен часовник, портрета на Генерала и много други вещи, които бяха и важни семейни спомени.

Доста по-късно, когато вече Държавна сигурност беше започнала да ме тормози, в един момент неприятният човек подполковник или майор Пенчев ми каза: „И стига с тоя Генерал! Непрекъснато говориш за него! Аз, ако имах дядо генерал, щях да си мълча“. Казах му: „Ама този Генерал е внук на Кольо Фичето – вие нали почитате Кольо Фичето?! Какъв да стане внукът на Кольо Фичето – беден селянин ли да стане, той не е от село?!“. Знаменита история има с генерал Фичев, когато отиват със своя зет, за да видят майка му. Тя е болна в Търново. В този момент и двамата са министри в едно и също правителство – Коста Панайотов[4] е на правосъдието, а Генерала – на войната. В един момент виждат, че една *сиджимка* ходи из къщата и с ужас разбират, че тя е вързала крака на момичето, което се грижи за нея. За да не я изостави и ако тръгне да умира, да е около нея. Те казват: „Мамо, как може да си толкова проклета – да вържеш крака на момичето за леглото си?!“. И тогава тя изрича знаменателната фраза: „Не съм проклета синко, не съм проклета, ами съм чорбаджийка!“. Нейният род са тежки чорбаджии. Доста години по-късно

[4] *Константин Панайотов* е брат на първата съпруга на ген. Иван Фичев – Поликсена (Сенка) Панайотова. Тя е била високообразована, завършила колеж в Загреб.

аз разглеждах едни известия на музеите от Североизточна България и изведнъж виждам нашата прапрабаба – те имаха едни особени капели – и нашата прапрабаба вътре изобразена и там пише, че тя е шила знамето на Стамболов и е била в затвора. В същия затвор, в който и Левски е бил, докато не са се застъпили за нея. Казвам: „Бабче, как може да ни разказвате как тази прапрабаба е била проклета и е била чорбаджийка, а не знаем, че тя е участвала в националноревюционната история?“. Баба ми вика: „А, това е известно, бе!“. Но ние не го знаехме, а те само ни разказваха анекдоти за разни роднини. И така, оказа се, че жената е била в затвора, но е имала постеля и всеки ден са давали на заптието по една паричка, за да ѝ носят храна, и най-накрая са я освободили. Така че ето тази наша прапрабаба се оказа героиня, но това го узнахме късно. Много анекдоти се разказваха вкъщи, най-вече фамилните истории на майчиния ми род, по тази причина аз съм много по-свързан с него, отколкото с този на баща ми.

Споменах вече за тази втора митическа фигура в нашето семейство. Млада умира първата жена на Генерала и той тогава се жени за Манка, която е била много стройна, красива, изящна, така и остаря – беше като статуетка. Те нямат деца, а тя е от карловски род – далечна родственица на Левски. А сега да разкажем за дядо-вуйчо Коста Панайотов. Дядо-вуйчо Коста Панайотов е от големия Панайотовски род в Търново. Той е заемал най-различни длъжности. Одески възпитаник е, страхотен стамболовист – още като студент пише цели поеми – възхвали и жаловни песни за убийството на Стамболов. След това е в Стамболовистката партия. Завършва право и е бил областен управител, народен представител, министър на правосъдието. Малко преди 9-и септември става председател на акционерно дружество „Български Юнион“ – 4-то или 5-то по значимост и по капитал. Имал е имоти из цяла София. Той е бил ерген

и дарява какво ли не! Теренът за игрище „Юнак“ е дарен от него. Днешната високопланинска база на националните отбори на Белмекен всъщност е неговата вила, построена е от него. Бил е деятел на туристически дружества, спортен деятел. Две големи къщи на ул. „Добруджа“ са подарени на „Юнак“, обаче дружеството не ги усвоява за тези нужди. Ние от него наследихме най-различни неща, включително едно чифликче някъде по Плевенско, което го продадохме, но сме и много наследници. Той идваше вкъщи, аз го помня – достолепен старец, вадеше от джоба си една копринена снежнобяла кърпа, с една златна огромна безопасна игла си я закачаше на врата и така ядеше, като казваше: „Храната трябва да се дъвче по 40 пъти“. Когато идваше вкъщи, това беше около 1952–53 г., започваха едни приготовления, гозби. Трябваше да има задължително и задушени аспержи. Той беше се оттеглил в Арбанаси – за него това беше важен топос, защото преди това е бил ктитор на манастирите там. Преди 9-и 44-та той успял да ликвидира голяма част от имотите, други му били иззети. Беше странно, че той, който е бил министър на правосъдието в три правителства, народен представител, стамболовист – не го закача народната власт и по някакъв, така да се каже, магически начин си изживя стариите в Арбанаси. Прекрасна беше неговата вила „Трапезица“ във Варна, с баба ми са ходили по месец, месец и половина да почиват там. Намира се до делфинариума, 6 декара и половина на брега на морето. Там е била разположена отоплителната система на делфинариума. Впоследствие я преместват, но вилата не ни я върнаха. Съдихме се, но получихме някакви мижави компесаторки. В някакъв момент вилата са я направили общинска собственост, после тази общинска фирма е приватизирана и сега е собственост на мафиотската групировка ТИМ. За съжаление, не е единствената собственост, която не успяхме да реституираме. Дядо-вуйчо Коста Панайотов

е бил и писател – той има издадена стихосбирка „Събрани стихотворения“, има „История на България“ (любителски написана, но патетична) и всякакви други книги по стопански и юридически въпроси. Беше интересен и културен човек.

Да поговорим за жените в тази много изявена мъжка фамилия.

Жените бяха изключително интересни. Баба ми е завършила два колежа – Френския в Пловдив и „Константинопол колидж“ в Цариград. Тя никога не е работила, беше домакиня, но беше много активна светска дама. Тя почина на 91 години – вкъщи падна и се изпочупи, залежа се и за 2–3 месеца си отиде. Но да кажем за Манка. Баба ми беше в много добри отношения с Манка – с втората съпруга на баща си, не съм чувал никога да е имало каквито и да е конфликти – те живяха в две съседни къщи. Баба ми беше мека, отстъпчива, диалогична, но успяваше да наложи своята визия за нещата. Беше на 85 г., когато отиде да види братовчедка ми, която се омъжи в Швейцария. На 85 г. си хвана влакчето и замина. Беше скрила шапката на швейцарците! Говори френски и английски, разказва всякакви истории и се беше превърнала в център на компанията. Те ѝ казвали *льо бабше* и са ми разказвали легендарни истории за нея. Баба ми се събираше със съученичките си от Константинополския колеж и пишеха роман на английски. Принципът беше такъв – тази, при която ще бъде следващият жур, защото те се редуваха, тя ще напише съответната глава.

Интересна беше историята с мадам Гадарине – тяхна съученичка от Колежа, арменка. Един ден те получават писмо, че тя иска да дойде в България, за да се видят. На тях им отне малко време да се сетят за кого става дума, но после я приеха веднага и всяка вечер имаше купон в нейна чест след тържественото ѝ пристигане. Тя беше много об-

щителна. Оказа се, че е успяла да се спаси от големия геноцид[5] срещу арменците в Цариград и с един от последните кораби заминава за Франция. Установява се в Марсилия. Всичките ѝ родственици в Цариград са убити. Тя, когато тръгва да търси своите корени, се сеща за своите съученички от Колежа. И чрез Червения кръст издирва своите български приятелки. Един път като беше вкъщи ме попита: „Какво искате вие, мога да ви изпратя нещо?“. И аз тогава си поръчах Бернар Бюфе – един мой любим френски художник, беше излязъл голям негов каталог. Той е френски екзистенциалист. След време с една картичка от издателството ме питаха дали съм получил албума. Те го бяха изпратили, дойде и второ писмо, в което ме уверяваха, че е напуснал границата на Франция, но аз така и не получих албума. В Софийската поща имаше един отдел за книги, в който се решаваше дали те ще стигнат или няма да стигнат до своите адресати, явно албумът се е оказал там. Щеше да ми бъде готин спомен.

Знаменита бе племенницата на баба ми Маргарита – леля Беба (Събка). Тя беше голяма купонджийка и светска дама. Имаше един кръг от недоубита буржоазия, който се състоеше от 12–13 семейства, но винаги имаше едно семейство, което на съответната сбирка няма да бъде поканено, за да има тръпка. И като се случеше точно тяхното семейство да не е поканено – тогава наставаха едни плачове по телефона, едни огромни разговори – въобще голяма драма! Няма да забравя как се събираха на току-що откритите хотели на плажа в „Св. св. Константин и Елена“. Нашето семейство е най-бедното от тази компания. Леля ми Беба

[5] Геноцидът срещу арменското население, който се изразява в масови убийства и депортиране, е провеждан систематично от Османската империя от края на 19-и век, а по-късно и от режима на Младотурците в периода 1915–1918 г. Жертвите са над 1 500 000.

минава по плажа и казва: „Довечера сме на казиното, нали? На кебапчета?“. И всички се съгласяват. След това се прави една огромна трапеза, идва сервитьорът и всеки започва да поръчва най-различни неща. И леля ми Беба казва: „Ние сме на кебапчета!“. Преброява ни колко сме и казва: „15 порции кебапчета и за мен едно кисело мляко, защото аз съм на диета!“. „Абе Бебо, нали сме на кебапчета!“ „Да, ама аз съм на диета!“. Беше се омъжила за един много благороден и фин инженер с австрийско потекло – Карл Братанов, който имаше някаква частна практика.

Как живееше вашето многолюдно семейство?

Тук трябва да се каже, че и в София, и в Панчарево семейството на вуйчо ми и нашето живееха заедно, в една къща, и имахме един общностен живот, бяхме много близки. От рода най-близкият човек за мен беше вуйчо ми. Вуйчо ми Иван Карафилов, който беше цигулар със „справедливо“ отнето от народната власт право да бъде адвокат и по тази причина, след като преди 9-ти е бил част от Царския симфоничен оркестър, става оркестрант в Софийската филхармония. Влечението му по музиката първоначално е било хоби, но той много последователно го поддържа и развива във времето. Даже си спомням, че ходеше на майсторски класове. Беше помощник-концертмайстор в Софийската филхармония, а в един момент го направиха и концертмайстор, но като му видели досието, му казали: „Карафилов, ти нямаш висше образование по музика!“. И той си признава: „Аз съм доктор по право от Виенския университет“, и пак го понижиха от концертмайстор в помощник-концертмайстор, защото няма ценз. Това го ядоса и той замина да свири във филхармонията в Бон. Междувременно дъщеря му, която също беше голяма цигуларка, беше на специализация в Италия при проф. Гули и там се запознава и залюбва с асистента на Гули, който е швейцарски цигулар и се женят

без разрешение. Вследствие на което на вуйчо ми, при едно негово връщане от Бон, му спират паспорта, защото дъщеря му се е омъжила неправомерно и е станала, така да се каже, швейцарски човек. Той много тежко преживя това. Накараха го да плати цялото образование на дъщеря си в Консерваторията и магистратурата ѝ като чужда гражданка и всичките спестявания от Бон отидоха, за да ѝ легализират проклетия паспорт. Това предизвика неговото разболяване, не го пуснаха в Швейцария да се лекува, а като успя да отиде, вече му казаха, че е твърде късно. В цялата къща го слушахме как кашля много зловещо и ни беше страшно мъчно. И на 59 г. си отиде. Но аз имах силна духовна връзка с него. Той пряко ме свързваше с наследството на младите *златорожци*, защото е бил близък с Весела Василева и въобще с тези среди, беше близък с музиканта философ Трифон Силяновски[6], който беше изпратен в лагер и се върна с изпочупени пръсти… Самият ми вуйчо имаше квартет – „Квартет Карафилов“, и изнасяха прекрасни концерти в зала „Славейков“. Чрез него и неговата среда аз получих достъп – и то от съвсем ранна възраст, до тази хуманитарна творческа интелигенция. Майка ми беше завършила Консерваторията със специалност пиано, някой ѝ беше казал да вземе и педагогическия профил. След 9-ти, когато беше станало все по-невъзможно баща ми да има частна практика, тя в един момент стана учителка по пеене и музика в една гимназия на „Редута“. Тя водеше хорове, след това стана преподавател в Института за детски учителки. Там беше много на почит и до ден-днешен ме спират възрастни дами, които ми казват, че са били ученички на моята майка и че тя им е била любимата учителка. Майка ми беше човек ентусиаст и много я обичаха нейните прия-

[6] *Трифон Силяновски* (1923–2005), композитор, автор на 3 симфонии, на 3 концерта за пиано и на произведения за струнен оркестър. Той е и пианист, педагог, музикален теоретик и философ.

телки и колежки. За съжаление, тя си прекрати кариерата на пианистка, свиреше на акордеон вместо това. Майка ми се казваше Савка, кръстена на своята баба – Сава. Когато аз се ожених и Люлина дойде вкъщи, тя много харесваше това, че в нашата къща тече един непрекъснат домашен концерт по всички етажи! Вуйчо ми свиреше сутрин на цигулката, преди да отиде на репетиции, братовчедка ми Маргарита, преди да замине, свиреше също, тя впоследствие стана професор в Женевската консерватория. А другата ми братовчедка – Бистра, беше флейтистка, голяма купонджийка. Тя се омъжи за един симпатичен човек в братски Брюксел. Бистра също имаше кариера на преподавател по флейта там.

Да кажем и няколко думи за сестра ми. Тя е с 2 години по-малка от мен и е доброто дете на фамилията. Тя кандидатства архитектура. На изпитите имаше 6 по математика и ѝ бяха сложили 4 по рисуване. Поиска ревизия на оценките, оказа се, че са укрили работите ѝ. В тази специалност можеше да влезеш само с пълно отличие, но с този успех не я приеха. Тогава напливът за архитектура беше огромен. Тя прие това много тежко и замина при наши приятели в Белград. Започна да учи там архитектура, но им прекъснаха достъпа – не помня какво стана, но прогониха българчетата от Белград и тя се върна и записа английска филология. Беше голяма отличничка. Посещаваше най-различни кръжоци в университета. Атанас Славов[7] ѝ беше кандидат-жених, но тя му каза, че ще му отговори с *да* или *не*, след като се върне от специализацията си в Англия. Като се върна,

[7] *Атанас Славов* (1930–2010), писател, поет, преподавател, работи в Института за изследване на изкуствата и в Института за литература към БАН. През 1975 г. заминава за САЩ, като емигрант работи в различни медии като диктор, редактор, автор на политически коментари. Участва в интердисциплинарни проекти към научни институции в Полша и САЩ, автор е на значими изкуствоведски изследвания.

пак не му даде конкретен отговор, след това замина на специализация в Източна Германия. Като се върна от Германия, се оказа, че Атанас си е намерил друга жена – нейна приятелка. Тя се възмути от тази негова постъпка, а на мен страшно ми се обиди, че ние си останахме приятели с него. Много ми беше сърдита.

Къци Пастухов беше част от нашата ранна младежка компания заедно с Явор Бачев, Богдан Богданов, Емо Бояджиев, Буби Братанов. Много известни бяха нашите сбирки в София. Марияна също идваше на тези срещи и Къци Пастухов се влюби в нея. Един път ѝ се обясняваше, тя му каза: „Не ме занимавай“, тогава той се качи на тавана и трас с едно секирче си прасна пръстта и след това този пръст така му остана – не го отряза, но успя да го травмира доста. След това тя срещна Йордан Райков, който е от много тежка фамилия – неговият дядо е настоятел на църквата „Света София“, а неговият баща Апостол Райков след 9-ти септември като млад юрист става защитник на съдените от Народния съд – явява се на няколко процеса. Привикват го и питат: „Ти защо ги защитаваш тия?“. И оттам го изселват в едно добруджанско село, където студ страхотен – това е през 1953 г. Единствено една жена го приютила, защото успял да спаси детето ѝ. Там се разболява много тежко, но изведнъж чува, че камбаната на селото бие и пита кой е умрял. „Сталин“ – казва му хазайката, и той: „Така ли, да му е*а майката! Щом той е умрял, аз ще живея!“. Беше много готин и беше станал художник фотограф. Издаваше албуми. И за да могат да завършат гимназия, синовете му – Йордан и Георги Райкови, ги беше осиновил дядо им, защото бащата е обявен за народен враг. Все пак не им дадоха да следват, но понеже баща им познаваше всякакви хора, си беше уредил среща с някакъв министър, който му казва: „Виж сега, тук в България не може да стане, обаче да ги пратим в Киев“. И всъщност и двамата завършват

инженерство в Киев. А сестра ми беше станала редактор в издателство „Народна култура“, в отдела за англоезична литература, и имаше доста важни преводи. Да кажем, есетата на Чарлс Пърси Сноу, книги на Селинджър, както и „Полет над кукувиче гнездо“ и „Мисис Далауей“. Но след 90-та година цялото семейство отиде в Америка. Поначало зет ми Йордан е човек спиритуален, увлечен по източни религии и идеи, и той реши, че трябва да си промени живота, а Америка е една такава възможност, където той направи голяма кариера като инженер в „Оракъл“. Сестра ми, след известни турбуленции, стана редактор в „Станфорд прес“ – издателството към Станфордския университет, но там не се занимаваше с художествена литература, а с научна. Сега и двамата се оттеглиха в къщата, която си купиха в град Болдър, като преди това живееха в Силициевата долина. Сестра ми отново започна да превежда. Наскоро преведе есетата на Хенри Джеймс и „Дневникът на една писателка“ на Вирджиния Улф.

Това е родът ти по майчина линия. Разкажи за рода на баща си.

За съжаление, аз много слабо познавам родовете си по бащина линия. Те са от Северна България и според родовата митология семейството на моята баба Мария са бежанци от Елена. Нейният мъж, дядо ми Неделчо, беше от капанските села, които са със запазени прабългарски родове. Това е около Разград, в тези равнини. Те бяха много симпатични, много интересни хора. Имаха огромна къща с прекрасен двор, баба ми беше страхотна домакиня.

Ти познаваше ли ги?

Да, разбира се. Ние всяко лято ходехме там, но за съжаление, нищо повече не знам за този род назад в миналото. Те са ме канили много пъти в тези капански села,

но аз така и не отидох. Аз не опознах добре рода на баща ми, който винаги се чувстваше като *завръян зет*, така да се каже, в къщата на един голям софийски род с дълга и важна история. Това беше глупаво, но понякога категорично му го напомняха както баба ми, така и вуйчо ми.

Какви бяха поводите за тези напомняния, които очевидно са били болезнени за него?

Когато изпадаше в скандални ситуации, след като изпиеше повече питиета, той правеше скандали. Майка ми беше много красива и той много я ревнуваше, защото според него е имала закачка с диригента Васил Стефанов. Спомням си, че ходехме във Варна за по 40 дни, защото сестра ми имаше сенна хрема. Там общувахме с нашата далечна роднина леля Вера. Нейният баща е бил възпитаник на Генерала и става вицеадмирал. Когато ходехме вечер в Казиното, изведнъж се появяваше и Васил Стефанов, който канеше майка ни на танц, а леля Вера благосклонно разрешаваше и после си мълчеше.

Баща ми беше много образован в техническите науки за времето си човек. Той е учил в Габровската техническа гимназия, където му е преподавал Георги Цанев, после е завършил Политехниката на град Бърно. Въобще всичките ми дядовци и прадядовци са били с висше образование. До 1947–48 година баща ми имаше много добра частна практика, после се принуди да започне работа в „Главпроект“. Беше инженер перфекционист, чертежите му бяха винаги изрядни. В „Главпроект“ беше един от големите инженери, а след това работи дълги години в „Заводпроект“ и е построил много заводи, за това получаваше и някакви държавни награди – „Червено знаме на труда“ или други, възможно по-прости медали. А някой заместник-министър, който само е видял завода на откриването, го правят „Герой на труда“. Веднъж, когато го награждавал, един парти-

ен функционер възторжено му казал: „Другарю Неделчев, вие сте истински безпартиен комунист“. Той беше ужасно възмутен и обиден от тази нелепа похвала.

Как баща ти попада в Бърно? Изглежда дядо ти е бил доста заможен, за да осигури финансиране за много добро образование в чужбина.

Да, той е бил много заможен и уважаван човек. Имал е земи и дюкяни, които, разбира се, комунистите му отнемат. На стари години се занимаваше с обувки, но не беше обущар, просто беше сръчен и му доставяше удоволствие да поправя разни неща. Те все още имаха лозя и ниви. Дядо ми Неделчо е бил в предишни години, по време на управлението на Народния блок (1931–1934), в управляващата „тричленка“ на Попово. Той е бил виден гражданин и изобщо бяха много уважавано семейство в този много симпатичен интелигентски градец Попово.

Твоите многолетни литературни маршрути включваха ли и Попово?

След тяхната доста ранна смърт аз повече не съм ходил, въпреки че, пътувайки из страната, много пъти съм минавал оттам. Минавах даже съвсем наскоро. Те имаха висока хубава къща на един хълм, която понякога си спомням.

И сега отново да се върнем към рода на майка ти, в който са събрани потомците на Кольо Фичето и на македонската фамилия от Велес.

Бащата на майка ми, дядо Михаил, много рано, още като дете идва в София. Тяхната семейна история е много интересна. Те живеят заедно – три или четири къщи на принципа на задругата. Тази задруга се управлява от моя прапрадядо Иван. Те са били търговци. Аз имах тяхната

търговска книга, изпратена от дядо Лазо специално на мен като наследник на рода, донесоха ми я от Македония, от Велес.

Пазиш ли тази семейна реликва?

Не, дадох я на Тзавела[8]. Тя беше на тънък пилюр с всички търговски писма и документи. Аз имам и завещанието на нашия прапрадядо. В него, наред с това, което оставя на своите близки, малко преди смъртта си, около 1880 г., той завещава значителна сума пари и на българските училища в града. Какви да бъдат тези училища, ако не български! Но каква е историята с идването на моя прадядо в София. Техен съсед го моли, когато отива по търговски дела до Цариград, да занесе един пакет на негов партньор. За услугата той дава на прадядо ми някаква комисиона. Той решава, че тези пари са негови, лични, а не общи, какъвто е бил принципът в задругата. С тях купува красива златна огърлица на баба ми, но ѝ казва да не я слага, защото веднага ще я попитат откъде я има. Тя, разбира се, не издържа и на първия празник, било е Великден, слага огърлицата. Веднага свекърът я пита откъде я има. И тя отговаря: „Иван ми я донесе от Цариград“. Баща му го кара да стане и да обясни цялата история на семейството. Той започва да разказва, но главата на семейството отсича, че всички пари са общи и кара снаха си да свали огърлицата, за да я даде на неговата сестра. След като е починала жена му, а и сестра му е била вдовица, прапрадядо ми я довежда от Свищов, за да командва рода.

---

[8] *Христофор Тзавела* (1934–2018), фолклорист, историк, поет. Той е от виден сулиотски род, от който произхождат много общественици и политически личности в Гърция.

Според патриархалната йерархия огърлицата по право става нейна.

Да, тя като стопанка на дома я взема, но прадядо ми Иван е адски обиден и казва: „Искам си го делот!“. Той настоява веднага да си получи полагащата му се част от семейното имущество. Баща му се съгласява да му даде от „сухата пара“, но нищо повече. Земите, къщите, нищо не се продава. Много интересно е, че в неговото завещание е описано цялото имущество, дори и тези корита, където са мачкали гроздето, защото са имали много лозя.

Те му дават тези пари и той взема жената и малкото си дете и пристигат в София около 1882 г. Тук отваря някакъв дюкян, но търговията не му потръгва. Велешанската колония от Македония му помага да стане акцизен в Котел, но точно тогава в града се разразява прочутият голям пожар (1894). В него изгарят почти всички богати и тежки котленски къщи. Голяма трагедия за града и за неговото семейство, защото изгаря и тяхното имущество. Те са принудени да се върнат в София. Той пак не успява да се справи по никакъв начин и умира много млад от дамла, получава сърдечен удар.

С парите, които им е дало семейството във Велес, прабаба ми Сенка успява да изучи дядо ми Михаил. Той завършва Софийската мъжка гимназия и заминава да учи в Лозана, където завършва инженерство и архитектура. Аз ходих и се снимах пред този Лозански технически университет. Това е през първото десетилетие на XX век. Следването на дядо ми е било щастливо. Поначало дядо ми винаги е бил много весел, център на компаниите. Има стотици негови снимки от вечеринки – маскиран, винаги засмян, какво ли не! След като е завършил в Лозана, започва работа в София и се запознава с генералската дъщеря, баба ми Маргарита, на тенис кортовете в Борисовата градина. Това е около Балканската война, защото майка ми е родена през

1916 г., като тя е по-голямата дъщеря. Дядо ми Михаил е построил много сгради, защото това е неговият частен бизнес. Той е имал и много други занимания – бил е дългогодишен председател на Българското инженерно-архитектурно дружество в София. Те правят елитни сбирки, събират се най-достолепните архитекти, инженери и много красиви жени. Самият той е и инженер, и архитект. Бил е много близък приятел с най-различни наши художници и писатели, въобще е общувал с такива артистични хора. Бил е много близък с художника Цено Тодоров. Те са ходили в нашата вила в Панчарево да си мълчат – тъй като са били много приказливи и двамата и са се хващали на бас: който пръв проговори, ще плати цялото пиене. Разбира се, в неделя следобед някой от тях проговаря, за да стане пиенето. Като един от най-важните моменти от проявленията на този мой дядо е това, че той е назначен за главен инспектор-комисар за прокарването на железницата, която е трябвало да свърже България с Дедеагач, Бяло море. Аз имам албум, пълен със снимки, които представят цялото пътешествие на тази експедиция. Това си е и етнографска ценност. Проектът за тази железница не се осъществява, но те прокарват цялото трасе. Навсякъде, където отиват, стават страхотни седенки – момите играят хора, а на една от снимките дори го има и моят дядо, загледан към Бяло море.

След като умира мъжът ѝ, на прабаба Сенка веднага ѝ изпращат емисари от Велес с предложение да се върне при семейството. Тя категорично отказва. По-късно започват да се възстановяват някакви връзки, които бяха по-интензивни вече през 50–60-те години. Ние им изпращахме поздравителни картички и получавахме от тях, най-вече от дядо Лазо.

Какъв роднина ви е бил дядо Лазо?

Не мога точно да си спомня. Може би зет по някаква женска линия, който е останал последен в тези три или че-

тири велешански къщи. Там много са го тормозели, изпращан е в лагери заради българското си самосъзнание, но до смъртта му през 60-те години винаги, когато е минавал по чаршията, всички са ставали на крака. Бил е много уважаван човек, той е последният във Велес.

Киро и Трайчо, които са втори братовчеди на вуйчо ми и на майка ми, отиват в Скопие. Техните деца завършват висше образование – единият е химик, а другият счетоводител, доколкото си спомням. Те също имаха българско самосъзнание, следващите поколения вече започнаха да се колебаят, да губят и да се отказват от идентичността си, докато напълно се македонизираха. За съжаление, връзките ни с тях вече се прекъснаха по много драматичен начин. Един от моите братовчеди – Ильо Цървенов, който беше баритон в Скопската опера, много обичаше да идва в София, защото имаше доста приятелки тук, а и правехме големи купони вкъщи. Това беше до момента, когато му подарих една брошура за единството на българския език. На следващия ден той си замина много рано и аз видях, че не е взел брошурата. Вероятно е постъпил правилно, защото, ако я намерят в него, със сигурност е щяло да има тежки последствия – и лични, и за кариерата му.

Значи любовта му към българските жени е била победена от верността му към македонската идентичност?

Така се получи, а и той беше женен за една красива, но доста люта македонка. За тази линия от моя род може много да се разказва, но най-фрапантна е историята на Киро Кямилов – далечен родственик на дядо ми Михаил. Той го е подпомагал, докато е следвал философия в Софийския университет. Преди това има комунистическо минало в Париж, интербригадист в Испания. По-късно той самият казваше, че е крил сред книгите на дядо Михаил писма от Й. Б. Тито. Дали са били точно писма от него, или от неговия щаб, не

зная, но е бил близък с кръга на Вапцаров и с редица видни комунисти. Когато, вече много години по-късно, аз го заведох в писателското кафене, се оказа, че Младен Исаев и други мастити писатели комунисти го познават много добре. В тогавашна Югославия той също е бил репресиран, защото е имал българско самосъзнание, бил е в лагери, въпреки че е комунист. При първото ми ходене в Скопие през 60-те години аз решавам да отида при него. В дома му, на прага, без да ме покани вътре, ме посреща една много свирепа жена, на която аз тръгнах да обяснявам кой съм, защо идвам, а тя се държа отвратително грубо и буквално ми тръшна вратата.

Оказа се, че тя всъщност е българка, от Пазарджик, която радикално се е сърбизирала и македонизирала. След като го освободили от лагерите, на чичо Киро Кямилов му позволили да работи в Института по фолклор към Македонската академия на науките. Направо го бяха заточили там, без да му позволяват да прави висока научна кариера. А неговата жена почти го беше изгонила от дома му и той си живееше в кабинета, където беше пълно с френски книги. Тогава той се занимаваше със записване на спомени, но не само героични, а всякакви житейски и делнични разкази на македонски войводи и участници в освободителните борби. Създаваше устна история, това е своеобразен жанр, който дава понякога свръхсубективна, друг път напълно автентична информация.

След година-две, когато чичо Киро дойде в София, аз му разказах за злополучната си среща с жена му. Оказа се, че тя е философ, занимава се с наука, скъсала е всички роднински и приятелски отношения с България, но и мрази мъжа си за неговото българско самосъзнание.

Ти каза, че притежаваш завещанието на прапрадядо си Иван. Това е много ценен документ, не само като

част от вашата родова история, а и като историческо свидетелство за народопсихологията, за обществените, семейните, а и законовите регламенти през XIX век.

Да, това е наистина сакрален документ. Ето, ще цитирам части от него: *„Понеже всеки човек е смъртен, а часът на смъртта е неизвестен, затова и аз, долуподписаният човек, подлежащ от същата участ, пристигнах в прилична старост здрав, бидейки телесно и целокупно здрав и имайки си разумът, за отбегнуване на всяка разпра после смъртта ми между наследниците ми, реших да наредя и заповядам, щото имането ми да се разпредели по следващия начин. Първо: на сина ми Александър, освен дадения му преди време капитал, завещавам да му се дадат още 20 (двайсе) турски лири за уголемяване на капитала. Една къща със следващите комшии: Мане Слането, Ицо Чифчията, Илия Лякът, Стоян Малчоданец и брат му Андро. Едно лозе в Сеница с комшии: братя Мишеви, Динко Солев, Арос чифчия и брат. Една нерезина от новите места с комшии: Алексо Данов, Коста Занов. Една бъчва от 12 товара и едно корито за грозде от 50 товара.*

Второ: на сина ми Тодора освен дадения му преди време капитал завещавам да му се дадат 20 (двайсе) лири турски за увеличение на капитала и още една къща под название Петровска със следващите комшии – Димитър Перев, Фаза Петракиев, Сона и двора на брат му Алексо и Ана. Едно лозе в Камено бърдо с комшии от две страни: Косте Ризов и братя и с новия път. Една нерезина в новите места с комшии: братя Весови, Кочови и мера. Две бъчви от 25 и 16 товара.

На внуката ми Ката Саздова, освен капитала, който съм дал по време на сина ми Сазда, завещавам да ѝ се дадат за подобряването ѝ 20 (двайсе) турски лири.

На сестра ми Мария Димчова завещавам да се дадат 5 турски лири.

На керка ми Евсимания Андре Урумова завещавам да ѝ се дадат 20 (двайсе) турски лири.

На сина ми Анда завещавам всичкия ми останал капитал като и следващото движимо и недвижимо имущество. Собствената ми чардаклия къща с двор; градина в корията, която граничи със следващите комшии: Димитри Пенев, братя Кюрлеви, Христо Орлев, Андо Газан Маков, Стоян Самарджи и брат му Александра, на която къща пътят ще и бъде низ двора на сина ми Александър. Едно лозе на мястото с комшии: братя Богданови, Мале Левков, Кара ага, Садик Налбан и Андо Анчев. Една бъчва от 35 товара, заедно с коритото от 30 товара.

Останалото ми още едно лозе на мястото Калина чешма с комшии: Стефков, Пейков, Зейнеб Ага, както и всичката ми покъщнина на разни съдове и прочие оставям за себе си. След моята смърт ги завещавам на децата на сина ми Анда и внуците ми от него, при когото и се установям да живея от днес за напред, дорде предаде душата ми Богу дух, но със задължението да ме гледат, почитат и слушат и с пожеланието и прилично, и честно, след предаването на душата ми на Бога да погребе телото ми, спрямо уредения обичай на православната ни църква.

За добър спомен на душата ми заповядвам после смъртта ми да се дадат 15 (петнайсе) минца за полза и подкрепление на българските училища.

За изпълнение на настоящата ми последна воля поставям най-стария ми син Анда, когато заклевам в името на Господа Бога и спасител Исуса Христа да се погрижи и потруди щото добросъвестно след смъртта ми да изпълни, уреди и извърши точно настоящо ми завещание. Накрай, като потвърждавам изложеното, което е добре обмислено и непроменимо последно решение, смирено молим, щото належащото отделение на местната ни власт да

благоволи да тури в действие това завещание, което се направи на лето Господне 1888 в месец май, Велес.

Свидетели: Весев, Чачков, Бояджиев.

Уверявам: Кицо Ангелов Карафилов

Задължавам се да изпълнявам: Андо Кицов Карафилов.

Потвърдено от архиерейски наместник свещеник Георги Трайков и общински печат".

Очевидно завещанието не е влязло в сила, поне за прадядо ти.

Да, когато то е писано, те вече са живеели в София.

Твоята къща на ул. „Аспарух" № 62 всъщност не е домът на генерал Фичев.

Не, това бяха две къщи. Това е къщата на дядо ми, а съседната къща е на генерал Фичев. Те са били строени по едно и също време като огледални къщи, но по-късно, през 30-те години, дядо ми надстроява нашата къща, така че тя излиза на тротоара, а другата остава по-навътре в двора. Това бяха истински родови къщи. Съседната къща беше останала жива и тя беше присвоена от народната власт, но там си живееше на горния етаж нашата любима прабаба – втора жена на генерал Фичев. От първата си жена Генералът има две дъщери – баба ми Маргарита и нейната сестра – Мара. Тя е била по-голяма и има много трагична съдба – убита е при атентата в Градското казино[9]. Това,

[9] Атентатът е извършен на 14.02.1915 г. от така наречените *Червени братя*. Целта е да компрометира привържениците на Антантата в българските политически кръгове в навечерието на Първата световна война. Извършен е по време на благотворителен карнавал. Загиват 4-ма души, а 8 са ранени. Една от жертвите е дъщерята на ген.-лейтенант Иван Фичев – Мара Фичева-Багарова, а той е бил тежко ранен.

което се разказваше вкъщи, беше, че бомбата е заложена на прозореца на Казиното от македонстващи, които искат да внесат политически хаос и да дестабилизират правителството.

Смъртта на Мара Фичева е била тежка семейна травма, още повече че тя е имала съвсем малка дъщеря.

Да, точно така. Дъщеря ѝ, леля Беба, тогава съвсем малко момиченце остава сираче. Тя се казваше Събка, кръстена на баба си, която от своя страна беше от тежък карловски род. Твърди се, че точно тази нейна баба е описана в прословутата сцена с изпита в „Под игото“ на Иван Вазов. Бащата на леля Беба е от много богата и известна фамилия Багарови. След смъртта на майка ѝ, тя е осиновена от Генерала. Това обаче не означава, че баща ѝ не се грижи за нея. Той просто е голям бонвиван и върти международен бизнес с розово масло. Той има строго разпределен годишен график: от юли до септември е в България и наблюдава събирането на цвета от розовите градини, следи за производството на маслото. След това заминава за три месеца в Монте Карло и играе в казината. Междувременно неговите сътрудници му изпращат с кораб мускалите с розовото масло и той отива в Ню Йорк, където има кантора, за да го продава. Всеки грам от него е с цената на златото, така че той е имал свръхпечеливш бизнес. Всички знаеха, че Багаров си има постоянна приятелка, една кабаретна актриса – мама Жени, която беше в сложни патерналистични отношения с леля Беба. Той умира внезапно и остана легендата, че има огромни авоари в Швейцарски банки, които години наред бяха издирвани, но така и не бяха открити.

С тези разкази събрахме родовата памет по двете линии – на майка ти и на баща ти. Има ли още нещо, което си пропуснал и искаш да добавиш?

Наистина много съкровени са ми спомените за Манка, съпругата на генерал Фичев. Тя беше, макар и много възрастна, изключително красива и изискана жена. Дори в последните мигове от живота си, когато не беше в съзнание и се прозяваше, тя си слагаше ръка на устата.

Колко бяхте правнуците на генерал Фичев?

Аз и сестра ми и двете ми братовчедки от съседната къща. От страната на леля Беба също имаше внучки, но те бяха осиновени.

Твоето детство, родителите ти, вашият дом. Разкажи най-ранните си спомени за тях.

Моето детство, най-ранните ми спомени и представи са свързани с Панчарево Това е генералска вила, която беше много голяма – тя имаше три входа, с осем стаи, две веранди, едната беше огромна и цялата остъклена. От детството си имам прекрасни снимки с много красиви палтенца със заешки кожички. На тях съм 2–3-годишен. Когато Генералът умира, прабаба ми продава по-голямата част от този парк, който е бил 18 декара, на фабриканта Диманов, който си построил страхотна къща, защото е бил много богат. Тази вила той я открива през май 1944 г. с фойерверки. Любимото занимание на Генерала и дядо ми Михаил е било градинарството, в горната част на това имение имало засадени някакви много специални пъпеши, които са били изписвани от Япония. Въобще да засаждат специални видове на дървета и храсти. Например беше останало едно много вкусно френско грозде и всякакви екзотични растения.

Тази страст към градинарството е повлияна от общуването на генерал Фичев с цар Фердинанд ли?

Едва ли. Те са били в постоянни и все по-остри, безкомпромисни конфликти. Генералът ги е описал в неговите мемоарни съчинения[10]. Но да се върнем към Панчарево. С годините къщата ставаше все по-грозна, бедна и счупена. Тя беше лятна къща, там живеехме 3 месеца, а оттам тръгвахме на море. Това беше страхотно преселение. От София тръгвахме с огромен багаж до вилата с камион.

Какво се случва с вашето семейство и домовете ви в София и Панчарево след 9.09.1944 г.?

С идването на комунистическата власт първо къщата ни на „Аспарух“ се засели с квартиранти. В мазето например живееха една бивша слугиня с дъщеря си. Нейният внук е този Иван (Ваньо) Нейков, който издава есетата на Георги Марков и го намират обесен в Париж.

В Панчарево също всяка стая е била пълна по време на евакуацията с приятелски семейства, включително и двете веранди, заради бомбардировките над София. Баща ми и другите мъже са се редували всеки ден да ходят в София, за да видят дали къщите им са оцелели след поредното нападение. Пада бомба и разрушава къщата точно срещу нас, тази, която е до дома на д-р Кръстьо Кръстев. Там живееше много симпатично еврейско семейство, които бяха наши приятели. През 1947 г. те заминаха за Израел и се настаниха едни обикновени, много работливи хора от селата край София, чиито домове бяха потопени под язовир „Искър“.

Според легендите и разказите на очевидци, когато съм бил на 2 години, съм ходел с една кошница и щом засвирят сирените, съм казвал: „Има лога“, в превод: „Има

[10] *Фичев, И.* Балканската война 1912–1913. Преживелици, бележки и документи. София, БАН, 1940.

тревога!“, и през комшулука на леля Младенка съм отивал към скривалището. В по-късните години моето най-любимо място беше един хълм, на който имаше огромен камък, който дядо ми е наредил да донесат от Витоша. Във вилата имаше специални помещения, където седяха ябълките и дюлите. По времето на Генерала, бай Григорий, белогвардеец, който беше останал в наследство от него, е бил пазач на цялото имение. Панчарево има две вилни части – едната е над банята, където беше имението на нашите братовчеди Сирманови, а другата част, където сме ние, е в посока към Самоков. До нас е и имението на големия художник Иван Пенков. Боян Пенков, брата на Джони Пенков, поддържаше къщата на Пенкови до късно време. Това е златното купонджийско време на Панчарево с големи трапези и веселби, заедно с майка ми и вуйчо ми, които по това време са студенти.

Но какво става. Идва 9-ти септември и нашата вила е пълна с евакуирани – във всяка стая различно семейство. Когато партизаните влизат в Панчарево, всички са се изпокрили, само баба ми, която беше курназ – смела жена, излиза и ги посреща с хляб и сол. Тя беше завършила Френския колеж в Пловдив, следвала е в Американския девически колеж в Цариград, говореше френски и английски прекрасно. Когато се явила пред партизаните всички – и местните, и гостите, я гледали крайно изумено и мислели, че ще я убият. Но те ѝ казали да се прибира, няма да я убиват сега, защо е „патриотична буржоазия“. Партизаните били дошли, за да убият Диманов. Те отиват на моето най-любимо място – на хълма, за да следят къщата на фабриканта, но той и семейството му били заминали още на 3-ти или 4-ти септември при своите приятели германците, защото той е търгувал с оръжие с тях. Те се бяха заселили в Латинска Америка и се върнаха след 10-ти ноември 1989 г., но вилата им беше напълно обезобразена.

След тази кошмарна дата 9.09.1944 г. нашата вила става руски военен лазарет и ние нямахме никакъв достъп до нея. Когато успяхме да се върнем, разбрахме, че абсолютно всичко е изнесено, че тя е напълно обрана. Бяха оставени единствено някакви руски печки, на които можеш да лежиш. Отвратително усещане е да ти бъде така поруган домът. След като вилата вече не е болница, тя е населена с всякаква паплач. Включително и един персонаж, който се казва Първан и присъства в моето досие с огромен брой текстове.

Този Първан пише доноси срещу теб?

Не, пише ги местното ченге, на което са му наредили да ме следи, да гледа какво става в тази вила. И той описва Първан, който е откраднал някакви обувки, опитал е да се направи на партизанин, изхвърлили го и се пропил. При него се отиваше през задния вход, където той живееше в адска скотщина. Така на 40–50 страници в моето досие се разгръща цяло повествование за живота на въпросния Първан. И само в едно изречение се казва, че там някъде отпред, от време на време идва някаква бабичка. Това е моята баба, която беше истинска дама, със светлосиня коса, елегантна. Много късно ние успяхме да си освободим двете веранди и три стаи. Просто на този тъп полицай не му бяха обяснили кого трябва да наблюдава и той е написал цяла новела за Първан и неговите пиянски подвизи.

Баба ти Маргарита явно е била стожера на вашия дом.

Тя беше енергична, оправна, много общителна жена. Мисля, че благодарение на нейното приятелство със съпругата на Тодор Павлов – баба Гана, ние толкова дълго се задържахме във вилата. Самата личност на Тодор Павлов успяваше да отблъсне попълзновенията към нашия имот.

Между нас и имението на художника Иван Пенков живееше Григор Шопов – главният убиец, заместник-министър на МВР, шеф на Държавна сигурност. Панчарево беше много изискано място и преди езерото имаше плаж, всяко семейство си имаше свое място на него. В Панчарево имаше две големи вилни зони в посока към Самоков. Нашата вила беше точно над паркинга на сегашния ресторант „Лебеда“. Поначало тези панчаревски лета бяха златното време на моето юношество и младост. Бяха най-красивите ми свързваници с природа – аз имах любими дървета, на които се катерех, на част от тях дори си оформях места да спя. Разказвам всички тези детайли, защото за мен Панчарево е култово място, а с вилата са свързани най-скъпите ми спомени от детството, а и от младостта.

Да продължим историята за Тодор Павлов.

Ние станахме много близки с внучките му Ани и Дора. По-късно аз запознах Ани с моя приятел Божидар и те се ожениха. Ходехме по купони у тях – те имаха апартамент на ул. „Добруджа“. А в градините в Панчарево, ако ни срещнеше, Т. Павлов винаги ни предлагаше витамини от една кутийка и казваше: „Вземете си деца, те са много полезни, но ако организмът ви няма нужда от тях, той ще ги изхвърли“. Той винаги беше придружаван от един секретар, който записваше всички негови идеи.

Той е философ и получава прозрения, затова всички негови мисли трябва да бъдат веднага записани.

Да, именно така той развива не само философските си концепции, но и идеите за прословутия канал в София. Той има серия от статии, в които убеждава и обяснява колко важно ще бъде това съоръжение на социалистическото строителство. Както е казал за него Венко Марковски: *„Ево го Тодор се Павлов изправя / со својата мисъл*

диалектична“. Приятел на Тодор Павлов по македонска линия беше бащата на Георги Пиринski, един от създателите на Американската комунистическа партия. Жожи, така наричахме Георги Пиринski, беше по-малък от нас, но ние много си играехме с него, когато с майка си гостуваха във вилата на Павлови.

Ние всъщност доста добре си живеехме с неговата закрила до момента, когато го направиха член на Политбюро на БКП и му дадоха друга, по-престижна вила като за най-висша комунистическа номенклатура. Тази, съседната на нашата къща, беше на председателя на БАН и той като такъв я ползваше. Следващият председател беше наш съсед в София – акад. Кръстан Кръстанов. Той се отказа от вилата, каза, че си има малка къщичка в Бистрица. Той обаче почина много бързо. По-късно – след отказа и на акад. Ангел Балевски да влезе във владение, БАН я връща на УБО. Тя се превърна в тяхна резиденция. Те започват да се вглеждат и в нашата вила, искат да я вземат за важни държавни нужди. Имаше такъв закон за „отчуждаване“, за нея определиха доста голяма сума за продажба. Нашите протестираха, дори имаше някакви дела и сумата беше увеличена. С нея сестра ми си купи апартамент. После оградиха мястото, събориха къщата и направиха парк – без да бутнат оградата между двете съседни вили. Аз мисля, че една от причините това да се случи бяха купоните и всичко, което правехме и говорехме там, затова Държавна сигурност е решила да се ликвидира това блатно място. А преди това в Панчарево всяка събота и неделя идваха гости – беше много светско и обживяно място. Например, почти всяка седмица вуйчо ми довеждаше цялата филхармония, опъваха се огромни маси, всички се веселяха, говореха свободно. Бяхме си направили дори с вуйчо ми тенис корт на голямата площадка пред голямата веранда. Понякога се случваха и опасни неща. Вуйчо ми беше купил за филхармонията

(това беше нейната флотилия) една стара военна лодка, с която влизахме в езерото и веднъж едва не се удавихме. Въобще през лятото нашата фамилия започваше да води цяло едно свободно и празнично дачно битие.

След 1989 г. ние претендирахме, че незаконно са ни отчуждили мястото и успяхме да си го върнем. Продадохме го отново и този апартамент (на „Ангел Кънчев“ № 23) е купен с тези пари. Аз ходих няколко пъти, но беше много тъжно да си спомням колко много неща и аз, и цялото ми семейство сме преживяли там.

Разбирам непреодоляната ти болка по този дом, защото в него е била събрана може би най-хубавата, най-колоритната и забавната част от семейната памет. Неговата история има и много важни политически и социокултурни измерения.

Домовете на семейството ми бяха много важни именно с духа, който носеха и пазеха. Искам да кажа няколко думи за начина, по който се живееше в тази къща на „Аспарух“. Вуйчо ми живееше в малкия полуетаж, където сега е синът ми Явор. Той сега е увеличен, надграден е с два мезонета, отгоре е построено едно много прекрасно ателие. Вуйчо ми живееше горе в две малки стаи, не малки, две нормални стаи, които дядо ми ги е строил за момичето и за момчето, като младежки стаи тогава. И цялата му фамилия се качваше нагоре-надолу. В един момент обаче тези квартиранти, които живееха долу, си купиха нещо и излязоха. Това беше вече късно, беше някъде през 60-те години, преди това просто с тази вътрешна стълба ние си живеехме съвсем заедно. Навсякъде, във всички стаи, и горе, и долу имаше тези прекрасни кахлени печки, от които сега е останала една-единствена в моя кабинет и една в моя стар кабинет, там също има запазена. Тези дълги високи кахлени печки, които се палеха с дърва и отопляваха стаите, както

и самата баня, която постепенно ставаше все по-гадна. Там имаше вътрешна голяма печка, която се палеше и един огромен бойлер се топлеше. В кухнята имаше две много прекрасни печки, които бяха германски, останали от времето на Втората световна война. Едната беше на въглища, другата на ток и въобще тази кухня беше свръхуютно място. С годините тя беше превърната в стая на бабчето, а пък един малък килер стана кухничка. Постепенно ние ставахме все повече. Много скъпи са ми спомените от тези прекрасни печки, които се палеха, те бяха места, около които ние се събирахме.

Такива запазени кахлени печки има и в БАН, виждала съм и в залите на Двореца.

Да, това е нещо, което е донесъл Фердинанд, което не е имало в България. Модата тръгва от Царска Бистрица и от Ситняково. Да ги правят се научават и български майстори. На „Аспарух“ имаше обичай да се празнуват големите именни дни. Най-вече Димитровден, на баща ми, правеха се така наречените визити. Все още съществуваха визитите, просто вратата беше отворена, хората влизаха и излизаха за половин час на по едно питие и отиваха на друга визита. Те трябваше да обиколят още сумати Димитровци. Вкъщи се насъбираха по 40–50 души на тия визити, имаше, разбира се, по-възрастни роднини, които си седяха през цялото време. Визитите бяха много централно събитие в тези години.

За кое време говорим?

За 40-те и 50-те години. Никога няма да забравя една визита, когато бяха дошли от рода Сирманови. Старата Сирманова е първа братовчедка на баба ми. Една от техните издънки, така наречения вуйчо Ваньо, беше страхотен германофил и на една от визитите дръпна реч, възхвала за

Хитлер. Баща ми и вуйчо ми полудяха и го изгониха просто брутално.

Това е било много скандално за светското общество тогава, а очевидно и за традициите на гостоприемство във вашето семейство.

Да, да, беше много скандално, но и баща ми, и вуйчо бяха демократи с англофилски убеждения. Те го изгониха, защото бяха антифашисти, но не комунисти или с леви убеждения.

Те са били десни антифашисти.

Именно, просто го изгониха горкия човек и той не стъпи повече на никоя визата. Имаше много и различни случаи, дори приключения.

Очевидно всяка една визита е била своеобразен градски сюжет.

Да, така е. Ние имахме много любима наша сродница – леля Ленче, далечна братовчедка на дядо Михаил по македонска линия. Тя беше голяма фенка на Македонския дом[11] и ни водеше нас, децата, като малки човечета, на *Велешански поседоци*.

Това са били срещи на македонската общност от Велес?

---

[11] Македонският културен дом е построен през 1936 г. с дарения от македонски емигранти и организации, в сградата на „Пиротска“ № 5 след неговото построяване се помещава Македонският научен институт, основан през 1923 г. В него е изложена и урната с останките на Гоце Делчев. След 1944 г. архивът на МНИ и урната са дадени от комунистическата власт на Македония като част от Федеративна република Югославия.

Да, така е. Това се случваше и след като комунистическата власт скъса отношенията си с Югославия и Тито, но се следеше внимателно какво се случва на тези сбирки. Ние имахме роднини на дядо ми, македонски роднини, с които се общуваше, но никога не се поставяше въпрос за начина, по който нашият прадядо е напуснал семейството и въобще поддържат ли се контакти или не. Там твърдият човек, който не е допускал общуването с роднините, е била майката на дядо ми Михаил.

Прадядо ти е Тодор, а дядо ти, чието име носиш е Михаил.

Да, точно така. Вече доста по-късно време, когато аз се залюбих с Люлина и я водех на Панчарево и на дивана вкъщи, една вечер аз казах на баща ми, че ще се женя.

Ти на колко години си бил?

На 24 или 24 и половина. Баща ми каза: „Защо ще се жените, обичайте се, няма проблем да я водиш вкъщи. Никой не ви пречи“. Аз цяла вечер обяснявам, че ако се оженим, няма да ходя да я изпращам, няма да губя време, а ще седя и ще уча. Съвсем накрая, хъката-мъката казах, че е бременна. А баща ми: „Защо не го каза в самото начало, щом сте решили, щом е бременна, няма проблем“. И тогава ние построихме отгоре над моя кабинет една мансарда, много уютна. Намерихме един голям майстор, който я направи за нула време. Тя беше като част от таван. Това беше много важен таван. В него като ученици си бяхме направили малка хралупа, където си провеждахме кръжок по философия и там учехме латински с моите съученици. Заделихме част от тавана, вуйна ми беше натъпкала съседния таван със страхотни *тракатунци*. Тя беше голям Плюшкин и много си държеше на тези боклуци. Този таван беше заключен, за да не влезем случайно в него, а ние мо-

жехме да си направим още едно помещение. Така Коко и Явор отраснаха в този таван, в тази мансарда, която беше много прекрасна, но съвсем малка. Всъщност в поемата „Обратен дом“ Люлина е описала цялата тази история с канапето на поетите, с ходенето по покрива. Тя беше доста лудичка и ходеше по покрива, на него се излизаше от тавана. Тя имаше периоди, в които просто се затваряше, не общуваше с никого, затваряше се в тази обител. Нейното следване беше одиозно. Люлина следваше френска филология, ходи известно време, любима студентка, кума на Богдан Богданов. Но тя не взе нито един изпит, презаписа една година и пак не взе нито един изпит. Кандидатства отново и влезе класическа филология. Пак беше любима студентка и пак не взе нито един изпит, изобщо дори не се явяваше на сесиите. Нейното следване беше подобно на следването на Николай Кънчев, но при него беше стратегия, а при нея по естествен начин. Тя не можеше да материализира никакви неща, които са свързани с институции, просто нищо.

Така ние се събрахме и почнахме да правим тия момчета, големият вече беше направен. Те бяха много готини, големи сладури бяха, не като сега. Едни дълги руси коси, като ангелчета. Когато ги водехме в Созопол, те ходеха на пристанището, там имаше кораби с големи мачти и те се катереха на тях. Всички мислеха, че сме луди, че им позволяваме, защото ще паднат и ще се пребият. Но тогава беше така. Ние седяхме на Казиното, големи компании, а те като огладнееха, идваха да хапнат нещо.

Значи сте ги отглеждали съвсем свободно, без ограничения и задръжки.

Напълно свободно. Ходехме с лодка на Царския плаж, сега му викат „Златна рибка“. Там нашето отглеждане беше да ги пуснем във водата, защото е много плитко, и те

излизаха, когато посинеят. Радой Ралин викаше: „Вие сте родители терористи“. А той трепереше над Кин и Стефан. Само ги командваше да влизат по 5 минути във водата, да се пекат 10 минути по корем, после по гръб. Нашите ставаха като негърчета, както бяха със светли кожи като майка си. И те, и ние си живеехме съвсем свободно.

Нека следваме хронологията на разказа. Какви бяха ученическите ти години?

Започнах училище в моята любима гимназия, VI смесено училище на „Граф Игнатиев“, което по мое време не беше само прогимназия, а стана и гимназия. Това беше само няколко години, но ми позволи аз да завърша там, защото в първо отделение учех на „Парчевич“, където бях при прекрасна възрастна дама госпожа Слънчева. Това е някъде 1949 г. и след това, от второ отделение нататък, вече в другото училище. Дадоха ме в училището на „Парчевич“, за да не пресичам трамвайната линия на „Графа“, където загинаха много хора, например две милиционерки. Поне така си спомням, че имаше големи трагедии.

Значи от втори клас твоите родители са решили, че си достатъчно голям и можеш да се пазиш и те записват в училището на „Графа“?

Да, и аз отидох в любимото ми VI училище, наистина много любимо училище. От отделенията си спомням малко, кои и какви ми бяха учителите. Вече по-нататък си спомням всички учители, като някои от тях бяха супер прекрасни, бяха страхотни. Например учителката ми по математика другарката Грекова. Тя не беше никаква другарка, беше си госпожа, но трябваше да ѝ викаме *другарка*. Тя беше леденостудена красива дама, за да не се изложим пред нея и тя да каже: „Как може такива глупости да говориш?“, ние учехме математика като зверове. (Щастие беше да я

видя след години в Лос Анжелис на едно агитационно събрание след промените. Беше отишла там при дъщеря си.) Или учителката ни по физика, класната ни, която по-скоро беше майчински настроена. По-късно, като завършихме и се събирахме, винаги я канехме и тя идваше. Абсолютно достойни и готини мъже бяха и учителите ни по музика и физкултура. И на този фон учителката ни по литература! Тя беше една млада, засукана мацка, която обаче говореше страхотни глупости, беше абсолютна идиотка. Според мен беше някаква милиционерска булка. Заради нея започнахме да учим латински, който използвахме, за да не ни разбира. Тя имаше един маниер да чете текстове, някакви стихотворения, и да върви назад между редиците на учениците. Най-отзад седеше Сашо Скандала, който беше единственият оставач и не завърши с нас. Сашо, който беше много готин, когато тя минаваше, си слагаше ръката, така че тя се лепваше на дупето ѝ. Нещастната учителка цялата се изчервяваше, но нищо не казваше. А той, Сашо, имаше статут на хулиган. Най-великото нещо обаче беше историкът. За съжаление, съм забравил името му. В 10-и клас отиде да ражда учителката ни, която също беше добра, и дойде да я замества един възрастен господин. Той беше около 70-годишен човек, ако не и повече, с едни бели мустаци, посребряла коса, винаги с изряден костюм, с жилетка. Той цитираше на френски, немски, английски, латински, старогръцки и абсолютно ме индоктринира да се занимавам с история. Всъщност той ми вдъхна респект и обич към историята. Не мога да възпроизведа какво точно ни говореше, в този клас ние не учехме българска, а някаква чужда история, но това нямаше значение. Важен беше начинът, по който той ни даваше огромно познание.

За съжаление, този учител ни преподава само една година, после се върна титулярката. Аз бях среден ученик, защото завърших с успех 5,80, а в нашия клас имаше 14 пъл-

ни отличници и всички имаха напълно реални оценки. Беше изключителен клас, общият ни успех беше отличен 5,65, като махнем Сашо Скандала и една, която не беше лоша ученичка, ама си развали успеха, защото забременя, ожени се и не завърши. Затова казвам, че моят успех от 5,80 беше среден в този много интелигентски клас. Повечето ми съученици, които имаха хуманитарна нагласа, обаче станаха или лекари, или инженери.

Какво се случва с теб след този успешен край на гимназията?

Завършихме с големи изпращания, големи купони и всякакви истории. Искам да кажа, че през цялото време, докато аз учех в гимназията, се разгръщаше купонджийско движение, но аз никога не съм бил от този тип купонджии, които пият до късни нощи. Не, нашите купони бяха танцувални купони. Тогава беше модерен *рок на второ време*.

Какво означава „рок на второ време“?

Това е сложният рок с много движения и въртене. На него ни научи Асен Черният, който беше балетист. Той ни научи, като нашите партньорки бяха от балетното училище. Те не ни бяха гаджета, а просто танцувални другарки. Това беше вече в 11-и клас и нас започнаха да ни канят на всякакви сбирки, включително от махалата, с която ние си съперничехме – Докторската градинка. Това беше тежката махала, ние бяхме по- интелигентската махала. Докторската градинка беше на старата и новата буржоазия. Както и да е, много дълго може да се разказват сюжети от това съперничество. Нас тръгнаха да ни канят, за да показваме как се танцува *рок на второ време*. Асен идваше вечер и записваше на едни листчета адресите, на които трябва да се ходи. Отсреща имаше един стол и студентите викаха: „Повече купони, повече купони“, и ние започнахме да

казваме на листчетата, на които Асен записваше тези адреси, *купончета*. Така започнахме да се питаме: „Къде е купончето?“, това се пренесе върху самите журовете. Така се роди понятието *купон*, благодарение на нас, и най-вече на Асен Черния. Тогава обаче ние бяхме големи гадове. На Асен са му казали да изпрати две двойки, обаче ние вземаме и наши бойни другарчета, защото носим магнетофон. Аз имах един много добър, който баща ми донесе от Западна Германия. Той беше част от една делегация и отидоха в Италия, Франция и Германия, за да купуват оборудване за завод. Баща ми и другите инженери бяха препоръчали да се купи от Германия, обаче министърът, от когото зависи и има окончателната дума, казал – от Франция. Явно беше получил някаква комисиона. От това пътуване баща ми донесе този „Грундиг“, някаква родствена фирма на тази, при която те бяха, му издействали да го купи с намаление. Така ние имахме един нов магнетофон. И това беше голямо предимство за нашата компания. Отиваме на посочения адрес, казваме, че ни изпраща Асен, носим магнетофон и влизаме цяла върволица от хора, а не само една или две двойки, както те са поръчали. Ние обсебвахме терена и започваха бурни танци, а тези, които трябваше да ги обучаваме, само ни гледаха.

В нощта, в която вече трябваше да заминавам войник, с един чук и с едно длето издълбах моето прозвище на стената на аптеката на площад „Славейков“. Сега там е офис на „Vivacom“. Аз издълбах своето прозвище *Шок.* От Михаил, Мишок, *Шок*. Моят приятел от детството Владко Лекарски и досега ми казва на галено *Шокче*. Богдан (Богданов) ми викаше до известно време така. Това ми беше, така да се каже, името от ученическите и купонджийските времена. Този надпис стоя много дълго на стената, а после при някакъв ремонт го замазаха с боя.

Казармата в онова време е била голямо изпитание за момчетата от интелигентските среди, а и при твоя буржоазен произход…

А при мен не се случи така. Първо бях изпратен в Самоков, там беше доста свирепа работа. След това ме преместиха в Нова Загора и там вече стана голям купон. Аз мога до утре да разправям за казармата, но само с няколко думи: по някакъв магически начин това беше една интелигентска казарма, тъй като имахме и толерантни офицери. Всеки от нас си беше измислил някакви занимания Аз бях ръководител на рационализаторска работилница, която се помещаваше в мазето на щаба. Аз бях направил така, че като съм вътре, всъщност отвън виси катинар и започне ли да слиза някой, аз гася лампата. Това беше времето, когато започнаха да излизат 10-те тома на Достоевски. Ние се бяхме абонирали при нашите приятелки книжарки в Нова Загора. На моята рационализаторска маса се съхраняваха цял куп от томове на Достоевски. Освен това аз непрекъснато спекулирах, че имам работа в Щаба. Ние бяхме полк, резерв на Главното командване на Варшавския договор, много важна работа и аз бях началник на ВЧ (високочестотна) станция, но нищо не разбирах от цялата работа. Ние имахме страхотни момчета, които бяха завършили техникум и много добре разбираха тези неща. Аз бях високочестотен механик.

„Високочестотен механик е радост и гордост за теб.
И сигурна връзка щом даваш,
ти тласкаш войските напред“.

Това е от нашия химн. Тези станции бяха едни военни фургони. Моят фургон беше резерв, не беше съвсем действащ. Това означава следното нещо: ти подаваш на ниски честоти през един сложен преобразуващ механизъм, пре-

даваш много телефонни разговори, които, преобразувайки се, се наслагват върху различни честоти и всички минават в една и съща линия, един и същ кабел. Те там не си пречат, защото са на различни честоти и всичко това се свързва от така наречените линейчици – момчета, които развиват тези макари, този кабел отива до другата станция и тя, така да се каже, унищожава носещата честота, премахва я и се открояват всички тези разговори, които са вървели по линейните канали.

Това система за подслушване ли е?

Не, ние свързваме, ние сме Щабът. Разговорите могат да се подслушват, когато са на релейки, това е опасно, защото релейката предава по ефира. Това не може да се подслушва, защото не знаеш на коя точно честота имат същите устройства. Това са връзки от Щаба до командния пункт.

На занятия аз не спях в палатка, а във фургона, на възглавничка, тъй като съм резерв, си стоях отстрани. Тогава пушех много и една вечер се оказа, че съм си забравил кибрита и тръгнах да търся кой ще ми запали цигарата. Гледам къде свети, оказа се, че е огън на релейчиците. През деня обаче аз не съм видял, че сме спрели не на склон, а на ръба на една пропаст, вървя си спокойно и прас, паднах от 5 метра височина. При това падане съм си счупил, Слава Богу, само ръцете, защо е могло да си разбия и главата. Това беше голямо произшествие. Настана голяма паника. Веднага дойде един релейчик, който ме качи на гърба си и ме изнесе. Закараха ме в болницата в Казанлък, гипсираха ме и ме хранеха прекрасни медицински сестри. Дойде да ме види генералът – шефът на цялото учение. Аз не разказвах какво точно се е случило, а и те не ме разпитваха много. И тогава мен ме пуснаха в отпуска два-три месеца, нещо такова. Предишната година аз не успях да отида в Созопол. Това е единствената година, в която не съм бил на 1-ви сеп-

тември там, единствената година от 58-ма година насам. Но през 1961 г. аз си отивам в Созопол с гипсовете и там ги махнах на плажа. На едно много прекрасно момиче вълната му отнесе сутиена и тя не усети тази работа. Аз ѝ помогнах и тогава се оказа, че тя е влюбена, ама литературно, в Славчо Чернишев. През цялото време, докато ние ходехме напред-назад, тя ми рецитираше стихотворения от стихосбирката „Морето“ на Славчо Чернишев и аз завинаги ги изучих тези стихотворения.

„Водата е черна, спокойна и гъста.
И черно – небето. И черна – нощта.
Греблата ме ръсят с фосфорни пръски.
И капе в морето от тях светлина.
.
Сияещи рибите бясно се гонят.
Тропосват водата със светли следи.
Морето гори в електрически огън.
И бледо догарят далечни звезди.

Мирише на свежа и влажна скумрия –
На синкави бездни, изпълнени с бром.
Но своята нежност рибарите крият
И тихо отнасят в тъмния дом…

Водата е черна, спокойна и гъста.
И черно – небето. И черна – нощта.
И капе в морето от грубите пръсти
Зелена, искряща, добра светлина.“[12]

След години го питах: „Защо с бром, бе бате Славчо?“. А той с дрезгав имитативно-морски глас: „В морето има

[12] *Чернишев, С.* Нощ в лодката. В: Море, София, Български писател, 1957.

всичко!“. Ние ходехме на обяд пред стола на Съюза на писателите, където аз по-късно също се хранех, защото бате Славчо се беше заселил вече в Созопол и беше станал началник на музейните експозиции. Той живееше в малката къщичка, пристройката към „Света Богородица“, старата прекрасна църква. Там, в тази къщичка, живееше и ходеше за храна с едни тарелки. Ние седим с тази прекрасна червенокоса дама пред стола и тя го гледа с обожание. Той влизаше винаги важен с тези тарелки, които удряше в стената, защото там имаше една много тясна арка.

Много по-късно Серафим Северняк се беше напил чудовищно събота следобед и вика, почти проплаква: „Не съм виждал мама тооолкоова време!“. И накрая няколко души викаме: „Добре, хайде да ходим да видим майка ти“. Той се окопити и вика: „Добре. Аз ще ви возя“. А той пиян ужасно. Но се качихме ние на тази кола, с какъв акъл, не знам. И той кара много бавно, внимателно, обаче майка му се оказа към Луковит ли, Павликени ли, много далече. Стигнахме до мотела в Правец и той каза: „Вие сте мои гости, аз плащам“. Останахме там да си пием, а на следващия ден се върнахме обратно. Но заедно с нас беше и Славчо Чернишев и той ме гледа подозрително. Северняк нещо бъзика Славчо – четат ли го, не го ли четат, ей такива неща. И аз намирам сгода и започвам да рецитирам по някое стихотворение от Славчо, а аз съм ги научил наизуст покрай това червенокосо момиче от морето. И Серафим изцъка и каза: „Славчо, младите те четат, браво! Четат младите!“.

Аз след това я разказах тази история в списание „Пламък“ и написах един портрет за Славчо Чернишев. Той беше от някакво село в равнината, обаче морето го беше прелъстило и избра морско битие.

Да се върнем към казармата. Как продължи?

Аз си извадих една фалшива бележка от някакъв лекар, че съм освободен от всичко. Непрекъснато твърдях, че ходя на нагревки, всъщност си седях при моите приятелки книжарките. За най-красивата книжарка се ожени нашият симпатичен лейтенант, който всъщност беше инженер, много готин и интелигентен. Както и да е…

И сега какво става, аз непрекъснато лъжех, просто бях абсолютен измамник. Седях си долу в стаичката и си четяхме Достоевски. Ние се събирахме и в стаята на Любо Савинов, който е голям художник[13] – той си живееше в нея, а там беше и радиоуредбата. Тя беше страхотна и ловеше станции от цял свят. Слушахме „Гласът на Америка“ по перфектен начин и какво ли не. На стените в една голяма зала Любо Савинов, който е гений, прерисува батални сцени на Гюдженов в огромни мащаби и ги направи с много ярки бои. Това докара до обожание нашите командири. Те много се гордееха и водеха всички проверяващи. Нашият Любо Савинов беше абсолютен герой. Той никога не беше с шапка, ходеше без колан, без гети, напълно размъкнат и цялата му униформа беше омазана с бои. Освен това той непрекъснато обикаляше книжарниците на Нова Загора и купуваше плочи. При него имаше целия Бетовен, имаше всякаква музика. След вечерна проверка ние изчезвахме и при Любо Савинов си пиехме питиета.

Внасяли сте алкохол в казармата? Не беше ли много строг режимът през 60-те години в българската армия?

---

[13] *Любомир Савинов* (1941), един от най-ярките и самобитни съвременни художници, критиката го определя като бунтар и самотник, една от емблематичните фигури на неподчинението през 60-те и 70-те години на XX в., той остава извън общите художествени тенденции, отстоявайки своя стил.

При мен беше свръхлиберален режим. Една от най-готините истории. Ние отдавна сме се прибрали в спалните помещения да спим и се чува сигнал за тревога. Любо Савинов е недосегаем, той не излиза. Може би е решил, че всъщност се чува това, което слуша, и е натиснал някакво копче. Изведнъж, както ние сме строени, защото е дошъл някакъв проверяващ полковник, много велик, от Министерството на отбраната, из цялото поделение се разнася сигналът на „Гласът на Америка“. Това гърми много мощно по радиоуредбата и всички го слушаме на плаца. Веднага се разтичаха и спряха уредбата. На Любо нищо не му направиха, защото трябваше направо да го обесят. Най-накрая и на мен ми се стъжни службата, защото ме хванаха и ми отнеха работилницата и всички други права.

А ти какво точно правеше в тази работилница?

Ако се развали нещо, например радиото на някой началник, те ми го носеха. Аз виках един Сашо, който разбираше от тези работи, защото беше завършил такъв техникум, и той го поправяше за нула време. Аз обаче отивам и казвам, че нещо трябва да се купи и отивах в града. После направих няколко табла, на които двойно балансната схема по Грец се илюстрираше как работи. Едни лампички светеха, бяха много ефектни, но всички тези работи ми ги правеха момчетата от радиорелейната рота.

Ти защо изпадна в немилост?

Разбраха, че лъжа. На моя ротен му бях казал, че съм някъде, а аз съм бил на съвсем друго място, на кафе например. Последният месец и половина на нас ни удължиха службата, защото имаше някаква международна криза през 1962 г. Аз имах и още един номер. Непрекъснато идвах в София, за да си взема цигулката. На разни прегледи на самодейността и други тържества аз свирех Моцарт. Когато

идваха родителите ми на свиждане, аз им връщах цигулката и после отново си вземах отпуск, за да я донеса от София. Казвах, че не може да се държи в казармата, защото е много ценна. Аз бях голям деец на художествената самодейност.

Разкажи за вашата войнишка оперета.

Лейтенант Парушев беше измислил тази оперета, адаптация по популярни мелодии. Главният герой беше висок, красив и представителен. Той беше любовникът, който имаше среща с красива госпожица, която беше момиче от Нова Загора. Не си спомням как се казваше. Аз играех придружител, смешник, неговата съвест. Това нещо го играехме в Културния дом на града с огромен успех. Имахме 2–3 представления.

Накрая ти имаше тежка, реална служба. Как се промени твоето войнишко ежедневие?

Аз през цялото време имах наказания – от по няколко дена в ареста. Първият път бях още преди клетвата, когато бях в Самоков. Важното е, че в тази интелигентска среда ние имахме абсолютно презрение към начина, по който функционираше социалистическата литература и култура. И самата представа, че можеш цял живот да бъдеш в тази полоса, ме изпълваше с абсолютно презрение и възмущение. Това се беше прехвърлило и върху историята и историографията. Аз, разбира се, следях какво се случва в литературата тогава, купувах си стихосбирки на Добри Жотев, на Вътьо Раковски, имах и „В меката есен“ на Валери Петров.

Ти имаше ли някакви изобретения, създаде ли някакъв високочестотен патент?

Нямах никакви изобретения и постижения, аз даже не успях да я изуча тази машина, да разбера въобще какви копчета да натискам. Това беше много сложна машина.

Имаше един подполковник, който беше ЗКПЧ – заместник-командир по политическата част, който при едно от моите ходения до Нова Загора ме вижда, че се връщам с книги. Започва да ги разглежда и чете: „Закопаният свещеник“ на Стефан Цвайг“, аз се опитвам да му кажа, че е „Закопаният свещник“. Той: „Няма значение, все е буржоазна порнография“, отваря другата книга, която е история на философията, превод от руски, но за лош късмет първата глава е за Ницше. Той изпада в ужас – фашистки философ. Аз казвам, че това е официален съветски учебник, а той: „Конфискува се!“. Остави ми само една книга, но съм забравил, коя беше. Бях му толкова ядосан и пред Любо Савинов започнах да се заканвам, че ще го съдя. Той обаче ме укроти: „Нищо няма да постигнеш, само ще си навлечеш големи неприятност и с него, и с Главно политическо управление“. И беше прав, аз трябваше безмълвно да преглътна тази огромна загуба. Казармата свърши, аз кандидатствах, приеха ме в МЕИ[14] – това не беше проблем, аз бях много добър, дори отличен математик в училище.

Притесненията ми бяха, защото трябваше да ходя в този университет на края на света. Там имаше страхотни преподаватели – например доцент Генов, който беше гениален. След него ходеше на лекциите един асистент и бързо сменяше черните дъски. Доц. Генов така бързо пишеше своите формули, че докато аз и колегите ми запишем първата формула, той вече бе изписал цялата дъска и асистентът я изтрива. Доцентът изпитваше пълно снизхождение към нас, но преподаваше много пламенно, кефеше се от самата математика, от самата материя. Но като цяло тази студентска година ми е кошмар, аз нямам конкретни спомени от колегите, часовете, преподаването.

[14] Висш машинно-електротехнически институт, сега Висш технически университет.

Ти защо записа тази специалност – дълг към родовата памет?

Почти всички в казармата, като ги попиташ какво ще следват, казваха: инженерство. Аз ненавиждах учителката по литература от гимназията. Освен това филологиите тогава бяха абсолютно феминизирани. Тогава се кандидатстваше след казармата. Освен това аз исках философия или филология, като не бях сигурен каква точно филология. И започнах да го уча това техническо нещо, а по онова време моята специалност беше възможно най-елитната, това беше бъдещото IT. Тук говорим за радиоелектроника. И в момента, в който отидох първи ден студент на майната си в 7 ч. сутринта, аз просто разбрах, че тази работа не е за мен. А инак аз все пак имам висше образование по физика, химия, дескриптивна геометрия. Не взех обаче някои от важните изпити и презаписах първи курс. Най-хубавият ми спомен е, че ни водеха на стаж в Слаботоковия завод, където някакви млади момичета работеха в една огромна зала. Те направо ни изяждаха с погледи и ни подхвърляха такива цинични неща, че направо се изчервявахме, докато минавахме през тази зала.

Аз учих три семестъра, един от които повтарях. Ходих в продължение на година и половина, вдигнах кръвно и казах на майка ми: „Край! Искам си филологията!“. И майка ми тогава се обади на майката на Никола Георгиев и се разбра, че той е станал асистент в Университета по теория на литературата. Аз отивам на уредената от майките ни среща и му разказвам ситуацията. И той ми казва: „Колега, това е много хубава специалност. Сега в момента са модерни точните методи в литературата – ето вие ще си завършите радиоелектроника и ще си направите изчислителни машини, с които да смятате“. Казвам: „Не, не! Не ща изчисления, не ща машини!“. Той положи усилия да ме разубеди, но не успя. И това беше моето запознанство с Никола Георгиев.

Записах се аз на кандидатстудентски курс, за да се подготвя, за да вляза филология и там се запознах с Люлина. На втория сеанс престанахме да ходим. Когато започнах да свалям Люлина, за да я впечатля, аз ѝ казвам: „Моят прадядо е завършил Роберт колеж, моята баба е завършила Константинопол колидж в Цариград!“. Тя ми казва: „Ми голяма работа! И моята майка е завършила Константинопол колидж в Цариград!“ Тя е внучка на Никола Петров. Майка ѝ – Илина Петрова, е звезда на „Златорог“, „Хиперион“, но големият ѝ син умира като бебе. Тя преживява тежка драма и престава да общува с тези среди, а когато аз се запознах с нея, беше преводачка, може би в БАН, някакъв технически превод. Люлина всъщност е кръстена на една картина на Никола Петров, която се казва „На Люлин планина“, на която са нарисувани майка ѝ като малко момиче и нейната баба. Прекрасна картина! Майка ѝ я е кръстила на тази картина. И така ние се надцакваме, така да се каже. Мен ме приеха френска и славянска филология. Аз отидох на бригада с френските филолози, защото момичетата там бяха по-хубави, обаче записах междувременно славянска филология.

Тогава стана приятелската компания около Богдан Богданов. Това беше нашата свръхинтелигентска компания.

Как се сформира тази компания?

Някак естествено, около купоните. Това всъщност беше моето истинско интелигентско въвличане. Аз не бях в най-вътрешния кръг на тази среда. Тя беше построена, така да се каже, в концентрични кръгове. На тази голяма софийско-пловдивска компания тартори бяха Богдан Богданов, Емил Бояджиев, наш приятел, който учеше философия, Буби Братанов, зет на Драгомир Петров. Той се беше върнал от Швеция, неговият баща – социалдемократът Брата-

нов, беше посланик там. В компанията една от централните личности беше и Явор Бачев, прекрасният наш колега и приятел. Той успя да избяга във Франция и често казваше: „Ще го прочета вашия Йовков, когато го преведат на френски“. Той беше ироник и беше измислил: „Кама за Камю, сатър за Сартър“. Легендарно му се носеше името в компаниите на Докторската градина. Той беше мъничък, фин, като *Малкият принц*. Това беше страхотна компания, интелигентска компания. Богдан и Бубо Братанов правеха психологически етюди.

Това бяха психологически портрети на хора, които познавате?

Да, на някого, който беше част от нашата компания, и на всякакви странични хора, които аз не познавах. На специални сбирки ние обсъждахме тези портрети. Ние много ходехме на френски, на полски филми, на всичките закрити прожекции. Емо Бояджиев, който беше перде, много близък приятел на Милчо Левиев, фен на джазмени и музиканти, при всяко влизане в БИАД, където на прожекциите се събираше огромна тълпа, той казваше: „Моля, моля, направете път!“. Той беше едър човек и успяваше да разбута всички и докато охраната се усети, влизаха 7–8 човека. Така ние сядахме отпред на пода и гледахме филми от новата френска вълна – Жан-Люк Годар, Франсоа Трюфо, Клод Шамброл, Ален Рене, Луи Мал, и после ги обсъждахме.

Това беше и времето на кафене „Славянка“, до хотел „Славянска беседа“ – също културно място, с големи витрини. Ние седяхме там с часове и обсъждахме всякакви работи. Юлиан Вучков беше написал едно есе за магнетофонната младеж. То беше срещу нас, защото, докато бяхме купонджии, той седеше и ни гледаше как танцуваме с нашите момичета. След това и той научил рока, започва да

танцува, но ние го гледахме иронично, защото вече бяхме минали на друго, интелектуално ниво. Тогава той написа второ есе срещу нас, защото сме станали сноби.

Той беше ли част от вашата компания?

Не, никога не го приехме, той винаги се движеше два такта след нас. Легендарни са историите на тази компания. В този елитен, но по-външен кръг бяхме с Кръстьо Пастухов, Ирин Иринчев-Интата и други. Нашето царство беше в Созопол, там изкарвахме цял месец. През останалото време се събирахме в „Славянка“, а вечер в разни софийски къщи. Имахме филиал и в Пловдив – Милчо Левиев, Георги Божилов-Слона, Ваньо Нейков, саксофонистът джазмен Хъмфрито и др.

Люлина също участваше през цялото време в тази компания. Тя беше една от музите, идваше по-рядко, но беше една от любимите музи. Останалите момичета бяха например *Лилита*, Лили с голямата глава – тя беше художничка приложник, грънчарка. Когато започнаха да идват и други момичета, за да не им объркаме имената, на всички казвахме: „И ти си Лили“. Лили на Ванко Нейков беше най-красивото Лили, но тя рано се омъжи за министъра на пропагандата на генерал Дьо Гол[15]. Те откупиха Ванко и той замина за Париж, това беше пътят и на Явор Бачев да емигрира. В Париж те му намерили работа в някакво ведомство, където трябвало да чете всички вестници и да класифицира информацията. Това била много ниско платена и досадна работа, а му бяха обещали да влезе във френските киносреди. Това беше негова мечта. В Париж той се залюби с американката Джули и замина за Щатите. С нея се опитаха да правят арт кино, но безуспешно, после

[15] *Шарл дьо Гол* (1890–1970), 18-ти президент на Франция (1959–1969).

откри някаква бензиностанция и накрая създадоха фирма за кетъринг. Джули стана професорка, шеф на библиотеката в прекрасния град Монтерей. Там те имаха една странна къщичка, леко накривена, и отглеждаха коне. Джули беше ездачка. Явор направи няколко доста странни анимационни филма. През цялото време той поддържаше връзка с Милчо Левиев. За съжаление, преди няколко години почина. Отиде си и другият наш приятел Емил Бояджиев, който завърши философия и избяга в Западна Германия, където имаше магазин за арт килими от Изтока, които доставяше от Истанбул. Там ходеше често, но нямаше право да идва в България по времето на комунизма.

Много странни и различни пътища са поели хората от тази компания

Тя започна да се разпада, когато Богдан замина за Велико Търново, но компанията наистина беше много влиятелна и елитна. След 1989 г., когато вече можех свободно да пътувам, аз съм ходил на гости и на Явор в Калифорния, и на Емо Бояджиев в Германия, а с Богдан си останахме приятели докрая.

Разкажи за твоето следване. Посещавал ли си кръжоци – на Мирослав Янакиев, Никола Георгиев?

След като ме приеха и славянска, и френска филология, аз имах кратки колебания, но реших, че френската филология е насочена повече към езика, а не толкова към културата. Никога не съм съжалявал след това, че започнах да уча славянска филология. Аз съм български литератор – това искам да го подчертая, и никога не съм имал колебания относно това. Това е моята съдба – да съм български литератор и да се занимавам с българска история. Това е нещо, в което аз се вживявам, което го чувствам съдбовно и което го нося в себе си. И никога не съм имал никакви

други колебания. Разбира се, прекрасно е човек да се занимава с други култури, с други литератури, но първо – аз съм убеден, че винаги ще бъдеш имитатор, ако се присъединиш към друга култура. За мен например Цветан Тодоров е някак „вторичен“.

Още от първия ден разбрах, че това е моето място, моето занимание – моята съдба! Защото ние бяхме един курс, който беше много елитен. Повечето момичета имаха езиковедски наклонности и занимания, част от тях станаха професорки в институти на БАН и в различни университетски катедри. Това беше курс, в който беше Енчо Мутафов, Севдалин Генов, Наталия Генова, Ирина Ангелова и т.н. Освен това се оказа, че тези групи на славянските филолози много общуват курс с курс, защото ние бяхме отделени от българска филология, но пък бяхме пряко свързани с преподавателите си, лично общувахме с тях. Винаги съм се възхищавал безкрайно на нашия доцент, след това професор, Светломир Иванчев като езиковед и като гениален преводач на „Швейк“. Никола Георгиев казваше, че неговият превод всъщност е по-добър от оригинала. И никога няма да забравя, когато веднъж, на някакъв сложен предмет по езиковедска дисциплина, ми писа 4 и с укор ми каза: „Нека вашият критически усет да ви покаже какво трябва сега да изпитате като отличен студент“. И аз му отговорих, че, разбира се, мога да изпитвам само чувство на неудобство. Въобще отношенията между студент и професор бяха много церемониални, много тържествени. Най-драматична беше ситуацията с шефа на катедрата – стария професор Иван Леков, който беше възпитаник на Пражкия лингвистичен кръжок. Беше съхранен духът на стария Университет, на високия академизъм, всичко беше много елитарно. Разбира се, имахме и други, посредствени професори.

Аз съм особено горд с два мои изпита – единият беше при акад. Пантелей Зарев. На изпита при него ми се падна,

наред с други въпроси, да говоря за стила – любима негова тема. Аз бях изучил всичко и започнах да изреждам различни концепции за стила. И тогава той каза: „Има още една“. И аз, гледайки го в очите, му отговорих: „Да, има концепция на академик Пантелей Зарев. Но аз смятам, че тя е ограничена – по тези и тези причини…“. Просто говорих критично. Той ме изслуша, кимна и ми писа шестица. Той беше толерантен човек – аз показах, че познавам много добре неговите тези, но мое право е да имам критично становище. Изключително толерантен. Аз го усетих, че така ще се развият нещата с него. Въобще, някои от моите изпити бяха цели спектакли. Такъв спектакъл например направих с един много тъп професор по нова българска литература – Жельо Авджиев. Той беше преподавател от българска филология, не от славянските филологии. Беше известен с това, че задава много конкретни въпроси и ако не успееш да отговориш на тези свърхконкретни въпроси, той те къса. И прочутият му въпрос беше: „Като гледа Бойчо Огнянов през ключалката в главата „Тлаката в Алтъново“, какво вижда?“. И повечето отговарят: „Ами, вижда момите, те белят нещо в този момент“. „Не, не! Друго е, друго е!“. А отговорът е, че на стената виси една бъклица и че това е много важна битова подробност, която е съществена в повествованието на Вазов. И аз, знаейки отговора, просто изиграх абсолютно силово моето изпълнение – това е 1966 година. На неговия изпит ми се падна Михалаки Георгиев. От Михалаки Георгиев стигнах до Радичков, въобще до целия западен регион и още оттогава започнах да употребявам един израз: „Както, вероятно Вие знаете…“. Така му говоря на професора, той кима, защото не знаеше голяма част от тези неща. Все пак това е 66-та, Радичков още е *проект*, а и доста го отричат по това време. Аз продължавам да отговарям в този стил на Жельо Авджиев, импровизирам на моменти, осъвременявам. Той не ми зададе нито един въпрос – през ця-

лото време само кимаше. След като ми писа шестица обаче, след мен скъса трима от колегите. И те щяха да ме бият после. Целият му професорски гняв се бе излял върху тях.

Имах и още подобни изпълнения. Такъв сценарий исках да приложа на Емил Георгиев. Аз бях изучил всичко възможно от славянските литератури. И на изпита той ми задава първи, втори, трети въпрос… И аз най-накрая на един от чехите му сбърках името, по-скоро произношението му объркаx. И той дочака този момент и каза: „Как е възможно?! Отличен студент славист да не произнасяте правилно името на еди-кой си“. И прас – петица. Тогава аз видях в негово лице страхотната ревност на един завистлив професор. Той беше обсебен, докато преподаваше, се възхищаваше на гласа си. За разлика от него, много готина беше Розалия Ликова. Лекциите при нея слушахме с българските филолози. Имахме действително интересно следване.

Освен това, още по времето на следването, аз в първи курс публикувах текст в списание „Литературна мисъл“. Това е моята публикация на писмото на д-р Кръстьо Кръстев срещу прадядо ми, адресирано до Фердинанд. Фердинанд му праска една резолюция – да се предаде за сведения на генерал Фичев, така попада в неговия архив. Аз го намерих случайно сред неговите бумаги и го публикувах. Искането на д-р Кръстев е да освободи от армията интелектуалците и той прави голям списък на мобилизирани хора, които според него трябва да бъдат освободени. Обаче генерал Фичев въобще не му отговаря. Явно по съседски преди това те са си предали някакви писма. И тогава д-р Кръстев се оплаква на Фердинанд, така се затваря кръгът – писмото отново се връща при генерал Фичев. Интелектуалците не са освободени от армията. Самият Фичев е казвал: „Аз нямам синове, затова двете ми дъщери ще бъдат медицински сестри“. И те действително са на първата линия – където се извличат ранените. В самата война участват множество

доброволци. Тук говорим за 1912–1913 г. – първата война, която бързо завършва, но по време на Балканската война е убит знаменитият актьор, участвал в Яворовите драми – Атанас Кирчев. А в следващите войни интелигенцията дава много жертви. Когато исках да публикувам писмото, Никола Георгиев ми помогна да стане по-точно и по-изящно – намеси се в реториката на текста. Дадохме го на Пантелей Зарев и то излезе в „Литературна мисъл“. Пантелей Зарев така и не ми върна самия оригинал на писмото… Потъна в личния му архив.

От 1966 година имам доста публикации във вестника към Софийския университет, след това във вестник „Студентска трибуна“, след това и в „Литературен фронт“. Един от текстовете, който излезе там, бях кръстил: „За поезията – непоетично“. И беше малко есе, което призоваваше критиците да не използват метафори, когато пишат своите критически съчинения, а по-скоро да използват термини, тъй като ние нямаме задължение за поезията да пишем „поетично“, по-скоро трябва да пишем мъдро и рационално. И Пенчо Данчев на една от срещите в Съюза на писателите казал: „Ето, младите вече пишат манифестни текстове!“ и се изказал похвално за моя текст. Тогава все още не се занимавах толкова с литературна история. По-скоро започнах да ставам критик. В трети курс станах председател на Кръжока по литературна критика, чийто върховен наблюдател – научен ръководител, беше Мишо Василев. В славянската филология започна да ми се чува името на автор критик – вече действащ литератор. И още тогава участвахме в разни дискусии в Съюза на писателите и прочие. След това дойдоха младите лъвове – жандармерийската дружина.

Какво е „жандармерийска дружина“?

С Максим Наимович бяхме по един особен начин близки. Не съм го харесвал, но в разговорите си използвах-

ме само обръщението *господин*. Той ми каза: „Г-н Неделчев, вие никога няма да станете литературен критик, защото не искате да влезете в „жандармерийската дружина“. Аз го попитах какво означава това. Той ми отговори: „Когато влезеш в жандармерийската дружина, първото нещо, което ти поръчват, е да отидеш и да убиеш някого от твоето село, но понеже вие нямате село, първата работа, която трябва да свършите, е да напишете разгромяваща отрицателна рецензия за някой от вашите приятели. Например: вие ще скочите до тавана, ако ви поръчам да напишете против С. Ц. Даскалов. Но можете ли да заклеймите Николай Кънчев или друг от вашия близък приятелски кръг? Ако го направите, вие никога няма да можете да се върнете в този приятелски кръг, но ще бъдете вече част от жандармерийската дружина“.

Ти какво му отговори?

Казах му, че очевидно никога няма да стана литературен критик. Но с него сме общували на различни равнища. Включително, дето се казва, неговите доста компромисни любовнички сме ги развеждали. Той, като подпийнеше, ги представяше за свои съученички. Спомням си една история. Със Светлозар Игов и наши приятелки отиваме в ресторанта на хотел „Плиска“. Максим Наимович идва със своя „съученичка“, вижда ме и във въпроса си към мен прави грешка по Фройд: „Г-н Неделчев, пита ме той, запазихте ли стая в хотела?“. Аз му отговорих: „Да, г-н Наимович, запазих прекрасна маса!“. Качихме се в ресторанта и направихме едно пищно, но гнусно пируване. За съжаление, аз съм общувал и с такива люде. Не като оправдание, а по-скоро като пояснение – във времето, когато бях на стаж в „Литературен фронт“, той ни беше нещо като критически ментор, чиито съвети обаче ние не възприемахме и не следвахме.

Кога си бил на стаж в „Литературен фронт“?

Непосредствено след завършването на университета мен ме взеха за една година на стаж в списание „Родна реч“, където Иван Цветков ми беше главен редактор, а Гриша (Григор) Ленков беше заместник-главен. Това беше много готино професионално преживяване, но не ми го продължиха, защото ме поканиха на стаж в „Литературен фронт“, който беше много по-авторитетен. Там бях 7 или 8 месеца, след което станах аспирант на Пантелей Зарев. Имаше сложни взаимоотношения с Богомил Райнов, но той ме остави във вестника, въпреки че вече бях аспирант. След като главен редактор стана Любомир Левчев, той прекрати стажуването ми в „Литературен фронт“, уволни и Здравко Петров и Кръстьо Куюмджиев и ги остави на работа само в Института за литература. Това не му попречи да назначи свои хора, за които нямаше значение на колко места работят.

Каква е била причината за твоите сложни или дори конфликтни отношения с Левчев?

Те не бяха лични отношения, а по-скоро бяха резултат от дългите и тежки конфликти на Богомил Райнов и Левчев; на Левчев с Георги Джагаров. Когато Джагаров разбра, че вече не съм в „Литературен фронт“, ми предложи да стана негов съветник. Той имаше една политика да привлича и толерира младите критици. Моите задължения бяха да чета литературната преса, като единственият ми ангажимент беше да го информирам за това, което ми е направило впечатление. Първият ми доклад беше да насоча вниманието му към една статия на Здравко Петров, публикувана в „Литературен фронт“. Тя беше в неговия типичен есеистичен стил и аз я разгромих пред Джагаров. Малко по-късно той тържествено слиза в писателското кафене и на съседната маса седят Здравко Петров и Тончо Жечев, а Джагаров им издекламира буквално, дума по дума, това, което аз му бях казал. Изпи-

тах много двойнствено чувство – хем се кефех, хем ми беше неудобно, защото Здравко, миличкият, ужасно се разстрои от тази унищожителна критика на върховния вожд.

Доста коварна е била твоята задкулисна позиция.

Не, не бих казал, че моите лични и професионални отношения с Кръстьо, Тончо и Здравко бяха проблематични, а още по-малко конфликтни. Затова нека избързаме, за да достигнем до този момент, когато се опитаха да ни насъскат срещу тях.

Кои бяхте вие и кой се опита да ви въвлече в такъв конфликт?

„Литературен фронт“ поде една голяма кампания срещу импресионистите в критиката и се опитаха да ни поръчат и на нас да напишем статии. Максим Наимович не се беше отказал да ни вкара в жандармерийската дружина. Светлозар Игов написа нещо, което обаче въобще не беше очакваната критика, а аз категорично отказах. С помощта на Йордан Василев ние направихме една среща.

Кога се случва това – по време на голямата дискусия за литературната критика през 1964–65 година?

Не, тази среща беше по-късно, вероятно това беше рецидив на дискусията, за която говориш.

Може би, когато се провежда дискусията за „Диви разкази“ на Николай Хайтов и Никола Георгиев и Тончо Жечев са разменили своите полемични статии. Тази дискусия е добър повод отново да започне обсъждане за методите на импресионистичната критика.[16]

---

[16] В публикуваните текстове в рамките на тази дискусия се сблъскват модерните през 70-те години теоретични инвенции на

Да, точно така. Нашата четворка – Огнян Сапарев, Енчо Мутафов, Светлозар Игов и аз, направихме една среща със Здравко Петров, Тончо Жечев, Кръстьо Куюмджиев, не си спомням дали беше тогава и Цветан Стоянов, както и в коя кръчма беше. Ние им казахме, че ни поръчват да пишем срещу тях. Мисля, че аз говорих, но Светлозар също, че ние можем да не одобряваме техния критически подход и импресионистичен стил, но за нас те са истински литератори и ние никога няма да напишем нищо срещу тях. Това беше колегиален, едностранен договор и те много се изкефиха от това нещо. След това специално Тончо, а и Кръстьо, не толкова Здравко, който не беше толкова активен, многократно са ме бранили – най-вече в драматичните ситуациите около издателство „Български писател“, за което особено на Тончо съм безкрайно благодарен. Много по-късно, когато излязоха бележките към съчиненията на П. К. Яворов, той ми предложи да ги представя като текстологично изследване, което да бъде защитено като дисертация в Института за литература. Аз не го направих, защото смятах, че това не е научен, а приложен текст. Но ако се върнем към нашето джентълменско споразумение, то беше много важен инициационен акт. Нашите вече утвърдени колеги усетиха, че ние постъпваме лоялно и етично и този договор беше стриктно спазван и от двете страни. Ние ни-

---

структурализма и наложената, след остри полемични сблъсъци през 60-те години, парадигма на импресионистичната критика. По-важни публикации в рамките на дискусията са: *Георгиев, Н.* Препрочитайки „Диви разкази“. – Литературен фронт, № 24, 19 юни 1973*; Жечев, Т.* „Диви разкази“ или опитомяване на мисълта. – Литературен фронт, № 24, 19 юни 1973; Куюмджиев, К. „Диви разкази“ и точните науки.– Литературна мисъл, № 2, 1974, с.23; *Панова, И*. Колко е черен дяволът. – Литературна мисъл, № 2, 1974, с. 7; *Смоховска-Петрова В*. – За двете гледища върху „Диви разкази“. – Литературна мисъл, № 3, 1974, с. 3.

кога не сме писали против тях, въпреки много изкушаващи предложения, които сме получавали.

Ти писал ли си положителни рецензии за техните книги?

В „Социални стилове и критически сюжети“ (1986) имам голяма статия „Социалното битие на критическите идеи. (За ранната критическа проза на Тончо Жечев)“, писал съм и за други негови книги. За Здравко Петров не съм писал, както и за Кръстьо Куюмджиев. А сега написах едно съчинение, където разказвам тази история и въобще ги разглеждам тях тримата като критици импресионисти, говоря за особения морал, който те имаха, и за начина, по който се бранеха. Това е важен текст, който е част от други няколко текста, които са своеобразни литературоведски мемоари.

Къде е публикуван този текст?

Този текст е публикуван в „Литературен вестник“, не съм го включил все още в книга, ще влезе в том трети на „Как работи литературната история?“ . Там има за Атанас Славов, има за стратегията на преминаващото и заминаващото присъствие през литературното поле на Цветан Стоянов и на Атанас Натев. Те вечно или отиваха на конференции, или се връщаха от пътувания. Според мен Натев си беше ченге, както и Цветан Стоянов, но те бяха по-скоро агенти за влияние в чужбина. И двамата бяха много толерантни хора и високо ерудирани учени.

Ти общувал ли си с Цветан Стоянов?

Да, общувал съм с него, и то много пъти и много приятелски. Една седмица преди смъртта му, преди да му направят операция, се видяхме във „Видинска среща“. Беше прочел нещо, което бях публикувал, и доста ме похвали, но това не беше най-важно в нашия разговор. В един момент

получи вдъхновение и ми разказа цяла студия за амбивалентността в поезията на Фурнаджиев. Той разглеждаше неговата поетика в други статии, но това беше нещо ново, много гениално, което ми разказа. На сбогуване ми каза, че влиза в болница и след това се случи тази ужасна история с нелепата му смърт от лекарска грешка.

Динамиката, срещите, усещането, че можеш да участваш в реалния литературен живот, да го коментираш и оценяваш, очевидно са те привличали много по-силно, отколкото да гледаш назад към миналото.

Да, което, разбира се, не ми пречеше да се образовам литературноисторически. Аз открай време събирам книги – имам книги от прадядо ми и дядо ми. За мен събирането на книги и списания е път към литературната история. Още по време на гимназията аз четях списанията „Демократически преглед“ и „Мисъл“. Започнах да събирам своя колекция в Университета. Амбициите ми бяха теоретични тогава – значи критически занимания в допълнение с теория. Независимо че бях председател на Кръжока по литературна критика. Имаше ревност на част от професорите за тези мои занимания. По езиците не бях много добър, особено в граматиката – говоримият полски, това повече ме интересуваше – възможността да общувам с полските колеги. На сбирките на Кръжока ние канехме много хора – утвърдени критици, млади колеги, правехме дискусии и разглеждахме конкретни книги.

Едно от най-ужасните неща беше срещата със Стоян Каролев. Той беше писал против моя любим поет тогава – Иван Пейчев, по-точно за стихотворението му „Последният марш“. Та той беше написал, че в него има съчувствие към хитлеристите. Прекрасно стихотворение! От комунистическа гледна точка Иван Пейчев не можеше и не трябваше да го напише, защото не е ходил на фронта. Но това

стихотворение е изключително силно, то е блестяща стилизация и аз съм писал неведнъж за него. В Кръжока ние всички слушаме Стоян Каролев, който разправя всякакви неща. И най-накрая аз му зададох въпроса: „Не е ли редно един критик, който несправедливо обвинява един писател (визирайки „Последният марш“ на Пейчев), не е ли редно да се коригира, да се извини?“. И този човек почервеня целият и каза: „Аз и досега мисля така!“. Аз разбрах, че не мога да водя диалог с него. Точно по това време направих и моята знаменита анкета с Иван Пейчев. Аз даже му разказах за тази реакция на Каролев.

С Никола Георгиев имахме нещо като частен кръжок. Той се провеждаше в моята все по-обедняваща къща на ул. „Хан Аспарух“, и по-точно в моя кабинет с пробитото канапе на поетите. Ние се събирахме там и дълго анализирахме стихотворения. Събирахме се с Никола Георгиев, Атанас Славов, Богдан Богданов, Сашо Ангелов, Севдалин Генов, Люлина, по някой път и Беба – жената на Никола Георгиев, Цанко Младенов, който не беше постоянно присъстващ. Това бяха изключително сериозни и много продължителни анализи на конкретни стихотворения. Ние избирахме какво да коментираме. Примерно отделихме 3–4 сбирки за фрагмента на Атанас Далчев „Лято“. Много сериозни не само текстологически, а теоретически прочити на конкретни текстове правехме в парадигмата на структурализма. Тогава Никола Георгиев и Атанас Славов се уговаряха да пишат книга за поетиката на народната песен. Никола Георгиев не го дочака и даде своя ръкопис и това предизвика тяхното скарване – пълен разрив в техните взаимоотношения. Атанас Славов му викаше *Главчо* и оттогава говореше против него непрекъснато. Това доведе до разпад на нашия кръг, който просъществува в рамките на година, година и половина. По-късно Никола Георгиев започна да прави своите школи, които аз леко ревниво наб-

людавах. Направи школата с Александър Кьосев и Ангел Ангелов и с техния боен другар Димитър Дочев. Аз тогава установих следното нещо: всъщност тези школи съществуват година или две и след това той ги разпуска и се насочва към следваща млада група. Лишава ги от своята харизма и своето влияние. Те остават без своя духовен баща. Преди него нямаше това нещо, по-скоро подобни събирания бяха на приятелска основа. Той имаше такова желание – да наставлява и напътства. Още от първата лекция той ни прати в Народната библиотека да четем Виктор Шкловски, Юрий Тинянов и др. Тогава аз задигнах от библиотеката една книга на Шкловски „О теорий и прозы“, защото никой не я беше вземал и тя беше с неразрязани страници.

Ние започнахме много сериозно да се занимаваме със структурализъм. Затова наистина е реално, когато се говори за младите критици структуралисти Светлозар Игов, Огнян Сапарев, Енчо Мутафов и Михаил Неделчев (Четворката – така ни наричаха). Но това беше по-скоро негативно определение, обаче все пак започна да се говори за нас.

През коя година завършваш?

През 1968-ма като млад публикуващ критик структуралист. И разбира се, най-важното събитие от времето на следването беше участието в Славистичния конгрес в Прага.

Там се случи голямото ми политизиране, окончателното ми политизиране – в Прага, през 1968 година, август. Това е вододелното събитие. Разбира се и в Полша, където общувахме с Ришек и Збишек, които не бяха истински добри студенти филолози, а непослушни момчета. При следващото ни ходене в Полша разбрахме, че Збишек е в затвора.

Кога са пътуванията ти в Полша?

Първото пътуване е през 1966 г., когато дори Лех Валенса още го нямаше. По времето на следването правехме студентска размяна – т.е. 15 колеги заминахме за Краков и бяхме в Полша цял месец. След това посрещахме полските колеги. Още тогава се сприятелихме с колеги, с които останахме близки и до днес. Два пъти ходихме на такава студентска размяна. При второто пътуване (1967) дъщерята на проф. Кую Куев, Лидка Куева, която беше студентка в Краков, ме помоли да занеса един пакет на бащата на Боян Биолчев. Аз я попитах къде е този митичен Боян Биолчев, а тя ми каза: „Той е спортист, сигурно е на Закопане“. Аз се връщам в София и нося това нещо на един много важен човек. Той от любезност ме пита какво се случва в Полша и аз му разказвам, че има студентски вълнения, че един мой приятел е в затвора. А той изведнъж много щастливо казва: „Добре че наш Боян не се занимава с такива работи“. Спомням си моята реплика, която много го изненада: „А защо той въобще учи в Полша, щом не се занимава с такива работи?“.

Ти защо си пътувал в Прага през 1968 г.?

Аз вече бях изтъкнат студент и председател на Кръжока по литературна критика. Заедно с колегата ми Александър Ангелов бяхме избрани от студентската квота като делегати на Световния славистичен конгрес[17]. Светлозар Игов като гений беше завършил гимназия на 17 години и беше се дипломирал в сърбохърватския профил на славянска филология 4 години преди нас. И когато ние станахме втори курс, той стана стажант-асистент на Емил Георгиев по славянски литератури. Но Емил Георгиев много бързо

[17] Шестият Световен славистичен конгрес се провежда в последната седмица на месец август 1968 г. в Прага.

се освободи от него – той бе ревнив човек и очевидно Светлозар като гениално момче силно го конкурираше и той много бързо беше освободен. И всъщност, когато дойде време за Славистичния конгрес, не си спомням дали Светлозар не беше вече привлечен към Института за литература… Неговото твърдение е, че едва ли не са го свалили от самолета, а Михаил Неделчев и Сашо Ангелов ги качили и заминали за конгреса. Това е неговата интерпретация. Ние не знаехме, че него са го свалили от самолета.

Това беше огромно събитие, а Прага по същото време кипеше и целият свят гледаше към нея. Когато ние отидохме, там се беше струпала цялата левичарска младеж от Париж, от Рим и Милано, за да види *социализъм с човешко лице*. Това беше основната догма, основната утопия. Но точно там разбрахме, че това не е възможно, няма как да се случи. Ние бяхме настанени в едно общежитие, от което бяха тръгнали студентските вълнения. Там беше голям купон, с много разкрепостени млади хора. Със Сашо имахме страхотно преживяване. В нашата стая, без да се почука, вратата се отваря и влиза едно съвсем голо хубаво русо момиче. Каза ни „ахой“ и ни гледа, а ние онемяхме от изненада.

Какво направихте?

Абсолютно нищо не направихме и нищо не ѝ казахме. Държахме се като тъпаци. Тя постоя и просто си тръгна. На следващия ден ние отиваме на откриването на конгреса в забележителна сецесионна зала „Сметановий дум“. Аз имам снимки оттогава. Дават думата на Честимир Цисаш и залата става на крака и започва да му ръкопляска. Там беше събран европейският научен елит и той аплодира Цисаш в продължение на 15 минути.

А кой е той?

Той е бил любимец на Новотни[18], но изпада в немилост и в някакъв момент той го изпраща посланик в Румъния. Но като започва Пражката пролет, го връщат, възстановяват го като член на Политбюро и той става знаме на академическата общност. И ако тогава идеята е Свобода[19] да стане президент, то Цисаш е готвен за негов вице-президент. После видяхме, че цяла Прага е облепена с техни афиши.

Това е невероятен шанс да бъдеш в Прага точно тогава.

Да, така е. И ние искахме да попием тази атмосфера. Спонтанно сформирахме една дружина, наш тартор беше Александър Лангер. Той беше звездата на тогавашната славянска филология и на българистиката, неговата майка беше българка. След потушаването на Пражката пролет го изключиха от университета и работеше една-две години в антикварна книжарница в Прага, след което успя да емигрира във Виена и впоследствие стана евродепутат от Австрия и виден либерален политик. Той осигуряваше пропуски и билети за всякакви иначе недостъпни места. Ние бяхме цяла седмица в Прага, като почти не спяхме. Нощно

---

[18] *Антонин Новотни* (1904–1975). Първи секретар на комунистическата партия на Чехословакия (1953–1968) и президент страната в периода 1957–1968. Предава властта на Александър Дупчек по време на Пражката пролет – 1968 г.

[19] *Людвик Свобода* (1895–1979). Участва и в двете Световни войни, получава чин генерал, удостоен със званието Национален герой на Чехословакия, Герой на Съветския съюз. Президент на Чехословакия в периода 1968–1975. Има важна роля за освобождаването на Александър Дубчек и други реформатори, които са арестувани и изпратени в Москва след окупацията на Прага от войските на Варшавския договор. Политическото му поведение е белязано с много компромиси след потушаването на Пражката пролет.

време ходехме, наблюдавахме какво се случва по улиците на града. Навсякъде имаше маси, на които се събираха подписи против така наречените работнически комитети. Догматиците създаваха такива агитки срещу пражките интелигенти – работнически комитети, и там имаше хора, които ги убеждаваха, че между работниците и интелигенцията трябва да има единение. Понякога успяваха, а друг път се случваха много остри спорове.

Каква беше вашата група?

С нас беше една много красива германка, една италианска студентка, която беше маркиза, но те не ни бяха гаджета. Просто нямахме време за това. Компанията ни беше от три момчета и две момичета.

Веднъж Саша Лангер ме заведе в един подземен джаз клуб, където се проведе неформална конференция на младите европейски антикомунисти. Беше ясно, че те не приемат идеята за *социализма с човешко лице*, бяха по-радикални. На тази среща Саша каза, че съм представител на Българската общност. Аз обаче казах, че не съм упълномощен от никого и мога да говоря само от свое име. Казах също, че много се опасявам, че руснаците ще потушат Пражката революция. Всички ме гледаха като провокатор, защото тези млади хора бяха абсолютно убедени в победата. Саша успя някак да замаже ситуацията.

На заседанията на конгреса успяхме да се запознаем с Роман Якобсон, с Виктор Виноградов и други големи учени от този ранг. Аз имах едно малко тефтерче, където си взимах автографи от всички тези хора.

Последната вечер преди да си тръгнем, се разхождахме със Сашо Ангелов по „Вацлавски намести“. Там имаше ремонт и в един момент виждаме група мъже в костюми. Към тях се приближи и една група американци, предвождани от едно момиче чехкиня. Оказаха се Александър

Дубчек[20], а другият беше Йозеф Смърковски – министър-председателят. Момичето прегръщаше Дубчек. Отстрани възрастен пан викаше: „Той е като Масарик!“. Аз подадох тефтерчето и кой знае защо го помолих на руски за автограф. Той ме погледна с едни тъжни очи (после разбрах, казал си е: „Тук ли сте вече?“) и се разписа. Оказа се, че това е била вечерта, когато се е провела срещата им с Тито[21]. Той е бил изпратен, за да се опита да смекчи тази неизбежна трагична развръзка. Те са се връщали от знаменитата среща, на която са ги предупредили, и в следващите дни е трябвало да вземат много трудни решения.

Малко след това охраната ни каза, че са много уморени и трябва да си тръгнат. Ние направихме шпалир и започнахме да ръкопляскаме, така ги изпратихме. На следващата сутрин хванахме влака към Будапеща. Там бяхме два дена, върнахме се в София и след още два дена научихме, че войските са влезли в Прага. Събрахме се спонтанно в редакци-

---

[20] *Александър Дубчек* (1921–1992). Първи секретар на ЦК на Чехословашката комунистическа партия от януари 1968 до април 1969 г. Инициатор на Пражката пролет, целта на която е да построи „социализъм с човешка лице“. След нахлуването на въоръжените сили на Варшавския договор в Чехословакия той е свален от поста, изключен е от Комунистическата партия през 1970 г. Участва в Нежната революция през 1989 г. и е избран за председател на Федералното събрание на Чехословакия през същата година. Претърпява тежка катастрофа, която се предполага, че е умишлено предизвикана. Умира от травмите след нея.

[21] *Йосип Броз Тито* (1892–1980). Има дълга и сложна политическа кариера, която през годините е белязана от активно участие в Коминтерна (1935) до остър конфликт със Сталин през 50-те години. Ръководи Социалистическа федеративна република Югославия от края на Втората световна война до смъртта си. В годините на своето управление се дистанцира от политиката на СССР, отваря Югославия към страните от Западна Европа, създава силни икономически и политически връзки със страните от Третия свят.

ята на списание „Септември“, почти всички, които бяхме на конгреса. Тончо Жечев, Иван Цветков, Здравко Петров и в пълен консенсус, включително и Иван Цветков, обсъждахме, че това е страхотно престъпление, че тези събития са съдбоносни за целия социалистически лагер. Разбира се, веднага някой беше съобщил на Държавна сигурност за нашата среща и коментарите ни.

А каква е кариерата на Александър Ангелов?

Той също беше от специалността Славянски филологии, но беше един курс след мен. Имаше амбицията да стане литературен критик, но по-късно беше председател на Съюза на българските журналисти, директор на БТА. Ние бяхме убедени, че ще направи академична кариера, защото беше от такова семейство – всички бяха професори, видни юристи. Живееше на „Оборище“, а под тях бяха Ана Каменова и Петко Стайнов. Беше много близък с Михаела Стайнова, осиновената им дъщеря. Една от съдбовните случки за него беше, когато в къщи бях поканил Биньо Иванов. Доведе го Атанас Лазовски – откривателят на Биньо Иванов. Аз бях събрал Богдан Богданов, Никола Георгиев и други колеги и приятели, за да им представя новия гений. Той дойде с една схванатата ръчичка, машината му я беше гризнала. И ние си казахме: „Това ли е геният?“. Обаче той като пийна, като заговори и ни взе акъла с антикомунистически разкази за завода. И после бръкна в джоба си и извади нови стихотворения. Това бяха „Пяна“, „До другата трева“ и още три-четири стихотворения. И ние паднахме, направо онемяхме. Помня Сашо Ангелов си тръгна, аз го подпирам по стълбите, те са много стръмни, както веднъж подкрепях и Тончо да не падне. Бях направил сбирка да се сдобряват с Никола Георгиев, а те се скараха още по-жестоко.

Помня как тогава Сашо каза: „ Живеем ние в центъра на София и се мислим за страхотна работа, а идва човек от

абсолютно никъде, никой от майната си и с няколко стихотворения ни разказва играта“. Запомнил съм това, защото си мисля, че тази среща по някакъв начин уби мотивацията му да прави литературна кариера. А той беше много талантлив човек, но някак се изприказва, без да напише нищо стойностно. Пишеше анекдоти, игрословици, афоризми. Неговият син сега е българският посланик в Македония. Той е успешен дипломат от кариерата.

Връщаш се от Прага през 68-ма. Имаше ли промяна в културния климат в България след събитията от Пражката пролет? Какъв беше отзвукът у нас?

Ние бяхме предупредени. Като казвам ние, имам предвид конкретно моята група славянски филолози. На студентския купон на 8-ми декември 67-ма година в ресторанта на хотел „Плиска“ пристигна Венелин Коцев, който беше секретар по идеологията на ЦК на БКП. Той седна при ректора. В един момент някой каза: „Абе айде да вземем да поканим Венелин Коцев на нашата маса“. А ние бяхме седнали – Енчо Мутафов, Севдалин Генов, Наталия Генова, Люлина – компания от 7–8 колеги бяхме. И с Наташка отидохме двамата, поклонихме му се и му казахме: „Другарю Коцев, това все пак е студентски празник, затова ние Ви каним при нас“. И той дойде! И не само че дойде, но и с желание дойде. И покани Люлина на танц, а тя тогава беше бременна и доста ѝ личеше. Един фотограф започна да ни снима и вика – по 5 лв., а Венелин Коцев му каза: „Първо да видим снимките, как така?!“. Фотографът упорит: „Няма как, аз снимам всички тук“. Венелин Коцев започва да се изнервя: „Не, не, ще ги изпратиш!“. В този момент фотографът го разпозна и рязко смени тона: „Разбира се, другарю, в ЦК ли да ги изпратя?“. „Да, там ще ги изпратиш!“. Венелин Коцев поседя един час при нас и на тръгване каза: „В сряда елате в ЦК да си вземете снимките“.

И ние отиваме. Долу имаше охрана, обясняваме им, че идваме при Венелин Коцев. „Ние нямаме такава информация“ – отвръща охраната. Ние седим, чудим се какво да правим и точно в този момент той влиза и казва: „Те са с мен!“. Качваме се всички заедно в един асансьор. В асансьора обаче не може да влезе и охраната и ни причакват горе на етажа. Ние влизаме в секретарската стая, той кани в кабинета си и ни пита: „По едно коняче ще пийнете ли?“, а ние: „Ще пийнем“. Нашата идея беше да пледираме за Радичков и за „Привързаният балон“[22], че това е готин филм, да не бъде забраняван и т.н. Това беше идеята на разговора. Към нас се беше лепнал и Мишо Василев[23] – като разбра, че ще ходим при *важния бос*. Но той, общо взето, не му обръщаше никакво внимание. И още преди ние да започнем пледоарията за Радичков, Венелин Коцев каза: „Гледате ли нашето чешко чудо?“. И избълва една тирада срещу това, което се случва в Прага – това е краят на 67-ма година. Въпросът е, че в „Работническо дело“ нямаше официално осъждане – всичко се пишеше много внимателно. Докато след това на мен ми попаднаха информациите на БТА, които са текли за главния – аз ги задигнах от „Литературен фронт“ – и там видях, че в тези информации е имало крайно осъдителни реакции и всичко е било представено доста негативно. Видях ги година след това. Тези ин-

---

[22] Филмът е по сценарий на Йордан Радичков. Режисьор е Бинка Желязкова, участват Георги Калоянчев, Григор Вачков, Георги Георгиев-Гец и др. Оператор е Емил Вагенщайн. Веднага след премиерата през 1967 г. е забранен от идеологическата цензура. Отново е представен пред публика през 1990 г.

[23] *Михаил Василев* (1935–1997). Преподавател по Нова и съвременна българска литература в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, завежда отдел „Критика“ във в. „Литературен фронт“, председател на секция „Критика“ в Съюза на българските писатели (1981–1989).

формационни бюлетини ги получават главните редактори и преценяват какво да бъде подадено към съответния журналист. Това са документални материали, идващи от Чешката информационна агенция, от ТАСС[24] и др. И всъщност ние бяхме като попарени от тази среща и от него, който уж се правеше на много демократичен. Въобще не си отворихме устата за Радичков. Макар че това на мен не ми попречи, малко по-късно, вече в началото на 68-ма година, да напиша във вестник „Софийски университет“ едно предложение – 2 страници – Радичков да получи „Димитровска награда“ за „Суматоха“. Това си беше чиста провокация и аз си го бях написал като провокация. Не помня кой беше главен редактор, но този текст мина. А от Венелин Коцев си получихме снимките – аз и досега си пазя тази снимка. Всички сме ухилени на нея, но прозира един фалш, цялата снимка е безкрайно фалшива.

И оттук нататък всъщност за мен Прага 68-ма беше окончателното разочарование за илюзиите, че комунизмът може да се променя, че човек може да има някакво участие, да има нормално битие в него. След тези събития аз започнах да култивирам и да събирам идеите ми за *двете култури* в рамките на социалистическата епоха. Защото за мен *двете култури* се формират между 65-та и 85-та година. Тази теза я развивам по-късно, защото *другата култура* израстваше пред мен.

Ти не просто живееш в това време, ти участваш във формирането на „културата на стоическата нормалност“.

Да, въпросът е, че по това време аз все още имах някакви илюзии, че може нещо да се промени, да се напише статия, която не е комунистическа, в която да няма изре-

[24] Информационната агенция на СССР, сега на Русия.

чение: „Нашата партия“. В една моя статия в „Литературен фронт“ бяха добавили точно такива комунистически клишета, за да бъде публикувана. Ако не цитираш класическа партийна реч, редакторите се чувстват длъжни да го добавят.

Кога започва твоят професионален път? Първи публикации, контакти.

Пътят ми беше трънлив. Аз започнах да публикувам още по времето на моето следване, но все пак имаше един момент, в който аз започнах да ставам професионален литературен критик. Аз имах колебания относно самоназоваването си – по-скоро мислех за себе си като комплексен литератор – не ми харесваше да бъда само литературен критик. Превеждах най-различни текстове от сръбски, от френски и публикувах в „Студентска трибуна“ и във вестник „Софийски университет“. Но някак си не се бях профилирал – не си бях избрал нещо, което да ме води. Не бях си избрал трасе, което да следвам. В самите ми занимания имаше разнопосочност, но имах непрестанен стремеж да публикувам. Грижливо ги запазвах тези публикации през годините. В един момент започнах да правя избор на писателите, авторите, с които искам да се занимавам. Това се случи съвсем естествено. Важно беше също така да се правят „досиета“ на съответните писатели, които ще следвам. Започвах да си подготвям папки за писателите, от които се интересувах. За мен много важна беше тази работа – каталогизирането, трупането на биографии и прочие. Съвсем естествено от широкото поле на литературната критика започнах да се насочвам към занимания с литературна история. Разбрах, че всъщност това е по-лесният начин да се осигури терен за публикация. Осведомявах се какви годишнини предстоят, юбилеи на съответните писатели и си „заплювах“, така да се каже, съответни годишнини. „Имате

ли нещо против да напиша такава статия?“ – така заявявах във вестника – най-вече в „Литературен фронт“. Това се случва през 1972–73-та година. Общувах най-вече с Атанас Свиленов от отдел „Критика“ – благодарение на него публикувах и някои от първите си неща. Свиленов беше наш съмишленик, но иначе контактите с редакторите бяха сложни. Истината е, че винаги бях на ръба на маргиналията – от тяхна гледна точка, аз бях маргинал, навлек – те хал хабер си нямаха, че от мен ще стане нещо. Те смятаха, че могат да ме задушат, гипсират, прецакат – това е много сложна игра с властта. Това, че печатах в „Литературен фронт“ и това, че след това станах редактор в издателство „Български писател“, някак си ми създаде статут. Но този статут беше неутвърден все още, беше крехък. Той винаги можеше да бъде ликвидиран. Прочутият статут тогава беше просташкият Съюз на писателите. Това беше статутът, който ти създава непоклатимост. Аз този статут не го добих никога и винаги бях на ръба да бъда ликвидиран. Но точно в тази игра с властта е въпросът на отстояването. Аз идвам от буржоазно-интелигентска прослойка и не съм склонен да се примирявам, да им се смея на вицовете, да участвам – това беше още от самото начало и те това го знаеха. Моят бит ставаше все по на ръба на маргинално-бохемското – целият ми бит беше такъв. Това беше и мой избор и най-вече благодарение на Люлина – на нейната особеност, затвореност и прочие.

Когато давах статиите, аз ги давах в последния момент – донякъде го правех и съзнателно, защото когато е предадена в последния момент, избягваш цензурирането и строгия редакторски прочит. Играта беше непрекъснато на ръба. От самия Съюз на писателите ту ни пускаха в писателското кафене, ту не ни пускаха. На ръба. Когато придобих статут, той беше на служител на Съюза, а не като негов член. Много категорично трябва да се каже, че нямаше

гише, където човек да отиде и да каже: „Здравейте, искам да съм член на Съюза на писателите“. Нямаше такова нещо. Това ставаше чрез секретарите, имаше такива спрямо различните посоки на интересите – секретар по критиката, секретар по белетристиката, по детска литература и прочие. И в един момент на теб ти се казва: „Време е вече да подадеш заявление“. Ти не можеше да отидеш в канцеларията свободно, а това беше като масонска процедура: трябваше да бъдеш поканен да участваш, да се включиш. Аз не получих тази покана, не съм я желал и не съм я търсил.

Освен в „Литературен фронт“ печатах в „Септември“, в „Съвременник“, също в „Пламък“, в различните алманаси. Но в „Пламък“ и „Септември“ имах доста по-малко публикации. Никога не съм правил компромис по отношение на начина, по който ще интерпретирам творчеството на един писател. Да вземем например Владимир Полянов – когато достигнах до темата за „Слънцето угаснало“ (1928) – това беше табу. Не можеше да кажеш нищо за този роман. Той беше скандален роман, защото на времето комунистическите издания са го набедили за фашистки. И самите тези автори като Константин Константинов и Полянов бяха табуирани. Трябваше време, особено за Полянов, за да започне отново да се пише за тях. Аз самият много добре знаех за кого мога и за кого не мога да пиша.

Ясно е, че когато ми кажат: „Абе, ти си цитирал Йордан Бадев“, ясно е, че аз не мога да напиша статия за Йордан Бадев или за Борис Йоцов, Владимир Василев.

За „Родна реч“ се опитах да осигуря материал на Константин Константинов. Тогава беше и моята среща с него, благодарение на нашата съседка леля Радка Влайкова. Тя му се обади и ходатайства за мен – обясни, че съм от еди какво си семейство и Константин Константинов, макар и доста сдържано, ме прие, но категорично отказа да ми даде собствен текст. Черпиха ме с черешов пай и чай със сестра

му Донка. Аз знаех, че въобще не дава интервюта. Идеята беше просто да ми даде свой текст, но той категорично отказваше дори това. По това време К. Константинов не публикуваше, беше в пълна изолация по личен избор.

В тези години ти си знаел кой е Владимир Василев.

Знаех. Това е една от големите ми глупости – да не отида да се запозная с него! Аз бях много сдържан в това отношение. По същия начин не съм общувал с Атанас Далчев – ето и него съм го виждал много пъти, но никога не съм отишъл да му се представя поради мои лични задръжки. За мен тези хора бяха хора от миналото, към които имах огромен респект. Но да не се срещна и да общувам с тях – това е страхотна глупост от моя страна! Здравко (Петров) беше казал, че Симеон Радев иска да се запознае с мен, така и не отидох да се представя – имах страхопочитание към този човек и не посмях. Не бях прочел все още втория том на „Строителите“ – имах първия, след това излязоха двата тома, и си казах: „Не мога да отида, ей така!“. Имаше прекалена сдържаност от моя страна… В това отношение Светлозар Игов беше абсолютно различен – той общуваше с всички тези хора, и правилно! Аз бях нехаен, а и ми се струваше, че това е някакъв брутален интимитет, че им нахлувам в личното пространство. Ако стане естествено – чудесно!

Ти си имал възможност да общуваш с редактора на „Златорог“ и всички от твоя кръг са се стремели към такива срещи. Имам чувството, че ако Яворов е бил жив по това време, ти си щял да пропуснеш и шанса да се доближиш до него, да се докоснеш до неговата личност.

Най-вероятно… Не бях добил достатъчно самочувствие. Аз много късно започнах да се усещам и да казвам за себе си, че съм литературен критик. Много късно започнах

да се самоназовавам по този начин. Аз твърдя, че това е самоинициoнен акт, а не въпрос на самочувствие или някакво официално признание. Трябваше първо да мина школата на текстологията, за да добия самочувствието, че съм литературовед, литературен историк. Тоест, когато мен ме прогониха от полето на литературната критика… Впрочем аз никога не станах литературен критик в този смисъл на човек, който изпитва задължението да пише критически текстове. Уж започнах да ставам литературен критик, но впоследствие това се измести заради идеологическите удари, които получих. И аз започнах да се занимавам с устна литературна критика – ходех из провинцията, четях доклади по различни поводи, представях книги. Докато това, което започнах да пиша, постепенно стана литературна история. И когато пишех и за съвременни автори, това беше като че ли пиша за литературноисторически явления.

Зная, че си познавал Иван Мешеков. През 60-те години и той отдавна е извън активния литературен живот и напълно маргинализиран като обществено присъствие.

Срещата ми с Иван Мешеков действително беше една от най-важните срещи в моя ранен професионален път. Светлозар Игов вече беше осъществил такъв контакт благодарение на сина на Иван Мешеков, който беше психиатър, и ние си уговорихме среща при стария критик. Той беше много развълнуван от това посещение, защото вниманието към него явно му липсваше. Това, че беше забравен, беше абсолютно безобразие. С него все пак имаше контакти благодарение на Симеон Султанов, за да бъдат издадени в „Български писател“ спомените му.[25]

---

[25] *Мешеков, И.* Из един живот. Мемоари, дневници, писма. – София, Български писател, 1966.

Критическите позиции на Мешеков винаги са били в левия спектър, затова и комунистическата власт не го е игнорирала напълно.

Да, но той е влязъл в челен сблъсък с Тодор Павлов.

Тодор Павлов явно не прощава на никого, който се е осмелил да го критикува или да има полемичен сблъсък с него.

Спомням си, че домът му беше някъде в квартала срещу Александровска болница. Когато отидохме при него и му казахме колко много ценим книгите му и изпитваме дълбоко уважение към него като личност, той се разплака. Анкетата, която направихме с Мешеков, е печатана няколко пъти в различни издания. Въпросите бяха най-вече за начина, по който той работи върху литературните текстове. Той ни разказа безкрайно интересни истории. Например, че често е писал някъде сред природата – написал е студията си за Елин Пелин[26] качен на едно дърво. Той казва, че не просто си е водил записки, а направо си е създавал текстове в полетата на книгите на съответните писатели. Наистина, ако се проследи композицията на неговите студии и статии, ще се види, че те така са построени, следвайки много прецизно авторовия текст. Говорихме и за неговата концепция за критика артист, за блестящата формула „Яворов поет богоборец“[27] и т.н. Разговорът беше много интересен. Аз го записвах на един ролков магнетофон „Грундиг“, който имах тогава. Започнах да дешифрирам текста вкъщи, но моите непрокопсани синове бяха направили купон и някой от техните приятели беше задигнал тази ролка. И така изчезна целият разговор. Всъщност това, което е публикува-

[26] *Мешеков, И.* Елин Пелин – скептик реалист. – София, 1940.

[27] *Мешеков, И.* Яворов поет богоборец. – София, 1934.

но, е малка част от разговора. За съжаление, съвсем скоро след това Мешеков почина.

По-късно ми се обади и синът на Мешеков и ми каза: „Аз не съм записвал никога гласа на моя баща. Мога ли да презапиша разговора ви, просто искам да имам спомен от неговия глас“. И аз му разказах какво се е случило. Всъщност това е най-важната ми среща с литературен критик. Много голяма грешка е, че не съм се срещал с Иван Радославов. Имах покана през Здравко Петров да посетя Симеон Радев, което също не направих.

Защо си пропуснал тези възможности, със сигурност ти си знаел какви големи литературни фигури са те, при твоите познания и респект към културната история.

Именно заради този респект. Аз знаех колко важни са тези фигури за българската литературна история и някак не се чувствах достатъчно подготвен и достоен да се срещна с тях. А и с лекомислието на младостта – мислех, че има много време пред тях, че те са безсмъртни. От най-важните ми срещи със старите писатели бяха тези с Владимир Полянов[28]. Може да се каже, че станахме приятели. Аз бях написал за него малка бележка, след това написах по-голям текст, когато „Български писател“ му издаде разказите, включително ранните разкази, това беше предговор към този том. В „Социални стилове и критически сюжети“ съкратиха пасажите за „Слънцето угаснало“ и въобще за цялата му политическа поредица от романи. Когато готвех

[28] *Владимир Полянов* (1899–1988). Псевдоним на Георги Иванов Тодоров, писател, режисьор, културен деец. Следва медицина в София и Грац, завършва философия във Виена. Директор на Народния театър, режисьор в театрите в Бургас, Русе, Сливен, Смолян, Младежкия театър в София. Романът му „Слънцето угаснало“ (1928) е обявен от Тодор Павлов за фашистки.

втория, по-голям текст за него, аз непрекъснато ходех при антикваря Николов на „Витошка“ и питах за ранните книги на Владимир Полянов. Все не можех да ги намеря, защото бяха много голяма рядкост. Аз имах обичай, когато ми публикуват някакъв текст и съм взел хонорар, задължително си купувам книги. Най-добре беше те да са от автора, за когото бях писал. Тогава бях взел хонорар от „Литературен фронт“ за статията за Полянов и отново отивам при антикваря Николов. Тук ще вметна, че той не ме обичаше много, въпреки че му бях от най-редовните клиенти, защото публично го бях коригирал за някакви факти. Това не му беше приятно. После разбрах, че той е бил близък на учителя Дънов, беше един аскетичен човек и всъщност много добър антиквар. Този ден, в момента, в който влизам, той казва: „Нали вие търсихте книги на ранния Полянов“. Бяха дошли 4–5 от най-ранните му книги[29], които наистина са антикварна рядкост. Аз веднага се обадих на Полянов, посетих го и като му ги показах, той се разплака. Каза ми, че не ги е виждал от 20-те години. Войчех Галонска стана много по-близък с него. Полянов го обожаваше. Голям жест към него направи и Огнян Сапарев, който състави сборник с негова диаболическа проза. „Диаболистични повести и разкази“.[30]

Той не е притежавал екземпляри на първите си книги?

Не, нямаше. Когато почина, аз произнесох траурно слово на погребението му, както по-късно прочетох траурно слово и за Ивайло Петров. С него много сме общували,

---

[29] Първите книги на В. Полянов са: „Смърт“ (1922); „Комедия на куклите“ (1923); „Момичето и тримата“ (1927); „Рицари“ (1927); „Човекът в огледалото. Драматичен еskиз“ (1928).

[30] *Полянов, В*. Диаболистични повести и разкази. – Варна, Георги Бакалов,1989.

но никога не се сближихме истински, винаги е имало някаква дистанция. Общувал съм много и с Борис Делчев.

Бил ли си близък с Георги Цанев?

Не, с него се познавахме добре, но не сме общували близко. Най-яркият ми спомен с Георги Цанев е, когато бяхме на конференция във Варна – в Писателския дом. Една вечер отидохме на бар в Международния дом на журналистите. Аз закъснях, защото отидох да се преоблека, и го срещам, той вече излиза от бара. Аз го питам иронично: „Проф. Цанев, откъде идвате?“. А той: „От преизподнята“. Той е прочут въздържател, явно е бил ужасен от тази дупка, какъвто всъщност беше този бар. Той е бил учител на баща ми, който много го почиташе и говореше за него с голямо уважение.

Много тъпо от моя страна беше, че не съм общувал с Атанас Далчев, въпреки че знаех, че това е големият поет на България. Той беше и мой поетически кумир, но никога не посмях да се доближа до него.

Доста дълго време съм общувал с Димитър Пантелеев, с когото исках да правя анкета. Аз исках да разговаряме за ранните му неща, за „Мост“ (1923), за Атанас Далчев. Той обаче категорично отказваше и изпитваше дълбока неприязън към него. Имаше фиксация за сонетния венец, смяташе, че е голям майстор на този жанр.

Отношението му към Далчев е било лична и творческа ревност.

Да, така беше. Той беше един много суетен и капризен човек.

Имах една друга анкета, която не беше осъществена. Аз бях установил, че моите колеги някак „замазват“, нямат усет за създаването и функционирането в съвременната българска литература на нови жанрове. Например – новият разцвет на цикъла разкази.

Аз трябваше да вляза в челен сблъсък със Светлозар Игов, а и с Боян Ничев, които твърдяха, че цикълът разкази е път към романа. За мен това беше абсолютно нелогична и несъстоятелна теория. Това беше тяхна свръхфиксация. Това, което направи Васил Попов – да пренапише „Корени“, да снади цикъла си разкази, за да направи роман, това унищожи книгата. Моята концепция беше, че се явява нова, алтернативна литература, която има друга жанрова система, различна от каноните на соцреализма. Това съм го описал в „Литературноисторическата реконструкция“.[31]

Ти беше част от тези среди – разкажи за поръчковите статии, за механизмите, по които функционираше литературната критика.

В „Литературен фронт“ имаше обичай в края на работното време – някой вади бутилка, случва се малка разпивка, която продължава след това в „Клуба на журналиста“ или някъде другаде. В един разговор аз развих моята концепция, че „Времето на героя“ (1968) на Васил Попов ми прилича на подражание на „поток на съзнанието“, защото в сглобките на пасажите това всъщност се имитира. И освен това, че тези копелета, дето играят тенис, са всъщност соцюпита. И тогава Максим Наимович подскочи и каза: „Задължително напиши, напиши статия идеологическа!“. И ние седнахме със Сашо Ангелов и написахме една доста голяма статия за „Литературен фронт“, обаче той не я хареса. След това той написа статия от името на Бойко Пламенов, един от псевдонимите за прикритие, преписвайки някои от нашите наблюдения със съответната идеологическа аранжировка. И статията излезе. Аз така и не казах никога на Васил Попов, че съм в основата на цялата тази работа. Ние

[31] *Неделчев, М.* Литературноисторическата реконструкция. – София, Просвета, 2011, 391 с.

след това се изпокарахме с него. С една дума – не влязох в жандармерийската дружина, както ми беше казал и Максим Наимович.

По това време аз започнах да развивам моята концепция, която след това задълбочих за *светския литературовед*. Това е такъв литературовед, който няма институционална позиция в академическата общност, но е литературовед – т.е. заниманията му са по-скоро на ръба на академизма. Освен това мисли литературноисторически, а не толкова критически. Това си е моя формулировка. Имаше и друга вулгарна формулировка за мен: из страната бродят *пътуващи проповедници*, които проповядват враждебни на нашата идеология идеи. Защото по онова време аз просто се явявах навсякъде. Навсякъде имах и гаджета.

Това бяха твои изказвания или написани текстове? Спомням си, че и много по-късно на различни научни форуми ти имаше блестящи устни импровизации, които не се превръщаха в текстове.

Това беше друга форма на присъствие в литературния живот. Много често представях книги на най-различни поети и писатели. Например в Бургас аз съм произнасял слова за Вен Тин, за Христо Силянов, Петко Росен, Минко Неволин, за Христо Фотев и др. Говорил съм за един малко комунистически поет от априлското поколение – Стойчо Коцев, но беше почтен човек. Словото за Недялко Йорданов, което беше сериозно, аналитично, дори го напечатах, но не зная къде. Това се случваше в продължение на много години.

Кога ставаш аспирант?

Това се случи през 1970-та – 2 години след като завърших. Явявам се на конкурс, одобряват ме и ставам аспирант на академик Пантелей Зарев в Софийски университет, катедра „Теория на литературата“. Темата на аспиранту-

рата ми беше „Историческият живот на мотивите в лириката“. Фундаментална тема. В текста ми за националния митопоетически текст съм развил тезите, които още тогава формулирах. Аз тогава защитих така наречената 1/3-та. Бях редовен аспирант, участвах в работата на катедрата по теория на литературата. Но в това време бях и първоначално на стаж в „Литературен фронт“. Богомил Райнов спря да е главен редактор и такъв стана Левчев. Той ми каза: „Разбирам, че ти си отишъл в Университета“. Казвам: „Аз от една година насам съм в университета – там съм аспирант“. Левчев казва: „Не, не – всички, които са на две места, сега ги освобождаваме“. Което, разбира се, не се сбъдна за голяма част от хората, които бяха в същата позиция като мен. Това си беше просто удобен предлог да ме уволни.

А ти защо не продължи, след като успешно си преминал тази процедура?

Иван Попиванов, който беше изпил някакви питиета, когато кандидатствахме за асистентско място в Пловдивския университет заедно с Огнян Сапарев, ми каза, че аз нямам никакъв шанс за катедрата по „Теория на литературата“ в Софийския университет, защото тя е идеологическа и Държавна сигурност няма да позволи да заема асистентско място там. В Пловдив Огнян Сапарев спечели конкурса, а аз не се явих на устния изпит.

Защо не се яви – от колегиална и приятелска етика ли?

И от това, но и по възможно най-глупавата, но и магическа причина. Експресният влак, който бях взел – най-бързият и най-сигурният, на Пазарджик спря и закъсня с повече от час. Имахме уговорка с Огнян, тъй като аз пътувах след това за Созопол, да си оставя багажа на гарата, да го взема от неговата къща, да пием кафе и заедно да отидем на

изпита. Аз обаче пристигнах чак към 10 ч., много закъснял, изнервен и подтиснат. Отидох в Университета, вижда ме Иван Попиванов, който беше в изпитната комисия, и ми казва да вляза, имало още време. Но аз вярвах, че така се е намесила съдбата. В последна сметка Огнян си изкара успешно изпита, вечерта пихме и аз се залюбих с една много случайна жена. На другия ден заминах за Созопол.

Говорихме за университета, студентските компании, приятелствата и сега преминаваме към литературната ти кариера. Вие, новите критици, интелектуалците от 60-те години, сте отворени към модерните критически парадигми, познавате ги и продуктивно ги използвате. Ти обаче правиш един сложен синтез от различни теоретични подходи и изработваш собствения си стил, създаваш ключови за българската литературна история понятия. Нека проследим пътя на твоето професионално формиране.

Когато бяхме в първи или втори курс, започнаха да излизат трудовете по знакови системи на Тартуската школа на Юрий Лотман. Аз имах интерес към школите, които бяха на ръба на лингвистиката и литературознанието – да кажем като Лео Шпитцер[32], четях и други автори и се интересувах какво се случва във Франция, тя беше водеща страна. За мен най-важна беше френската структуралистична школа и тенденциите в полското литературознание. Полското литературознание в онези години беше много по-отворено и свободно приемащо актуалните теоретични тенденции, за разлика от българското – здраво сковано от нормите на соцреализма.

---

[32] *Лео Шпитцер* (1880-1960). Австрийски професор по романска филология и испанистика. Създател на модерната лингвистична стилистика.

Как успяваше да намираш книгите, които те интересуваха ?

По магически начин. До 1968 г. от книжарницата на улица „Цар Освободител“, срещу руската църква, можеха да се изписват книги от чужбина. На тези прочути конгреси, на които ходехме – на Световния конгрес по социология и на Световния философски конгрес, които се проведоха във Варна. Аз бях командирован от Съюза на писателите като наблюдател. Това е 1970–71 г. Там имаше много книги, донесени от всички участници, които ние си вземахме. Те бяха по няколко екземпляра точно за това. Но по-късно, в един прекрасен момент, вика ме Държавна сигурност и ме питат по време на конгреса колко книги съм взел. Аз казвам: „Ами 7 или 6. Обаче вашият човек Венко Христов задигна 15“. Ченгето: „Защо да е наш човек Венко Христов?“ – „Всички знаят“ – казвам му аз. А той продължава да ми говори за морал, за това, как е възможно, ние като литературни критици да крадем, защо не сме ги попитали и те са щели всичко да ни дадат или ще ни ги изпишат. Точно тогава ние направихме със Светлозар Игов книгата за структурализма. Това всъщност беше брой на белия бюлетин на Съюза на писателите.

Каква е разликата между белия и синия бюлетин?

Синият бюлетин беше популярен, за него можеше да се абонира всеки член на Съюза на писателите. Белият бюлетин беше секретен. Той беше само за главните шефове, супер главните редактори на еди-какво си и за членовете на Политбюро и за някакъв тесен кръг от доверени хора. Ние със Светлозар подготвихме един бюлетин за структурализма по поръчение на Джагаров.

Предполагам, че го пазиш. Мога ли да го видя?

В момента е при Васил Гарнизов и трябва да си го поискам. Джагаров ни даде кола с шофьор, възрастна секре-

тарка, книгите, които поискахме, и ни изпрати в Боровец. В някаква база, може би на ЦК на БКП.

Всъщност вие какво трябваше да напишете – критически анализ, да дадете информация чрез цитати или да представите вашата литературоведска интерпретация на структурализма. Какъв трябваше да бъде жанрът на вашето съчинение?

Структурата беше много особена. Имахме голямо аналитично встъпление, давахме подробна информация. Аз имам една такава история, още преди да излезе бюлетинът, която напълно бях забравил, но тя е описана в досието ми. Запознал съм се с някаква госпожица в „Профиздат“, която уж се интересува от структурализма. Аз съм ѝ дал целия ръкопис и непрекъснато съм ѝ правил неприлични предложения, а тя все ми отказвала. Това е цяла новела, описана в моя първи ДОН. Тя явно е агентка и това е била нейната мисия. Тя така и не ми връща ръкописа, а и нищо не се случва между нас. Моят псевдоним в досието е *хрътка* и аз много се гордея с това. Това е доста положително според мен.

Имаше някакъв Никола Стефанов[33], който беше философ и беше написал нещо за структурно-системния подход, някаква книга. Той беше някакъв съветник на Тодор Живков. Със Светлозар отидохме при него, за да му обясним, че в структурализма няма нищо опасно. Той ни изслуша внимателно и ни отряза много категорично, че това са литературни проблеми, от които той не се интересува. Имаше един Институт за съвременни социални теории, на

[33] *Никола Стефанов* (1932), философ, политик от БКП, заместник-председател на Комитета по печата, зам.-председател на Държавния комитет за наука, технически прогрес и висше образование, съветник на Т. Живков на мястото на Милко Балев от 1986 г.

който Атанас Натев[34] беше заместник-директор. Ние знаехме, че е за борба с идеологическата диверсия, но там работеха и много образовани и свестни хора. Междувременно аз бях придобил статут на човек, когото го канят навсякъде, на всички конференции, на всички кръгли маси и на всички обсъждания в Института за литература. Натев правеше семинари в Столична библиотека, която беше на мястото на сегашния хотел „София“ на ул. „Ген. Гурко“. Там той изнесе знаменитата си поредица от лекции за антракта като същина на театралното действие. Това беше неговата новаторска концепция, която беше повлияна от западната драматургия. Тези лекции ги посещаваха едни прекрасни актриси от Народния театър, които на мен тогава ми се струваха доста възрастни, а те вероятно са били на 35–40 години. Всъщност аз оттогава познавам Натев и той, както Тончо, Здравко и Кръстьо, винаги много ме е защитавал и между нас имаше голямо взаимно уважение. В Института се правеха едни много важни семинари. На един от тях оспорих текста на Искра Панова за „Под манастирската лоза“, а на този за „Веда Словена“ имах доклад, който съм публикувал много по-късно в малката ми книжка „Три студии“.

Много съм се занимавал с така наречените обзори. Имам няколко такива обзора за годишната продукция на писателите от Бургас, Стара Загора, Търново, Русе, Самоков. Най-прекрасното нещо, което ми се случи, беше в Пловдив. Обажда ми се Петър Анастасов, директор на Пловдивското издателство, и ме пита дали съм съгласен

---

[34] *Атанас Натев* (1929–1998), философ, изкуствовед, литературен теоретик, чл.-кор. на БАН от 1995 г. Под маската на критицизма запознава българската публика с явленията в западноевропейския театър, с драмата на абсурда, с екзистенциализма и „интелектуалната драма“.

да направя прегледа за годишната продукция на прозата. Донасят ми в един кашон всички книги и аз виждам романи на Камен Калчев и на Андрей Гуляшки. Аз си написах доклада и започвам да чета пред едно огромно сборище, поне пред 200 човека, и казвам: „Кои са най-добрите книги в белетристиката ще разберете накрая, но веднага казвам, че най-слабите са романите на Камен Калчев и на Андрей Гуляшки“. А те са зам.-председатели на Съюза на писателите, а аз съм редактор в издателство „Български писател“. Аз съм им напълно подчинен. Направих ги на нищо – за всеки по две страници. Това беше огромен доклад около 26 страници. Четох час и нещо при пълна тишина. Аз имах добри отношения и с двамата. Ходил съм на гости на Камен Калчев, в созополската къща на Гуляшки, бях писал положителни неща за техни по-добри книги. Но сега те ме бяха докарали до критически бяс. Когато свърших, двама човека излязоха и явно отидоха да им се обаждат в София. Петър Анастасов ми беше обещал огромен хонорар и вечерта в Ламартиновата къща направихме голям купон. Имаше красиви жени, хубави вина, а аз никога не се бях чувствал толкова свободен. На другия ден се връщам в издателството. Аз си бях взел два дена отпуск и това ме спаси. Милка Спасова и Тихомир Тихов ми разказват, че Калчев и Гуляшки дошли при Симеон Султанов да настояват да ме уволни. Разказват му какво се е случило в Пловдив. Той ги изслушва, вика Тихомир Тихов, който ми беше пряк началник, и решават, че след като съм в отпуск, аз не представлявам издателството. Това е моето лично мнение на критик. Симеон Султанов им казва, че ако писмено му наредят като негови шефове в Съюза, той, разбира се, ще ме уволни. Цялата ситуация стана голям хит не само в издателството, но и в кафенето, в Съюза. Те очевидно не му наредиха писмено, защото скандалът щеше да стане още по-шумен и така ми се размина.

Симеон Султанов е постъпил достойно.

Да, той ме защити. Това не беше единственият случай, в който му създавах неприятности. Аз непрекъснато се движех на ръба на скандала.

Камен Калчев и Андрей Гуляшки простиха ли ти?

Не, никога! Как ще ми простят това публично опозоряване? Никога не ми проговориха, не ме поздравяваха. Това беше краят на нашите отношения.

Аз сътрудничих и на вестник „Пулс“. Това беше проблематично сътрудничество. Видях, че Иван Пейчев става на 50 години и реших да направя разговор с него. Всички знаеха, че той не обича да дава интервюта. Аз обаче се обадих на г-жа Ана Пейчева, по някакъв начин ѝ станах симпатичен и тя успя да го убеди да ме приеме. Така през 1966 г. се озовах в дома на Иван Пейчев. Той седеше по един особен начин, по турски скръстил краката си върху едно легло с желязна пружина. Над него имаше закачена една капитанска фуражката и един кинжал. Направихме разговор, аз се бях подготвил много добре, всичко записах на магнетофон, разчетох разговора и му го нося, за да го види и одобри за публикуване. Когато отидох там беше и Христо Фотев. Бяха ме предупредили да занеса две бутилки вино – една за него, една за мен. Този ритуал после усвои и Христо Фотев, с него станахме приятели, но с Пейчев не. Аз имах голям респект към него, но той рядко идваше в кафенето и всъщност нямаше къде да общуваме. Той видя разговора, а аз го питах дали одобрява фразите, езика, иска ли нещо да променя, той ми казваше: „Направи го красиво, какво ме питаш“. Това интервю беше един много важен разговор за неговата поезия. Имаше само още един разговор на Чавдар Добрев за лирическата драма и това беше всичко. Всъщност това интервю е един от най-препечатваните текстове във всички съчинения на Пейчев и сборниците за него.

Аз бях написал един юбилеен текст за Иван Мирчев, старозагорския късен символист. Срещата, която направихме, беше преди той да излезе и имах уговорка с него в Стара Загора, в хотел „Берое“. Аз отидох малко по-рано и питам сервитьора в кафенето, дали е идвал г-н Мирчев. Той си погледна часовника и каза: „Господин Мирчев винаги идва в 12 часа“. И той наистина дойде абсолютно точно. Иван Мирчев беше много симпатичен, много деликатен, писа ми благодарствено писмо, след като текстът излезе в „Пламък“. Аз съм крайно небрежен към комуникацията, но тогава му отговорих, също така ритуално с писмо. Той също почина малко след тази публикация.

Очевидно твоите публикации провокират и интересни срещи с писатели, с някои от които ставаш много близък.

В „Литературен фронт“ написах една нетипична рецензия – за пет разказа на Йордан Вълчев. Това не беше книга, а публикувани негови разкази – три в „Септември“ и два в „Пламък“. Те ми направиха страхотно впечатление. Аз въобще не знаех кой е Йордан Вълчев. По-късно разбрах, че този текст е изиграл важна роля за издаване на книгата му „Родихме се змейове“ (1969). Тя седяла във Варненското издателство, а те не я отпечатват, защото той е бил в лагера „Куциян“ и има прекалено тъмно политическо минало. А това е гениална книга. Моята рецензия излиза в официоза и така книгата тръгва. Това ми го е разказвал самият Йордан Вълчев, който ме издири и така се запознахме. Благодари ми, след това ми надписа книгата си „Родихме се змейове“: „*Тези разкази са 11 и когато станат 22, нека рецензентът и писателят отново да се видят и да изпият по едно вино“*. Беше нещо в този дух. И после станахме много добри приятели – но ето това запознанство, а по-късно и приятелство се заформиха естествено. Той беше разпрос-

транител на детското списание „Славейче“ и пътуваше из цялата страна. Павел Вежинов е написал донос срещу него, дори когато Йордан Вълчев е изправен пред съда, за да го изпратят в затвора, тази неговата рецензия за „Боеве“ (1946) се чете като обвинителен акт. Павел Вежинов никога не е бил на фронта, не е рискувал живота си, но твърди, че това е вражеска книга. Ние направихме трупа, когато излезе „Родихме се Змейове“. Госпожа Владка караше трабанта, Йордан Вълчев седеше до нея, Ева Волицер беше научила целия разказ „Клетварката“, аз говорех за книгата, а той разказваше прабългарски истории. Така обиколихме цяла Северна България.

Това бяха ли като онези знаменити публични сказки на проф. Балабанов, на Гео Милев, на други писатели преди 9.IX.1944 г.

Да, така искахме да ги правим – не казионни, а като спектакъл, интересни, различни, спрямо публиката, която се събираше. Йордан Вълчев умееше да се сближава, да създава приятелства из цялата страна.

Доста дълго си бил отдаден на оперативната критика, кога интересът ти към литературноисторическите сюжети става доминиращ.

Литературната история винаги ме е интересувала, но аз не търсих лични контакти с възрастни писатели и критици. Не че не бяха важни или интересни за мен, но имах някаква вътрешна съпротива, чисто психологическа, която много трудно и рядко успявах да преодолея. Много интересни обаче бяха отношенията ми със Симеон Султанов. Имам една прочута история с него, която се случи веднага като ме назначиха, макар и на пробен срок, в „Български писател“. Седя си в стаята в отдел „Критика“ на издателството и изведнъж влиза Симеон Султанов. Той беше божество,

той не ходеше по кабинетите, когато тръгнеше по дървените стълби на старата генералска къща, където беше издателството, всички го чуваха. Изведнъж той влиза в стаята и с величествен жест отпрати Сарандев, който също беше там, и каза: „Ние с Неделчев ще си поговорим“. В стаята беше сумрак и аз понечих да запаля лампата, но той не ми позволи. И изведнъж изтърси следната фраза: „Тук всички знаят, че аз имам една любовница“. Направи една дълга пауза, в която и аз нищо не казах, но ме гледаше втренчено. Той имаше едни маслинови, много изразителни очи. После продължи: „Това е живописта, защото моята съпруга е литературата“. И аз разбрах, че това беше един много перфиден тест. После започна интересен и дълъг разговор за живопис, колекции, литература. Той знаеше, че аз събирам антикварни издания и имаше уважение към това, но той никога не говореше за собствените си колекции. По-късно се оказа че той е взел всякакви ръкописи, които са били в издателството – на Ангел Каралийчев, Светослав Минков. По негов маниер и аз започнах да задигам ръкописи, които вече са издадени. Имам на Константин Павлов, Любомир Левчев, Васил Акьов и т. н. Имам 7–8 такива задигнати ръкописа, които ги вземах от коректорите, защото те после ги изхвърлят. По тези машинописни ръкописи можеш да видиш авторските и редакторските корекции до издаването на книгата. Колекцията на С. Султанов по някакъв начин попадна при Иван Радев, вероятно беше предадена от сина му Боян Султанов.

По някакви литературни дела съм общувал много с Камен Зидаров, който много ме насърчаваше при работата ми с Разцветников. Посещавал съм Камен Калчев, а с Веселин Андреев бяхме близки, включително когато той пишеше „Соната за Петя Дубарова“ (1980). Той ме избра за нещо като неформален консултант при писането на книгата и обиколихме цялата страна, за да я представяме. Особе-

но интересна беше срещата във Враца, на която политическият комисар на отряда „Чавдар“ дръпна една реч срещу Тодор Живков. Всички, които присъстваха – надъханите млади комсомолци, набързо си тръгнаха. Беше много интересно да се общува с него. На трапези, особено в Созопол, където той редовно идваше, говореше много остро против политиката на Партията, срещу всякакви големи комунистически вождове.

Аз вече бях депутат и той ме покани в един странен, полупразен казионен апартамент в един от дипломатическите блокове зад кино „Изток“. А той не живееше там, започнахме един особен, много общ разговор, който беше с отворен финал. Срещата ни беше много интересна, но и загадъчна. Вероятно е искал нещо да ми каже, но не го направи. Малко след това той се самоуби.

Много съм общувал и също сме обиколили България с Петър Караангов. Бях написал един текст за него, който прочетох на литературните петъци в Пловдив. Той много го хареса и държеше да не го публикувам, за да мога да го чета отново и отново. Тогава ние направихме едно каре: актьорите Продан Нончев и Илка Зафирова като четящи неговите стихове, аз като автор на този текст и той.

Вие сте организирали литературно-артистична трупа. Колко представления осъществихте?

Поне 10 в различни градове в страната. Интересно беше, че след това Свилен Каролев направи анкета[35] с него и му задава въпрос с кои критици е общувал. Той обаче не казва нито дума за мен, вероятно защото вече бях политическо лице и имах враждебни на неговата идеология убеждения. Но той също в нашите разговори е споделял

[35] *Каролев, С*. Петър Караангов. Литературна анкета. – София, Български писател, 1998, 270 с.

много критично отношение към комунистическата власт, разбира се, в по-мека форма от Веселин Андреев. Той знаеше, че всички в нашата „трупа“ сме с критически към режима убеждения и някак се нагласяше към това, но доста по-внимателно.

Разкажи за твоите отношения с Георги Джагаров.

Те бяха цяла епопея. Аз си запазих с него до последно много добри отношения. Малко преди смъртта му, може би година преди това, той ми се обади и каза, че иска непременно да се видим, за да ми кажа някои важни неща във връзка с нашата *седесарска* пропаганда. Това беше между първите и вторите избори (1990–1991). Аз не се обадих и се видяхме случайно. Той ми казва: „Защо не ми се обади, аз бях измислил за вас тезиси, с които щяхте да спечелите много повече, защото аз познавам нещата отвътре, знам цялата им пропаганда и психология“. С него сме общували много, неформално и трапезно.

Ти създаваш един по-различен образ на Джагаров. Той е важна фигура, защото много дълго властно определя културната политика, посоката на литературата, създава политически стратегии.

Да, така е. Той имаше важна роля в отношенията с Македония, до голяма степен Джагаров беше националист, но не в агресивния политически смисъл. Смята се, че той е стратегът на Възродителния процес, но това не мога да го докажа.

Това беше отвратително политическо престъпление с толкова много човешки трагедии.

За тези неща той не говореше. Но как се сближихме с него. В началото на дейността си като председател на Съюза на писателите той започна да „котка“ нас, млади критици,

нашата четворка – Енчо, Огнян, Светлозар и мен. Целта му беше да ни противопостави на групата около Тончо Жечев. От нашата група някои писаха повече идеологически статии. Пламен Дойнов е направил библиография, от която се вижда, че аз имам 1–2 идеологически статии, докато Светлозар е написал най-много такива, по всякакви поводи. Но да се върнем към общуването ми с Джагаров. Той много обичаше да беседва с нас, да сме на трапезата му. Бяхме като шутовете на компанията, на които е разрешено да му противоречат и да го дразнят, но до определени граници. Трябваше благоговейно да слушаме и неговите рецитации. Аз не си спомням, но мисля, че и вкъщи е идвал. Той много харесваше Люлина, не бих казал, че я ухажваше, но веднъж се бяха запили без мен в някакъв бар. Най-драматичната ситуация беше, когато на трапеза в ресторанта на Съюза на писателите, на голяма маса, спорим за „Хляб от трохи“ (1970) на Иван Динков. Между Джагаров и Динков се оказа, че има абсолютна непоносимост, някакво старо съперничество. И ние спорим, защото след излизане на повестта в списание „Септември“ бяха подели цяла ругателна кампания срещу него. Светлозар беше близък с Иван Динков, аз станах по-късно близък с него.

Имам една ситуация, когато бях получил наградата на името на Яворов (2008), аз съм единственият критик и литературен историк, който е получил тази награда, давали са я само на поети. Тази вечер с Иван Динков ние седим в бара, то какъв бар в Чирпан, някаква част от едно кафене го бяха направили бар. Той вика: „Ето, виж сега колко хубаво си седим двамата с теб – ти член на синьото, а аз на червеното Политбюро. Ето седим и колко хубаво си мълчим“. Той беше член на Висшия съвет на БСП. С него беше така, седиш, мълчиш и отронваш по едно изречение на 10 минути.

А в онази вечер ние провокираме Джагаров, че „Хляб от трохи“ е гротеска, в която има митологичен план, но в

същото време демитологизира определени ситуации и герои. Всъщност това си беше една много ярка гавра с партизанското движение. Джагаров ни търпя, търпя и каза някакви гадни неща за нас. Тогава Светлозар взе една празна бутилка от газирана вода и майсторски я хвърли към него. Той обаче още по-майсторски направи така, че тя прехвърча над главата му и се разби в стената – дълго време след това личеше една вдлъбнатина. Той, без да повишава тон, каза на салонния управител: „Стайков, изведете другарите!“. Стайков се поклони пред нас и ни изведе от ресторанта по стръмните стълби нагоре. Тогава ние решихме да ходим на гости при наши приятелки. Не ги намерихме у тях. Чакахме пред хотел „Плиска“ такси. Спираме идващата кола, но към таксито тръгва един набит мъж, в когото разпознаваме Ангел Цанев, страшния шеф на Държавна сигурност, кандидат-член на Политбюро. Според Светлозар той беше приятел на Иван Динков и от групата, която го поддържа, защото се твърдеше, че във връзка с кампанията срещу „Хляб от трохи“ Политбюро се е разделило в позициите си. Преди да успее да се качи в таксито като човек, свикнал колите да спират именно за него, аз отварям вратата и му казвам: „Заповядайте с нас др. Цанев“. Той ни огледа много подозрително, но седна на предната седалка. Ние със Светлозар продължаваме да говорим за Иван Динков, за книгата и за конфликта с Джагаров. Изведнъж ни възниква идеята да го поканим и да го заведем в мазето при Джагаров. Ние пътуваме и минаваме покрай блока, в който живееше Джагаров, и аз го посочвам. Усещам, че този човек ужасно се напряга. А то каква се оказа работата. В същия блок живее и Саня – дъщерята на Ангел Цанев, която точно тогава се беше развела с нашия приятел Огнян Фунев. Огнян Фунев се беше залюбил с дъщерята на Борис Велчев. Цялата комбинация е предизвикала конфликта между тези две важни политически фигури и съответно се

отразява на отношението им към книгата на Динков. А още по-късно разбирам, че някъде там, където спряхме таксито, въпросният Ангел Цанев е имал любовница, която забременява, а той я завежда в Америка и тя ражда момче. И понеже пътищата на съдбата са сложни, с това момче аз се запознах и сприятелих много по-късно в Ню Йорк. Той беше помощник салонен управител или нещо такова в хотела на Августин Пейчинов и беше голям почитател на СДС.

Разбирам, че житейските пътища понякога се пресичат много неочаквано, но доста долнопробни лични отношения са провокирали такива злостни политически кампании срещу книги и автори, управлявали са българската литература.

Да, имаше и още по-гадни истории. Да продължим този сюжет. Аз се навеждам към него и му казвам: „Другарю Цанев, ние сме млади литературни критици и в момента водим спор за книгата на Иван Динков „Хляб от трохи“, която знаем, че поддържате“. Той изведнъж се обърна и зверски грубо каза: „Не ми е понятно за какво говорите“. Чувствам как този човек се преизпълва с напрежение и като че ли е готов да ни застреля. Нареди на шофьора да спре, хвърли му 10 лв., тресна вратата и тръгна към „Оборище“. Шофьорът също се стресна и ни пита: „Кой беше този? Това беше някакъв много страшен човек“. Ние с цялото си нахалство отново се върнахме на „Ангел Кънчев“ 5. Компанията си беше там, Джагаров ни приветства доста любезно, но ние отново подхванахме темата за Динков и се опитахме да разкажем какво ни се е случило. Нямаше 15–20 минути от новото ни гостуване и този път Джагаров ни изгони окончателно.

С Димитър Пантелеев също много сме общували. Аз бях започнал да правя анкета с него. Бях му дал огромен въпросник.

В рамките на проекта „Периодика и литература“ аз имам статия за сп. „Съдба“, орган на Съюза на слепите. Димитър Пантелеев е негов редактор. В списанието активно публикува Траян Тъмен, братът на Теодор Траянов. Но списанието е много толерантно, с широка художествена платформа. В него има много стойностни публикации, защото е списвано с добър естетически вкус. По този повод съм се срещала няколко пъти с него. Ти успя ли да направиш литературна анкета с него?

Димитър Пантелеев беше много себичен човек, много се харесваше, много се обичаше. Ние така и не направихме тази анкета. Но в апартамента му непрекъснато се мотаеше Мишо Василев, който беше негов зет. Докато Д. Пантелеев беше в Хисаря, където той много обичаше да ходи, ние с Мишо Василев редактирахме изречение по изречение някаква негова книга, която трябваше да излезе в „Български писател“. Аз буквално пишех над неговите изречения съвсем друг текст, той беше във възторг и ми казваше: „А бе, копеле, гениален си! Точно това съм искал да кажа!“. Така абсолютно пренаписахме тази книга, която беше много важна за някакви тенденции в социалистическата литература. Дадохме ръкописа на една машинописка да я препише и Максим Наимович като зам.-главен редактор прасна още една редакция, така че книгата стана неузнаваема. Стана гладка, хубава, нормална, достойна за издателството и гордост за своя автор.

Разкажи повече за механизмите на работа, на издаване и цензуриране в издателство „Български писател“, а и не само в него.

Именно тази прецизна редакторска работа, тези високи изисквания към стила, правеха това издателство много авторитетно и може да се каже, че там наистина се издадоха изключително ценни книги. Изданията на писатели класици

с академични бележки и коментари, серията от спомени за видни литературни фигури и много други. За мен това беше изключителна школа – текстографска, редакторска, литературноисторическа. Това беше моят втори университет, изключителна школа в продължение на 15 години. Опитът ми в издателството беше безценен за професионалното ми изграждане като текстолог и литературен историк. Там имаше блестящи професионалисти, от които аз се учех и чието равнище се стремях да достигна. Гадно е да кажа това за себе си, но аз не успях да се доближа до тяхната работоспособност, а и се отнасях много по-небрежно към ръкописи, които не са, така да се каже, в полезрението ми, не са ми свръхважни. Трябваше да редактирам някакви автори, които са ми по-далечни, изчитах ги, разбира се, но разчитах, че и завеждащ-отдела ще ги прочете и ще поеме отговорност за тях. Това бяха Тихомир Тихов, Петко Тотев в един момент беше присъединен към този екип. Също Милка Спасова, Светла Гюрова, Таня Пекунова – от коректорка стана също наша колега, както и Мария Кондова. Те бяха страхотни професионалисти като знание на българския език, на правописа, на стила. Като литературноисторически знания, особено Милка Спасова, пък и Тихомир Тихов, бяха невероятни интелектуалци. Милка Спасова беше приятелка на Блага Димитрова, те бяха съученички, тя беше близка и с Невена Стефанова. Тихомир Тихов беше от този тип комунисти – като Валери Петров и Христо Ганев, които не бяха дисиденти, но бяха инакомислещи.

В издателството, не само в нашия отдел, бяха събрани професионалисти като Банчо Банов, който беше чудесен редактор, но компромисен човек, Любен Петков, Георги Величков. Екипът беше много, много силен. Най-компромисни бяха жените в поетическия отдел – Надя Кехлибарева и Людмила Исаева. Но беше много интересно да се работи в издателството, защото имаше един елитарен дух.

Пазеше се споменът за Ангел Каралийчев, за Светослав Минков, за такива писатели. Самият Симеон Султанов беше човек, който поддържаше този култ към традициите на българската литература и на издателството. Това, разбира се, не пречеше по идеологически причини да се връщат всякакви ръкописи, дори и талантливи. Аз придружавах винаги Николай Кънчев, когато той отиваше да му върнат ръкописа, и след няколко дни да го презапише отново. Това продължаваше 12 години. Втората му книга „Колкото синапено зърно“ беше издадена през 1968 г., а следващата – „Послание от пешеходец“, през 1980 г. Точно 12 години на него му връщаха ръкописа и той си го презаписваше отново. Без да има враждебност, той провеждаше разговор, например с Михаил Берберов, който беше добър поет и толерантен човек, той му казваше да си го вземе, за да го преработи. Важно е това да стане преди да има вътрешни рецензии, които да дадат официално становище този ръкопис да не се издава. При Николай Кънчев това беше трагично изживяване. Той гледаше да не влиза в конфликт с „Български писател“ и да не му върнат официално ръкописа, той сам си го вземаше и после ритуално отново го внасяше в издателството. Секретарките се отнасяха със страхотно съчувствие към него, стриктно следяха тези срокове и му напомняха, за да не ги пропусне. Това беше една невероятна сага.

Какво означава да си презапишеш ръкописа?

Това беше много важен момент в издателство „Български писател“. Имаше един сакрален срок, който се спазваше. Ако в тези рамки не е издаден или върнат ръкописът, издателството трябва да плати на автора половината от полагащия му се хонорар. В това отношение Иван Богданов беше най-опасното страшилище – той беше осъдил няколко издателства заради неспазване на регламентирания шест-

месечен срок за публикуване. В издателството имаше два вида ръкописи: „запланувани“ – те се очакваха от велики писатели, и „стихийни“, които попадат случайно и в по-голямата си част трябва да бъдат върнати. Много рядко те бяха издавани. Такова изключение беше Борис Христов с „Вечерен тромпет“ (1977).

В петък сутринта имаше заседание, на което задължително трябваше да се присъства. Симеон Султанов присъстваше само в извънредни случаи. Тези заседания се водеха от главните редактори, които също бяха добри писатели. Например Иван Давидков, който много ме почиташе, но аз така и не написах – с изключение на кратки антрефилета – нещо сериозно за него.

Ние получавахме много ръкописи от различни издателства за вътрешни рецензии и с хонорарите си докарвахме по една допълнителна заплата. Последната вътрешна рецензия, която съм написал, беше неотдавна за издателство „Жанет 45“. Божана Апостолова ме беше помолила да рецензирам книга на съпругата на Атанас Мочуров, която беше написала отвратителни неща за него, а тогава той беше още жив. Аз написах отрицателна рецензия и не издадоха книгата. Тя беше писала възмутени писма и ме беше ругала, но това са рисковете на рецензирането.

Ти в кой отдел работеше?

В отдел „Литературно наследство“. Аз бях преди това на стаж в отдел „Критика“, но оттам ме изгониха, след като се провалих с книгата на Любен Георгиев. Максим Наимович най-подло ми даде негова книга, аз му казах, че съм в конфликт с него, защото той беше писал огромна статия срещу нашата четворка, че сме гнусни структуралисти, които оскверняват произведенията, като ги разглобяват и после въобще не могат да ги сглобят. Беше взел по няколко изречения от наши текстове и беше сътворил своята теза.

Богомил Райнов ни вика и ни пита няма ли да му отговорим. Ние със Светлозар нещо се гънем и казваме, че искаме, но няма къде да публикуваме. Той обаче направи една страшна завера. Възложи ни да напишем отговора, смени водещия редактор на броя в „Литературен фронт“, той беше пренареден в последния момент, така че никой да не е прочел нашата статия и тя излезе като един подлистник. Любен Георгиев имаше едно гадже Искра. Тази Искра беше кинокритичка и преподаваше във ВИТИЗ, беше готино момиче. Той я дебнеше, ревнуваше, правеше ѝ скандали, а си имаше и жена – това се знаеше публично. И ние подкупихме коректорката на „Литературен фронт“. Богомил Райнов имаше зъб на Любен Георгиев по това време. Най-важното изречение, което написахме в тази статия, беше: „Ние също можем да запитаме – а дали той е *Искрин*?“. И коректорката го остави. И целият Съюз на писателите, които всички до един знаеха тази история с Искра, седят и го четат. В сряда, като излизаше „Литературен фронт“, всичко се изкупуваше и всички четяха още в кафенето. Той тогава си затрая – нямаше никаква реакция от негова страна.

След време, когато трябваше да редактирам негова книга, аз му се обаждам, като че ли нищо не се е случило между нас. Работим върху текстовете, които обаче аз въобще не съм прочел внимателно, защото в един от тях има възхвала на Сталин. А това вече е много след 1953 г. и всички са заклеймили култа към неговата личност. Книгата излиза с тази възхвала за великия вожд и става грандиозен скандал. Живко Живков, тогава член на Политбюро, който отговаряше за цялото направление книгоиздаване и книгоразпространение, на някакво заседание посочва като груба идеологическа грешка издаването на книгата на Любен Георгиев с редактор Михаил Неделчев. Това беше достатъчно основание да бъде прекратен договорът ми с издателство „Български писател“.

Значи ти си репресиран не от сталинския режим, а като почитател на Сталин.

Така се оказа. Това е парадокс в моята биография. Тогава Здравко, Тончо и Кръстьо ходиха при Султанов и първоначално бях направен чирак на Панталей Зарев, който беше главен редактор на многотомното издание на Иван Вазов. Договорът ми беше да получавам по 80 лева на месец, което беше една трета от заплатата, която бих получавал, ако съм редовен редактор. Това продължи година и половина, аз съм в абсолютното дъно, аз бях никой в издателството. Но аз си бях литературен критик, винаги имах някакви акции, макар че дълги години принадлежах към литературния плебс.

Работата ми с издаването на съчиненията на Вазов беше моята първа голяма школа. Благодарение на това аз се сближих с Илия Тодоров, който беше най-добрият текстолог и главен текстологичен консултант. Той току-що се беше върнал от Москва, където беше защитил дисертация и имаше блестящо теоретическо образование. Илия Тодоров ме обучи съвсем конкретно как да правя текстологични сравнения, как се правят коментари, бележки, как да работя с различните варианти на творбите. Това беше невероятно полезна школа. Познанията си в тази област аз надграждах и в партньорската ни работа върху следващите издания на Яворов, Разцветников и др.

Трябваше да се направят 22 тома, по модела на предишното издание от 20 тома на Вазов. Аз минах по всички текстове, сравнявах ги, направих нови бележки, допълвах старите и носех томовете вече готови на Пантелей Зарев. Спомням си колко бях възмутен, че Вазов сам е осакатил „Чичовци“, като в книгата е премахнал прекрасни страници с най-колоритния и свеж хумор. Той по най-глупавия начин е приложил автоцензура. Това го написах много внимателно, защото не би се допуснало да падне сянка на

съмнение върху името на Патриарха на българската литература.

Полемиката, сблъсъците и твоето място в така наречения от теб Кюстендилски сюжет.

Тази история беше щастливо предизвикателство да отидем в Кюстендил, защото знаехме, че там дебнат тези, които оспорваха най-вече таланта и фигурата на Биньо Иванов. Това беше представяне на първата книга на Екатерина Йосифова – „Късо пътуване“ (1969). Отидохме с Атанас Свиленов. Представянето беше в Клуба на културните дейци, той не съществува вече, но беше едно хубаво, просторно място. Там беше пълно с артисти, писатели, поети, художници. Тогава се запознахме с едни прекрасни художници най-вече с Елица Тодорова, която беше най-ярката авангардистка, там беше и Алцек Мишев и други художници, с които станахме приятели. Там беше и цялата враждебна дружина начело с Крум Немирников, Христо Осоговски и разни други такива графомани. Не си спомням какво говори Наско Свиленов, а аз поставих акцент върху мотива за *пътя* в тази първа стихосбирка на Катя Йосифова. После имаше пиршество и всички бяха приятелски настроени. Един месец след това излезе разгромяваща статия в местния вестник „Звезда“[36], която беше насочена главно срещу мен и Свиленов. В нея нямаше много нападки срещу Екатерина Йосифова, тя по-скоро беше представена като талантлив млад човек, който е объркан и заблуден от шум-

[36] М. Неделчев очевидно визира статията на *Осоговски Хр.* За категорични класово-партийни идейно-естетически позиции. – Звезда (Кюстендил) № 8, ян.1970. Ето един цитат от нея: „М. Неделчев забрави да спомене за редица обективни истини, които придават стойност на творчеството. Той определи пътуването като основен елемент в стихосбирката „Късо пътуване“, без да посочи по каква посока и с каква цел се пътува, докъде е достигнала поетесата“.

ни емисари от София, за да я тласнат по погрешни пътища. Тук много активно се използваше моята теза за *пътя*, за да се покаже колко вредна е тя. Главните хулители бяха именно Крум Немирников и Христо Осоговски.

По това време аз бях на стаж в „Литературен фронт“ и бях станал аспирант на Пантелей Зарев в Университета. Междувременно излизат още две-три статии. Конфликтът от регионален започва да прераства в голяма официална кампания, за да подкрепи кюстендилските другари се включва и Иван Спасов[37]. Всичко това се изпраща до редакцията на „Литературен фронт“ и до Съюза на писателите. Въпросът е, че този идиот Крум Немирников в някакви предишни години, не знам точно кога, беше фалшифицирал командировъчни. В тази схема беше намесил Джагаров, че уж е бил в Кюстендил и е взел някакви хонорари, спал е в хотел, а се оказва, че точно тогава той въобще не е стъпвал в града. Скандалът е бил много шумен, имало е проучване, милиционерско разследване. Тази история ни я разказа самият Джагаров, който беше бесен на този Немирников. Обаче след едно заседание на Катедрата по теория на литературата акад. Зарев ми казва: „Бях при другаря Живков и той е много огорчен“. Аз бях като гръмнат, какво огорчение, какъв Живков, а той продължава: „Другарят Живков извади от бюрото си една папка и ми каза: „Зарев, вижте какви аспиранти имате!“.

---

[37] *Спасов, Ив*. Пътят към изкуството води към хората. – Звезда (Кюстендил), № 20, 17 февр.1970. В тази ругателна кампания се включват: *Н. Манолова*. Да се излезе от затворения кръг…– Пулс, №10, 12 май 1970; *С. Хаджикосев*. Против съчинителството. – Пулс, №11, 26 май 1970. В заключението на своята статия той твърди: „Има случаи, в които Йосифова загубва напълно поетически усет, за да падне до най-обикновена и дразнеща пошлост“.

Как е стигнала чак до Тодор Живков тази история?

Оказа се, че след като в Съюза на писателите никой не е обърнал внимание на тези графомани, макар и комунистически правоверни, те подготвили една папка с всички статии и други доноси и чрез първия секретар на БКП в Кюстендил я предали на Тодор Живков. Когато Зарев е при него, защото те са приятели, той вади папката и мъмри академика какви аспиранти има. Той ми разказва тази история с един трагически глас като нещо много лошо за мен, от което следва, че с моята аспирантура е свършено. Аз седя, слушам и се чудя как е възможно тези идиоти да занимават Тодор Живков с мен, с тази история и въобще за какво става дума. Като свърши Зарев, аз му казах, че ще говоря с Джагаров. След няколко дена той ме вижда и вика „Спокойно, говорих с другаря Живков. Всичко е наред, няма проблем“. Но онези продължиха да изпращат послания, да пишат, мисля, че тогава дойде и тежката им подкрепа от Иван Спасов.

Иван Спасов е нарицателно за критик, който, като види, че се появява нов, оригинален поет, смята за своя свещена мисия да го унищожи. Във всички полемики, които съм изследвала, той е главно действащо лице в наказателните акции.

Да, така е. Ситуацията беше неприятна, но пък това даде повод да се сближим с Биньо и Катя Йосифова. Аз не публикувах своя текст, но с Наско Свиленов много раздухахме случая и наистина много се говореше тогава за този конфликт.

Историята на Биньо беше още по-тежка и сложна. Ние го запознахме с Джагаров, който много го хареса. Все още бяхме и в добри отношения с Левчев, който беше главен редактор на „Литературен фронт“. Той също го хареса и публикува негови стихотворения. Заговори се, че веднага

ще бъде публикувана първата му стихосбирка. „До другата трева“ обаче излезе 4–5 години след това – през 1973 г. С цялата тази история всъщност ние причинихме вреда на Биньо, защото видяха, че го фаворизират двамата големи в писателската йерархия и това предизвика завист и злоба в *Априлската банда*, в утвърдени писатели като Евтим Евтимов, Слав Хр. Караславов и т.н. Във в. „Пулс“ аз бях обещал да напиша рецензия за стихосбирката на Биньо, която да бъде публикувана в рубриката „Две мнения за една книга“. Тя обаче не беше публикувана, може би защото преди това излезе хулителна статия на Иван Спасов[38], в която той правеше интрига – като противопоставяше лириката на Левчев и поезията на Биньо и твърдеше, че е психологическа и сюрреалистична и това убива ясния смисъл в нея. Моят отзив е бил снет и излезе само рецензията на Симеон Хаджикосев, който обвиняваше Биньо в езикова неграмотност, в тежки прегрешения спрямо „поетическия синтаксис“[39], като че ли без да съзнава, че в това е една от гениалностите на тази поезия. Това беше едно елементарно, направо дебилно съчинение. Той познаваше френската поезия, модерните западни тенденции в литературата, но за талантливите, оригиналните български автори пишеше само отрицателни рецензии. Написа против Николай Кънчев, мисля, че и против Борис Христов. Моят текст така си остана непечатан тогава. Това беше едно мое възторжено възклицание за неговото явяване. Публикувах го много по-късно в алманах „Струма“.[40]

---

[38] *Спасов, И.* Отговорността е обща. – Пулс, № 13, 19 юни 1973.

[39] *Хаджикосев, С.* Противоречиви мисли около един дебют. – Пулс, № 18, 28 авг. 1973.

[40] *Неделчев, М.* Възклицание за Биньо. – Струма, №1, 1998, с. 3–6.

Каква е историята на вашето приятелство с Биньо Иванов?

Обади ми се един ден по телефона колегата Атанас Лазовски, които в екстаз ми каза, че е открил гения в българската поезия. Аз бях много скептичен, направо не му повярвах. Питах го какво е това име Биньо, а то се оказа, че е куцовлашко, от аромъните. Той ми прочете по телефона едно негово стихотворение и аз веднага го поканих вкъщи, за да видя тези стихове. Наско дойде и започнахме да четем стиховете на Биньо и аз признах, че той наистина е гениален, а там ги нямаше най-великите му стихотворения. Тогава му написахме писмо и му предложихме да дойде в София и да се запознаем.

Как стиховете на Биньо Иванов бяха попаднали в Атанас Лазовски?

Това беше негов ръкопис, така наречените „стихийни“ ръкописи, които попадаха в издателствата. Те подлежаха на вътрешно рецензиране от редакторите и най-често бяха отхвърляни. Стиховете на Биньо са имали късмет да попаднат при Атанас Лазовски и той да ги оцени, да ги популяризира, да се превърне в негов откривател.

Вече разказах как дойде вкъщи и започна да ни разказва някакви ужасни истории за начина, по който се фаворизират така наречените ударнички, как се противопоставят на другите работнички, за всички изкуствени норми на социалистическия труд, въобще за фалша на системата отвътре. Той въобще има много работнически, социални стихотворения, които не са така популярни, но също са много силни. Той беше като природно бедствие. Идваше по всяко време, като ние бяхме длъжни да си зарежем всички занимания и да го съпровождаме в неговите визити, в неговите обиколки на писателските места. Просто да го разнасяме, като той не хапваше нищо, той само пиеше, ама много се-

риозно. Имаше такива запои по няколко дена, в които не ядеше, не спеше, само пиеше. Това обсебващо наше общуване продължи две-три години, после ние взехме да се крием. Най-потърпевши бяха Георги Величков и жена му Жени (Евгения Иванова). Той и вкъщи е спал на канапето на поетите. Така наричахме един изтърбушен диван, от който стърчаха пружини, в моя кабинет. На него са спали Христо Фотев, Николай Кънчев, Биньо Иванов, кой знае по каква причина, дори Георги Константинов е спал един път. Това е описано в поемата „Обратен дом“ на Люлина. Биньо просто нахлуваше по всяко време, звъни в 1 ч. през нощта, буди майка ми, баща ми, настоява да стане Люлина да го посреща, дори и мен да ме няма. Той винаги носеше стихотворения, написани на пишеща машина, и ги раздаваше на приятели. Когато почина и започнахме да правим стихосбирката „Часът на участта“ (1998), се оказа, че имам стихотворения, които другаде никъде ги няма. Взех и от архива на Енчо Мутафов[41]. Той също беше от този кръг на близки приятели, които подкрепяха Биньо. По-късно и той направи книга за него. Няма да забравя как празнувахме в Кюстендил 50-годишнината на Биньо през паметната 1989 г. Бях поканил колеги критици и от академичните среди – Сашо Кьосев и Джими (Димитър) Камбуров. Джими беше изумен от атмосферата, от духа, от грубоватия хумор, от неистовото пиянство на това бохемско общество, което всъщност боготвореше Биньо.

От какво бяха изумени – от патоса, от почитта към Биньо Иванов, от някакви юбилейни ритуали?

Не, бяха стъписани от начина, по който се пиеше, по който се държаха пиянски речи. Имаше един отец Стоян

---

[41] *Биньо Иванов*, представен от Енчо Мутафов. – София, Просвета, 2008.

Раненски, който беше добър поет, но епигон на Биньо, който почина рано. Той държа някаква безумна реч. Веднъж с Биньо дойдоха Борис Роканов и неговото гадже Антоанета Николова, която сега е много добър журналист и предава от Брюксел, Париж, Страсбург новините от Европейския съвет. Тогава те бяха ученици, слабички, тънички като вейчици и твърдяха в писателското кафене, че са бодигардове на Биньо. Той наистина трябваше да бъде пазен, но от самия себе си, не от някой друг или от нещо друго.

Трябва да се каже, че по това време нашите акции в провинцията бяха много особени мероприятия. Те винаги бяха съпътствани с много алкохол, много патос, в тях имаше някакъв протестен, алтернативен дух. Аз имам такава теза, че по някакъв начин тези алтернативни поети създаваха с някои от нас, също така в известен смисъл алтернативни критици, едни особени братства. Критикът заместваше на този поет цялата аудитория, която му беше отнета, до която той най-често нямаше достъп. Всъщност аз така осъществих моето братство с Николай Кънчев, Биньо Иванов, отчасти с Константин Павлов, защото не бях толкова близък с него, с Христо Фотев. И разбира се, с моя голям пловдивски приятел Веселин Сариев, който не беше поет от такъв голям ранг, но също беше талантлив поет.

Много важни бяха тези посещения в различни градове на страната, тези срещи в провинцията, там се чувствахме по-свободни. След такива посещения оттам често идваха доноси и след това повече не ни канеха. Бургас и Пловдив за мен останаха запазени територии, въпреки доносите, такива бяха и Търново, и Русе, и Стара Загора. Например Петко Михов, едно от 5-те ченгета на Съюза на писателите, знаеше дори кога само съм минал през Бургас на път *от* или *към* Созопол. За него можеше да се каже, че е нашият приятел сред другите ченгета. Шефът им беше крайно неприятен, един отвратителен тип, който се казваше Пенчев.

С него имам една такава история. Аз вече съм подписал предупредителен протокол преди втория ми ДОН (Дело за оперативно наблюдение). Има формуляр, който се попълва, и той ме предупреждава, че ако продължа да говоря и правя всичко както досега, срещу мен ще бъдат взети наказателни мерки, включително изселване от София. Аз очевидно не съм се съобразявал с всякакви предупреждения и моят ДОН, който е открит през 1968 година, доста е набъбнал.

Ти запозна ли се с доносите и документите в двата ДОН-а?

С първият да, но вторият не е запазен, а той очевидно е бил много по-интересен, но явно е бил унищожен от ген. Семерджиев[42] след 1989 г., когато вече бях депутат във Великото народно събрание. Аз мога по някакъв начин да реконструирам какви са били темите, но няма документи.

Пенчев ме предупреждаваше да престана да говоря за ген. Фичев: „Аз ако имах дядо царски генерал, щях да си мълча и никога нямаше да разказвам за него“. Аз му казвам: „Този генерал е внук на Кольо Фичето. Какъв да стане внукът на Кольо Фичето, беден селянин ли да стане, за да удовлетвори вашите изисквания за „класов“ произход. Той е строител на съвременна България“. На следващата вечер отивам на бар и там виждам Янчо Таков. Тогава с Кеворк (Кеворкян) той водеше предаването „Всяка неделя“[43] – културово телевизионно предаване по това време. Това е било през 1980 г., защото си спомням, че се готвеха тържества-

---

[42] *Атанас Семерджиев* (1924–2015), началник на Генералния щаб на БНА (1962–1989), заема и други висши политически постове преди 1989 г. След демократичните промени е първият вицепрезидент на България (1990–1992).

[43] Излъчвано 1979–1991; 1993–1999; 2002–2005 и 2012–2014. Янчо Таков е в екипа до 24 дек. 1881 г. Водещ през всички останали години е Кеворк Кеворкян.

та за 1300 години България. Янчо Таков ми казва да дам някаква тема за предаването. Аз му казвам „Самоук ли е Кольо Фичето?“ – тази и още няколко теми бях дал и на Кеворк, но той не им обърна внимание. Янчо обаче казва: „Чудесно! Правим предаване в неделя“. Това се случва във вторник, аз се готвя, нося сценарий в три екземпляра – един за него, като му подчертавам нещата с различни цветове, един за режисьора и един за мен. Бях занесъл снимки на Генерала с всички ордени, в цялото му величие и достолепие. Правим предаването: 10 мин. за Кольо Фичето и 10 мин. за ген. Фичев. В понеделник отивам към писателското кафене и по пътя към „Славейков“ срещам Пенчев – жълт, та зелен. В неговата ченгесарска глава това, което съм направил, е престъпление. Той ме е предупредил да не говоря за ген. Фичев, а аз да отида и в *неделната църква*, защото това предаване така се приемаше, като най-важен неделен ритуал, да отида и не само да говоря, ами и да го показвам Генерала на цяла България. Но той нямаше какво да направи – Янчо Таков беше син на Пеко Таков[44], член на Политбюро на БКП. Това беше едно от най-сладките ми отмъщения срещу Държавна сигурност. Но това не беше единственото. Много симпатичен реванш беше, когато в Благоевград трябваше да има конференция за Вапцаров и аз бях написал едно съчинение.

На каква тема беше това съчинение?

Най-общо „*баща ми в мен*“, а темата за Йонко Вапцаров беше напълно забранена. Поетът имаше само май-

[44] *Пеко Таков* (1902–2001), командир на партизански отряд „Георги Бенковски“, член на политбюро на ЦК на БКП (1966–1982). Официалните причини за отстраняването му са здравословни, а всъщност е осъждането за незаконна търговия на сина му Янчо Таков. Зам.-председател на Държавния съвет на НРБ (1971–1986).

ка – разнасяха горкичката баба Елена напред-назад, а баща му не съществуваше. И така ние пътуваме с автобуса към Благоевград, Боян Ничев е научен ръководител на тази конференция. И той иска да ми прочете доклада, започва да драска и съкращава и държи аз да го редактирам. Оказва се, че Левчев е организирал грандиозна писателска среща в същите дни и цялата тумба с два-три автобуса се закарва в Благоевград и в Банско. На нашата конференция трябва да говорят всякакви писатели и за мен въобще не стигна времето. Това ме вбеси. Аз вече се бях разделил със своята аспирантура. Напихме се зверски и аз минавам покрай Пантелей Зарев, той ме спира и ме пита как съм, а аз му отговарям доста неучтиво и непочтително – без той в случая да е виновен за каквото и да е. През нощта започна голям купон и аз си спомням, че ние бяхме в стаята на Ян Кошка[45] – словашкия прекрасен българист и преводач на Яворов и на Вапцаров, и сме седнали на мокета. Ян Кошка седи до мен и казва на Петко Михов: „Ти си ченге“, а Петко казва виновно „Добре де, ченге съм“. Той си извади пистолета, остави го на пода и си тръгна. Петко Михов имаше този зъл навик да се напива и да отива в Съюза на писателите, там, където е работното му място, и да говори всякакви неща против Тодор Живков. Тогава ужасени неговите колеги и приятели го хващаха и го изнасяха от ресторанта. Тази нощ аз взех пистолета на Петко Михов с два пръста, нося го по коридорите на хотела и търся стаята му. Добре че някой ми каза къде е. Аз оставих пистолета на леглото, до гла-

[45] *Ян Кошка* (1936–2006), словашки българист, литературен историк и преводач. Основна тема на научните му занимания е рецепцията на българската литература в Словакия. Тя е обект на изследване през теоретична призма и в последната му книга „Рецепцията като творчество“ (2003). Превежда класически и съвременни български писатели на словашки език. Автор е и на стихове, които публикува под псевдоним.

вата на мъртво заспалия Петко. На другата сутрин той ми благодари, че съм го спасил. Цялата ми мъка и бяс от тази конференция успя да утеши една прекрасна турска поетеса.

Ти си бил истински литературен хулиган, което противоречи не само на моята, но и на колегиалната представа за теб.

Да, аз бях абсолютен хулиган и правех огромни дивотии. Искам да разкажа още няколко сериозни литературни сюжета. Седя един път в писателското кафене и идва Боянчо Пенев, несменяемият дългогодишен портиер на Съюза на писателите. Той беше кръстен Боянчо Пенев, защото Дора Габе чула, че се казва Боян Пенев и била крайно възмутена, затова го бяха накарали да се кръсти Боянчо Пенев и всички се шегуваха с това. В този ден идват хора от Кремиковския литературен клуб и търсят критик, който да ги представи на диспут със студентския литературен клуб „Димчо Дебелянов“ в Студентския дом. Аз се съгласих и ги защитих пламенно, защото другите се държаха много високомерно. Те бяха талантливи хора. Няколко месеца по-късно секретарят на СБП по поезията Матей Шопкин ми казва: „Мишо, защо се занимаваш с тези графомани?“. Отговарям му: „Матей, нали непрекъснато ни карахте да се свържем с работническата класа?! Е, ето сега се свързах!“.

Те са работници в завода „Кремиковци“?

Да, те са си работници и при това с висока квалификация и професионални разряди, но и поети. Единият беше Иван Мадарски, другият Янко Резовски, третият Михаил Кендеров, който беше фрезист най-висока категория. Иван Мадарски беше специалист по корозии, а Янко Резовски имаше бригада по взривяване на стари сгради и комини, което беше огромно майсторство. Към техния клуб беше и прочутият Ижо Соколов, който беше поет от Априлското

поколение, но отпаднал от ятото и изпратен там. Имаше и един възрастен човек – симпатичният и толерантен графоман на цялата група, бай Тодор Добрев. Имаше и жени, някои от тях станаха наши приятелки. След като аз ги защитих от цялата тази самонадеяна дружина студенти, те ме харесаха и ми предложиха да стана художествен ръководител на техния литературен клуб. Минах за одобрение през всякакви йерархии – в завода, при секретаря по идеологията на Кремиковския районен комитет на БКП, който също ме одобри. Така започна моето двегодишно митарстване из Кремиковци. Даваха ми заплата от 80 лв., които ние изпивахме още същата вечер, когато ги получавах. Сред тези хора витаеше митът за Георги Карауланов[46]. Тези хора не бяха фанатични комунисти и живковисти, по-скоро бяха критично настроени към властта, но имаха едно подозрително отношение към нас – интелигентските копелета от центъра на София. Аз обичах да пия и да разговарям с тях. Това бяха едни нескончаеми разговори, дискусии, наистина беше много интересно. Иван Мадарски ми беше най-близкият човек, като той също пишеше безмерно. Пращаше ми огромни писма, които започваха: „Брате Неделчев, вие…“. той се държеше церемониално, бяхме близки, но имаше и дистанция между нас; говореше ми на „вие“, защото сме от различни социални групи и той не искаше да прекрачва граници; от друга страна, понеже ме чувства близък, уравновесяваше всичко с това „брате“. Той издаде много книги, вероятно сам ги финансираше, след 1989 г. Там се яви една дама, която се опита да създава интриги между нас, но след като не успя, започна активно да работи да ме отстранят.

[46] *Георги Карауланов* (1933–2020), герой на социалистическия труд, построил с бригадата си едни от най-големите промишлени обекти тогава. Проф. Георги Фотев в прекрасно есе спомен го нарича своя „спасител от комунистическата машина“.

Моите хора от Клуба ме защитаваха, защото и аз ги защитавах. Те бяха неординерни, талантливи, различни хора. Аз ходех само във вторник, но за мен взе да става много уморително. Всеки вторник ние четяхме нови текстове, водех гости, обсъждахме, издаваха се сборници „Кремиковско сияние“, на които аз бях съставител и редактор.

Какво ти даде общуването с тези хора?

Тогава аз си създадох концепцията за *огняроинтелигента*, преживях я лично, на ниско равнище, но съвсем отблизо. Тези, които пишат от името на работническата класа, завиждат на пишещите, които наистина са част от нея. Това провокира напрегнати отношения, защото официалните говорители искат да обезсмислят и омаловажат тези, които носят нейната автентичност. И най-често успяват, защото едните притежават всички лостове на властта, а другите много често избиват комплексите си с графомански прояви. Достигна се един момент, в който аз влязох в челен сблъсък. Защитаваше ме шефът на Културния дом, дори до време и шефът на Общинския партиен комитет, но предполагам, че там се е намесила Държавна сигурност, защото ние говорехме на нашите сбирки всякакви неща против властта.

Аз бях в пълен сговор и единомислие с тях, въпреки честите ни спорове, провокирани от моите интелигентски разбирания и техните левичарски позиции, дори с Ижо Соколов, който беше талантлив човек, завършил може би в Москва. Той разбираше от стихосложение, другите също много бързо се учеха. Иван Мадарски беше виртуоз на версификацията, той пишеше много, непрекъснато, всякакви неща. Беше взето решение, че ще ме сменят, но не просто да ми прекратят договора, а беше организирано събрание. Партийните функционери искаха да покажат, че това е решение на членовете на Клуба, на работниците, защото

толерирам само Ижо Соколов, Иван Мадарски и Михаил Кендеров, а другите работници ги пренебрегвам. Тук малко се отклонявам, защото е важно за сюжета. В някакви наши компании аз разказах на Михаил Мелтев за Клуба, за моята работа, за всеки един от тези поети. Михаил Мелтев, бъдещ режисьор, сега преподавател и професор в Нов български университет, тогава беше абсолвент във ВИТИЗ. Той реши, че иска да направи филм и това да бъде дипломната му работа. На събранието, на което щяха да ме махат, Мишо Мелтев си е инсталирал камерите, а на него идва цялото комунистическо ръководство на Кремиковци. Те влизат, грейват прожекторите и разбират, че ще се снима цялата работа. Явно се изненадаха и уплашиха от скандал и си тръгнаха. Аз не бях сменен, но по-късно просто ми прекратиха договора, а и Клубът постепенно пропадна.

Ти продължи ли да поддържаш контакти с тях?

Известно време да. Мишо Кендеров, който беше най-интелигентски устроеният човек, ми се обади, когато се разцепи Радикалдемократическата партия и ми каза: „Ти си предател, това е предателство към СДС“. Аз исках да се видим, да поговорим, но той отказа и престанахме да общуваме. Иван Мадарски също до много късно ми изпращаше книги, но вече прекъсна комуникацията. Но тези две години ми дадоха изключителен социален опит и знание в сърцевината на работническата тема, видях отблизо сюжетите на Биньо от неговите работнически разкази.

Има ли други важни за теб провинциални сюжети?

Да, Самоковският сюжет. Веднъж ми се обадиха да представя някаква книга там и културните дейци ме харесаха. Почнаха да ме канят един път в месеца да разглеждам и коментирам техни творби. Това беше градски клуб, който го водеше един учител по литература. Те издаваха

малки брошури и аз работих с тях в продължение на две години.

Най-важен беше Бургаският сюжет, който беше и с най-силно интелектуално и политическо обвързване. Аз сам си избрах Бургас и два пъти бях народен представител от този район. На първите избори за Велико народно събрание бях след д-р Петър Дертлиев, а на вторите за 36-то Народно събрание бях водач на листата на СДС. Там през всички години имах и много готини гаджета. Трайното ми обвързване беше литературоведско, защото аз там последователно издадох том за Христо Силянов, който е един от водачите на Преображенското въстание и от Македония се прехвърля в Странджа планина. Там проучих Петко Росен и издадох негови съчинения, написах голямо съчинение за Вен Тин, написах за Иван Карановски съчинение и издадоха сборник за Минко Неволин. Бургас беше траен ангажимент – имам много доклади, участия в културни събития, представях и годишната продукция на бургаските писатели. Почнаха да валят доноси от Бургас, но там много желязно ме защитаваше Недялко Йорданов. Той беше страхотен тандем с Христо Фотев. Христо беше бохемата, гениалният поет, а Недялко – талантливият стихотворец, който имаше солиден политически гръб.

Семейната история на Недялко Йорданов е също доста трагична. Баща му е репресиран, защото е несправедливо обвинен в предателство на поета партизанин Атанас Манчев, после реабилитиран. Това много искрено, изповедно и с всички дълбоко травматични психологически конотации е представено в поемата „Едно дете говори с баща си“, а по-късно историята е разказана и в книгата „Истината за моя баща“ (2014).

Да, наистина е доста трагична неговата семейна история. Аз трайно се сближих с цялата писателска общност, с

абсолютно всички писатели, писал съм за кого ли не. Много отвратително беше, когато имах големи неприятности с всички издания, които правех в издателство „Български писател“. Например: трябваше да имам предговор към тома на Христо Силянов. Но това трябваше да бъде одобрено от някаква комисия в ЦК на БКП. В нея бяха историци, които бяха професионалисти, бяха колегиално толерантни, но аз имах статут на не особено благонадежден политически човек. Следователно, аз съм написал голям предговор за Христо Силянов, но той трябва значително да бъде съкратен, а томът излезе с предговор на някакъв среден историк Йордан Шопов. Това беше цял епос, когато аз го работих това нещо. Ние тогава ходихме с Христофор Тзавела при вдовицата на Христо Силянов, но тя не ни даде никакви документи, каза, че нищо няма. След нейната смърт буквално потекоха всякакви документи на антикварната борса. Аз купих тогава най-различни архиви, но не успях да купя ръкописа на „Писма и изповеди на един четник“, по който имаше мастило от пръстите на печатаря, който беше късал всеки лист, за да го набира. Искаха много пари, които нямах в момента, отидох на другия ден, но той беше продаден.

При подготовката на всяко издание имаше някакви приключения, но най-драматични бяха с книгата на Петко Росен. Аз бях взел някакви ръкописи от Бургаския архив, неговата шефка беше някаква висша местна комунистка, но аз имах добър диалог с нея, защото беше професионалист. Книгата „През гори зелени“ (1982) е готова, но преди това Богомил Райнов произнесе една голяма реч на пленум на Комитета по култура в НДК. Аз си седя в писателското кафене, идват писатели и ми казват: „Богомил Райнов те унищожи“. Оказва се, че в тази негова реч, той на четири места ме е заклеймил.

Заклеймен си за нещо конкретно, за книгата на Петко Росен ли?

Заклеймен въобще, за литературната критика и едно от нещата наистина е за Петко Росен. Аз публикувах в „Литературен фронт“ един архивен текст на Петко Росен с коментар, където обявих, че в момента подготвям книга. Междувременно в Бургаския архив шефката е уволнила един от служителите, който е пияница, но неговата сестра е женена за шефа на Държавна сигурност в Бургас. Тръгва един донос оттам, после едно писмо на Велко Палин, който беше шеф на Военния отдел на ЦК на БКП, до Симеон Султанов. В това писмо въпросният Велко Палин пита Симеон Султанов дали знае каква книга ще бъде издадена в „Български писател“. Това идва от обвинението на уволнения, че шефката на Бургаския архив е дала държавни пари, за да бъде закупен архивът на един фашист. Петко Росен въобще не е фашист, просто е антифашист, той е изселван през 1943–44 година в Панагюрище, защото е слушал БиБиСи и е правил антифашистка пропаганда в кафенето. Той е един богат човек, който има 2 чифлика, бил е областен управител, депутат, значи е буржоазен човек, народен враг. Книгата вече е набрала тираж, тя трябва да излезе и тогава ми наредиха да съкратя предговора си от 30 до 5 страници за няколко часа. Това беше един от най-големите ми професионални кошмари. Симеон Султанов ми нареди в него да останат само фактологични биографични данни и никакви коментари и анализи.

Ти съгласи ли се така да осакатиш предговора си?

Не, книгата излезе без предговор. За мен това беше страхотно трагическо изживяване. В прословутия доклад на Богомил Райнов се наслагваха и други истории, като тази, че в текст за Христо Силянов аз бях сложил изречение от Йордан Бадев.

По-късно, в IV-ти том от съчиненията на Яворов, аз, вече набрал самочувствие от бележките на I-ви том, започнах доста осезаемо да се намесвам. Съставител на този том беше Васил Колевски[47]. Това беше публицистиката на Яворов, от която той нищо не разбираше. Аз бях изучил всички македонски сюжети и бях сложил в бележките половината от книгата на Кръстьо Раковски[48] „Русия на изток“ и други полукриминални цитати. Но ме хванаха коректорките, част от които си бяха сътруднички на Държавна сигурност. Тогава ни принудиха да ги махнем на шпалти и целият отдел изчистваше моите безобразия.

Всичко ли съкратиха?

Някои неща успях да спася, но целият Кръстьо Раковски беше изчистен от бележките. Главен защитник ми беше Тихомир Тихов, който беше активен борец против фашизма най-висока степен. Той като интелигентно момче е бил един от ръководителите на БОНС[49], бил е нелегален и е превзел родния си град Дряново, но е спасил няколко човека, които са искали да ги убият. Тихомир беше страхотен антиживковист и беше близък с Христо Ганев, с Христо Радевски. Много сме се карали с него – той като иде-

---

[47] *Васил Колевски* (1925–2018), специалист по съветска литература, страстен защитник на най-догматичните и репресивни форми на социалистическия реализъм в критиката.

[48] *Кръстьо Раковски* (1873–1941), племенник на Г. С. Раковски, деец на международното комунистическо движение, министър-председател на Украинската съветска република (1919; 1920–1923). Първият съветски дипломат в Лондон (1923–1925), посланик и във Франция (1925–1927). Влиза в конфликт със Сталин, заточен през 1928 г. и възстановен през 1934 г. През 1937 е осъден на 20 г. затвор, а през 1941 г. е разстрелян по т.нар. списъци на Сталин.

[49] БОНС – Български общ народен студентски съюз, свързан с БКП, създаден през 1930 г. издава свой вестник „Студентско знаме“.

ален комунист, а аз като антикомунист, вечер се карахме до смърт, а сутрин се сдобрявахме. Неговата защита беше много важна за мен през тези 15 години в издателството.

За изданието на Асен Разцветников също не ми повериха да напиша предговор. Предговорът е на Петър Велчев, много хубав текст. Там аз направих нова концепция, сверявах различни издания, варианти на негови стихотворения. Изданието на Разцветников беше много по-хубаво от това на Яворов. За него имах пълната подкрепа на Камен Зидаров, който ми беше нещо като ментор.

Аз неведнъж съм казвал, че не може да си добър литературен историк, ако не си преминал през сериозна текстологична школа. Не можеш да пишеш за един автор, без да познаваш неговите текстове, да ги обозреш, да проникнеш в тях, да ги видиш в един или различни контексти, в които те функционират. Това ти дава друг, дълбинен поглед, към смисъла на текста, към информацията, която носи документа. Никога не бих могъл да напиша своите изследвания за Яворов, ако не бях направил бележките по неговите томове, не можех да проникна в дълбокия трагизъм на Яворовия сюжет, ако не познавах и цялата история на македоно-одринската организация – сюжети, личности, събития. Минал съм през биографиите на много известни и маргинални функционери на тази организация.

Историята с Михаил Герджиков[50] също е много интересна. Обажда ми се леля Невена, която е приятелка на моята майка, стара мома, и ми разказва следната история: „След смъртта на майка ми намирам една купчина с писма, завързани с панделка. Отворих ги и видях, че това са писма от Михаил Герджиков, които искам да ти подаря“. Михаил

[50] *Михаил Герджиков* (1877–1947), анархист, участник в Илинденско-Преображенското въстание, деец на ВМРО, близък съратник на Гоце Делчев. Активно сътрудничи на периодичния печат.

Герджиков следва в Женева, където става анархист, връща се недоучил и става националреволюционер. Точно в този момент пътува във влака с Бона Пронкова, с която се сприятелява, и си пишат писма. Част от тях са написани от Македония, някои са на френски, други на български. Това е майката на леля Невена. Такъв тип писма са в основата на мотива, развит в „Писма и изповеди на един четник“ (1902) от Христо Силянов. Епистоларният роман на Михаил Герджиков, а той е най-красивият мъж, който може да се види на Балканския полуостров – с една широкопола шапка, с брада, страшен левент с кадифена пелерина. По телевизията аз разказвам как са ми попаднали писмата на Михаил Герджиков до тази дама, която после се е омъжила за някакъв търговец. Тогава на мен ми се обажда внучката на Герджиков и аз ѝ ги давам лекомислено. Те скрояват коварен план и успяват да убедят леля Невена, че те са много ценни и тя не трябва да ми ги подарява. Леля Невена се отмята от нашата уговорка и не ми ги даде повече, разбира се, аз не бях направил копия, тогава почти нямаше такава техника. Оказа се, че Герджиков е ходил често в Истанбул, вземал е дъщеря си Магда и майката на Люлина, които са приятелки и учат в Константинопол колеж, за да ги води на сладкарница. Целият колеж им завижда, защото той е невероятно красив мъж. По-късно тази негова внучка направи един том с документи за дядо си, заедно с други историци. Там от писмата до Бона Пронкова имаше само две фрагментчета. Това са някакви философско-интимни размишления. От тези писма аз щях да направя цяла книга, цял разгърнат сюжет. Имам публикация „Епистоларният роман на Михаил Герджиков“ в моята малка книжка „Писатели-преображенци и техните спътници“ (1999), но това по-скоро е тази история, защото аз нямам писмата, а и вече не желая да ги имам.

Ти очевидно си станал жертва на добре обмислена интрига, но това е един характерен синдром на наследниците на много от българските интелектуалци, които са мнителни, недоверчиви, егоистични и могат да погубят ценни архиви, като не разрешават достъп до тях или като ги поверяват и продават на неподходящите хора.

Кои други издания на „Български писател“ си подготвил? Всяко от тях има своя история, която е много интересна и поучителна.

Едно от най-важните издания за мен безспорно е фототипното издание на „На острова на блажените“ с моята брошура, която е към това издание. Това е един от най-важните ми ранни литературноисторически текстове. Това е комплексно издание и много внимателно го изпипах. Идеята беше моя, а освен това е издадено по самия личен екземпляр на Никола Петров – художника на скиците. Когато Пенчо Славейков прави изданието, той първоначално опитва с Харалампи Тачев, но не му харесват скиците, макар той да е по-известен като книжен оформител. Но аз имах от Люлина оригинала на издателството със скиците на Никола Петров и дадох него в „Български писател“ за преиздаване, което си беше жест. Пенчо Славейков не прави много екземпляри от тази книга. Но за мен беше истинска радост, че брошурата ми съпровожда изданието. За мен тя е органично свързана с книгата, която не може да бъде истински разбрана без тази брошура, освен това тя е с литературноисторическа стойност, тъй като се смята за една от най-манифестните ми изяви за литературния персонализъм и антологийността. Много колеги, най-вече през 90-те години, са цитирали и коментирали тази студия. Затова за мен това е едно от най-важните издания, които съм правил. Много важна беше моята работа също върху разговорите на Спиридон Казанджиев с Йордан Йовков.

Твоя студия, издадена с фототипното оригинално издание, тогава не само показа един нов прочит, но и преобърна осмислянето на „На острова на блажените“. Тя провокира елементарното, манипулирано четене от соцреалистическата критика на Славейков, защото създаде радикално нова концепция. Самите идеи, вложени в текста, бяха манифестни. Но нека кажем с какво тази студия промени литературноисторическата интерпретация на „На острова на блажените“?

Така беше, да. Една от най-ценните идеи в тази студия е това, че всъщност Пенчо Славейков помества в „На острова…“ текстове, които в ценностен план са от различни йерархически равнища. Никой не беше обърнал внимание в писаното за Славейков, че някои от поетите, които са представени със съответни текстове, са по-скоро второстепенни, маргинални или маргинализиращи се в литературната история и че той нарочно избира за тях не най-значителни творби! Те всички са Пенчо-Славейкови, но за някои от тези творби знаем, че са били дори изоставени в предишни години – нарочно не са били публикувани, защото той не си ги е харесвал и не влизат в някои от най-значителните му книги. Но тук Славейков ги помества, защото те, така да се каже, трябва да илюстрират и подкрепят съответните очерци, които са на поети от различни равнища. И това действително се вижда в начина, по който чисто йерархически в ценностен план са подредени тези творби. Това е едно от големите ми открития за тази книга – той стилизира своето собствено творчество с цел да представи друг автор, който не е от най-голяма величина.

Това води и към едно друго твое откритие, което цялостната студия внушава: включвайки и по-периферни творби, всъщност Пенчо Славейков мистифицира модела на българската литература и точно това открива твоята студия.

Така е. Пенчо Славейков шибва шамар на цялата българска литература и казва: „Аз мога да ви напиша цялата литература сам“. Във всичко това има и нещо друго: неговата лирическа личност прелива, т.е. това е множественото разпластяване на Славейковата литературна личност. Той пише и очерци към немски поети. Това го открива Васил Пундев, който пише за двете антологии. С една дума, това е най-крайният израз, благодарение на това преливане, на българския литературен персонализъм.

По този начин, Пенчо Славейков създава нов литературен модел.

Да. Тя е уникална, несравнима с нищо книга. Нито едно от повторенията не може да достигне нейната пълнота и многообразие, включително начина, по който четворката от „Литературен вестник“[51] направиха своите мистификации и постмодерни игри. Начинът, по който Атанас Натев[52] направи също хубаво издание, разбира се, но не постига тази върховност на осъществяването на Славейков.

Ако не бях се занимавал с „На острова на блажените“ толкова системно, нямаше да достигна до едно малко откритие, което аз много си харесвам. И това е начинът, по който са попълнили една важна липса нашите колеги от Великотърновския университет с издаването на книжката с литературните портрети на поетите символисти на Иван Радославов. Направих си копие на тази книга и отивайки към Велико Търново, където щяхме да дебатираме върху нея, четох внимателно и видях следното нещо: има скици,

---

[51] *Господинов, Г., П. Дойнов, Й. Ефтимов, Б. Пенчев*. – Българска антология: нашата поезия от Герова насам. – София, Свободно поетическо общество,1998.

[52] *Натев, А*. На острова на блажените. Пет войни след това. Антология. – София, К. М, 1997.

които са направени от един художник, но на Николай Лилиев не е направена скица. Той няма скица, всички други имат! И чета текста на Иван Радославов и там се казва, че този поет няма облик, няма образ. И това е едно тогавашно доминиране на културата на изобразителните изкуства над литературата. И аз разбрах, че всъщност Иван Радославов, който по това време воюва със списание „Златорог“, където Лилиев е вторият човек заедно с Владимир Василев, въпреки че той е приятел с Лилиев, който е символист, нарочно не е поръчал негова скица. И когато разгърнах книгата, която бяха направили колегите от Великотърновския университет, те бяха поръчали на свой колега професор в Художествения факултет да направи скица на Лилиев и да я прасне в книгата. И на самата кръгла маса, на която се обсъждаха издадените книги, аз казах, че те са направили фалшификация и по този начин са унищожили този знак, който е оставил Иван Радославов. Знак, който е много важен за литературната история. Но, така да се каже, пак правя връзка с „На острова на блажените“, ако не се бях вглеждал толкова, щях да пропусна тази липса, а тя е твърде значеща.

А в скиците на Никола Петров от „Острова“ ти виждаш ли знаци на тази силна връзка между изобразителното изкуство и литературата?

Разбира се. Те са гениални. Те са правени по фотопортрети на един и същ човек, от тях да направиш толкова различни личности и все да е той! Това е смисълът на тези скици на Никола Петров, че всъщност това е един човек, но той всеки път е безкрайно различен.

Без тези скици тя не би била концептуално завършена книга.

Особено въвеждащият портрет е гениален. Но за съжаление, Никола Петров умира в бедност. Някои от кар-

тините, които рисува, понеже не е имал пари за терпентин, боите са разтваряни с олио, което ги прави нетрайни и не толкова красиви.

Да кажа и за другата книга, за която започнах да говоря. Всички послесловни бележки на разговорите на Спиридон Казанджиев с Йордан Йовков. Тогава аз много работих върху този текст, който е изключително синтетичен. Симеон Султанов ту казваше, че оригиналът е при него, ту отричаше за ръкописа на самия Спиридон Казанджиев. Според мен ръкописът беше в него, но той така и не ми го даде. И аз работих в архива на Спиридон Казанджиев, който се съхранява в БАН и е много богат. Там открих цяла серия от разговори, които Спиридон Казанджиев провежда с художници. И забелязах, че той си записва на едни дълги хартийки дословно какво му казват те, а след това доста украсява. Замислих се, че може би, като чета Йовковия гладък изказ, той най-вероятно е постъпил така и с техните разговори. Това аз нямаше как да го установя, но пък съм го загатнал в този мой послеслов, без да се разпростирам и без да казвам, че може би има леко фалшифициране, украсяване и ретуширане. Това са такива текстологични неща, в смисъл на изясняване на всякакви подобни загадки около текстовете, които човек може да интерпретира. Затова много си ценя бележките към Асен Разцветников, защото там аз правя реконструкции на сбъднати и несбъднати негови проекти. Основното нещо, което показвам, е, че Разцветников повтаря модела на Яворовите „Подир сенките на облаците“. Същевременно обаче, понеже е изплашен след 9-ти септември, прави едно ново издание на всичките си стихотворни съчинения, където премахва някои от най-мрачните си текстове и на тяхно място слага текстове, които преди това не ги е сложил в антологията, което поставя страхотно драматичен текстологически проблем, а именно: какво ще извадим на преден план? Защото при Яворов е ясно – той е казал: така

трябва да се печата моята поезия – на първо място се слагат „Подир сенките на облаците“ и след това се редят по подобен начин останалите творби. Докато при Асен Разцветников трябваше да се измисли нещо различно! „Жертвени клади“ бяха канонизирани по това време и аз нямаше как да ги пренебрегна. Аз следвах като основна матрица Яворовия модел, но той тук не можеше да бъде реализиран изцяло. Но така или иначе успях да реша много важни и сложни чисто текстологически въпроси. Той редактира основно тези текстове, които са печатани приживе. В това предсмъртно издание, слава Богу, не прави конкретни редакции, тоест не прави това безобразие, което прави Никола Фурнаджиев. Аз съм съставител на един том на Фурнаджиев и там не успях да реша според мен нерешимите текстологически проблеми при Фурнаджиев. Дори когато вече не работех в „Български писател“, аз продължих да се занимавам с такива текстологически проблеми. Например моята малка антология „Спасителят“ (1999), която аз много си харесвам, с Великденски стихотворения. През годините аз продължих да си поддържам формата, така да се каже, като съставител и текстолог. Като голямата ми амбиция беше да направя една голяма антология със стихотворения, посветени на Созопол. И събрах огромен брой творби. След това обаче се усетих, че няма да мога да се справя с авторските права и проблемът е нерешим. Два пъти съм представял тази антология на „Аполония“, но уви, тя седи неиздадена.

Имах случай с една книга със стари пощенски картички от Охрид[53], която издадохме в Дружество „Гражданин“. Искахме да подарим тиража на охридските книжарници и екскурзоводи. Боже, те бяха ужасени! Мислеха, че ние ги провокираме, че правим българска пропаганда. Най-ми-

[53] *Неделчев, М.* Охрид. Стари пощенски картички. – София, 2000.

ли бяха екскурзоводите – някои от тях взеха, но и те се озъртаха наплашени. А Охрид е с българско самосъзнание, а въпреки това не ги приемаха. Та, тази малка книжица е много важна за мен като съставителска концепция. Предговорът е едно своеобразно обяснение в любов към Охрид като един град на българската сакрална духовност.

Интересна е и тази антологийка „Спасителят“. Когато избирах стихотворенията, аз бях бесен, че Атанас Далчев някак е укрил своите религиозни мотиви. Имам обяснение защо го е направил. Защото по това време религиозните мотиви са се свързвали с начина, по който е повлиял финалът на „Двенадцать“ на Александър Блок, и действително тогава този мотив цялата и левичарска, и късна символистическа поезия го припява непрекъснато. Общо взето, когато Атанас Далчев започва да става автор на предметна лирика и въобще на лирика от друг тип, той започва да се „чисти“ от тези религиозни мотиви. Аз обаче много харесах едно от стихотворенията, от което той се е отказал и го сложих към тази антология. Говорим за „Вечер“ на Далчев. Голям скандал ми вдигнаха наследниците му! Синът му: „Защо това стихотворение?! Баща ми се е отказал от него! Този Михаил Неделчев какво си позволява?!“. Казвам: „Значи, то е печатано в преса и го слагам, защото е важно като литературноисторически факт“.

Ти имаш вкус и интерес към непознатото, маргиналното.

Така е. Тук добавям и заниманията с моите, както аз ги наричам, „хвърчащи листове“, които подготвям за „Аполония“. Те са форма на послание към конкретни публики – фестивални и други. Моите занимания с текстология през годините ставаха все по-елитарни, в смисъл че са насочени, както казах, към конкретни публики, а не просто хвърлени към широкото литературно поле.

Сега много липсват такива академични издания с прецизен справочен апарат. Такъв тип издания са една енциклопедия за времето в социокултурните му контексти.

Трябва да кажа, че моите най-добри издания, а именно тези за Яворов, Разцветников и Славейков, не са академични. Академични издания направи на Ботевите стихотворения Илия Тодоров. Те имат особен, сложен вид, защото изискват една сдържаност на коментара – той трябва да бъде по-фактически, а не толкова насочен към рецепциите. Моите издания аз определям като усложнени критически издания, но не са академически.

Аз също смятам, че литературната история не е само и единствено хронологията на фактите, тя има и друга плът и именно между фактите се намира онова, което я прави истинска.

За да са академически издания, всички варианти трябват да бъдат публикувани – не просто разказани, а изцяло публикувани. Но е факт, че вече почти не се правят издания с разгърнати бележки. Аз имам няколко истински академически издания – например Пушкиновото издание, на Достоевски голямото издание, няколко тома на полски на Норвид, френски томове на Бодлер и Камю, американски на Уолт Уитман…

Интересна обаче е моята студия за преводите на Игор Северянин. Тогава също се занимавах много подробно и ето да кажем предговорът ми там съдържа факти и събитийности около издаването на книгите, които отиват обикновено в коментарите. Написах такъв текст за лорд Чарлс Пърси Сноу към есетата му. С една дума, този интерес към социализирането на книгата, издаването и нейното композиране съм насочил и към чужди автори. Или когато писах за книгата на Светлана Лилова. Тя е писала за Ана

Ахматова и има открития, които аз акцентирах. Отново около 2000–2005 г. е издадена. Продължих да практикувам това, което бях научил в издателство „Български писател“.

Освен практикуване, това се превръща в твоя литературен стил и метод на работа.

Да, така е. Направих и една малка книжка със стихотворения на Асен Разцветников. Там успях да извадя някак есенцията на Разцветников. Но в нея няма толкова коментари, това е по-скоро антологичен подбор. Това беше много щастливо занимание за мен.

Така, както Владимир Василев прави „Купол“ – сборника с избрани стихове на Еманоил Попдимитров.

Да, но изданието на Владимир Василев все пак е по-разгърната, своеобразна лична, но не авторска антология. Освен това той си позволява доста намеси, съкращавайки няколко цели стихотворни фрагмента. И книгата излиза по този начин със съгласието на Попдимитров.

Което доста рядко се среща: един поет да се смири с критическия вкус на съставителя, и то в позиция на събиране, премахване, отрязване…

Един поет си знае кои са му силните стихотворения, дори те да са отпреди 30–40 години.

Мисля, че все пак това могат да го направят само поети, които не са роби на собственото си его. Един Кирил Христов се съмнявам, че би позволил такова нещо и разбира се, не само той. Ти имаш привкус към антологиите. Правил ли си други?

Да, антология „Европа“[54], „Български поетически авангард“[55] – съвместната ни антология с теб и Мариета Гиргинова, „Цензурираните класици“.[56]

Има различни градове, които са свързани не само с твоя личен, но и с творческия ти път. Тръгваш от януарските Яворови дни в Чирпан до есенния Созопол – между тях са Добрич и Йовковите четения и Яворовите празници в Поморие…

Да, аз като обикна някой град, обичам да го посещавам периодически отново и отново, и отново. За мен това е ритуално пребиваване – за тези 1 седмица или 3–4 дни, аз имам живот в този град. И да посетя отново този град, означава да актуализирам това битие. Имам Созополско битие, Поморийско битие, Варненско битие. За мен винаги това е и литературно преживяване, но аз винаги един град го преживявам литературно. Когато обикна един град, аз си купувам албум с пощенски картички от този град. Така успявам до някаква степен да изчерпя проблематиката на този град. Имам един прекрасен албум антология, който е „Пощенската картичка от XX век“. Там е разказана и илюстрирана световната история на картичките, като срещу всяка година е закачена съответната картичка, която изобразява града. Всяка година започва с два градски пейзажа – единият е изглед към Манхатън откъм океана, а другият е на Пикадили в Лондон, и съответно виждаш как тези места се променят през годините, но освен това са включени картички от поч-

---

[54] *Неделчев, М*. Европа. Антология. Т.I, Поезия. – София, НБУ, 2018.

[55] *Неделчев, М., Е. Трайкова, М. Иванова-Гиргинова*. Български поетически авангард. Антология. – София, ИЦ Боян Пенев, 2018, 548.

[56] *Неделчев, М.* Цензурираните критици. – София, Сиела, 2011, 408 с.

ти всяка точка на света. Имам и още един албум, посветен на сецесиона в пощенската картичка. Всъщност страстта ми към пощенските картички се разви доста късно – през 70-те години. Оттогава обаче не спирам да обогатявам колекцията си. Впрочем от този албум ми дойде идеята за моето есе „Близнаците са живи“, което написах по повод атентата срещу кулите близнаци през 2001 година. Моята теза в това есе е, че те са толкова репродуцирани в картини, картички и филми, че те са живи, не могат да бъдат разрушени и изличени от паметта на хората. То е в книгата „Размишления по българските работи“ (2002). Пощенската картичка има три типа обработка: ретуш, оцветяване и после дорисуване. Има много интересен тип иронични картички. Например има една на Севлиево, но на нея рисуват виенската катедралата „Св. Петър“, добавят и една река в средата на града, а в небето летят дирижабли. И това е автоиронична картичка от 20-те години на XX век! Севлиевчани са били много културни хора. Хората не си дават сметка, но през пощенските картички може да се проследи историята на един град, на една епоха. Пощенската картичка дълго време е била медия, тя предава послания. Аз имам картички, които са уникални, които никъде другаде ги няма. Например имам една картичка, която възпроизвежда тогавашна бланка за телеграма и е релефна. Имам и Созополски картички, които са приказка! Те са уникална серия от колажи от началото на XX век, направени от видната созополска фамилия братя Хаджи-Аслани. Картички, които също не съм срещал другаде!

Да поговорим за Библиотеката – от една страна топоса библиотека, от друга страна твоята лична библиотека, безценните ти колекции. Твоето усещане за книгата. Библиотеката в твоя път и твоя личен живот.

Целият ми професионален живот на литератор всъщност се колебае между желанието да чета книги в обществени библиотеки и да ги притежавам в личната си библиотека. Никола Георгиев имаше една знаменита фраза, че: „Личната ти библиотека – това са всички събрани накуп книги, които няма да прочетеш“. Той дълго време поддържаше тази позиция, че книгите трябва да се четат в публичните библиотеки, а не да ги носиш вкъщи. След което обаче в късни времена той самият започна да събира книги и се оказа, че винаги е събирал книги, независимо от това му твърдение. Той още в първи курс ни изпрати в Народната библиотека, където, разбира се, започнахме да четем всякакви книги. Още отпреди това аз имах създаден, още от дете, абсолютен култ към книгата. За мен книгата, писменото слово удвоява действителността. Аз обичам да казвам, че литераторът усвоява действителността през писмената реалност – става дума за напечатания, писмения текст. Книгата от съвсем ранна възраст беше за мен нещо абсолютно сакрално. С Николай Кънчев имахме редовна всекидневна обиколка през антикварните книжарници на София, както и книжарниците на белогвардейците – руските емигранти. Никога няма да си простя например това, че един път, когато видях второто издание на сборника на братя Миладинови и разгръщайки го, разбрах, че това е екземпляр на самия Пенчо Славейков! Бяха го оценили сравнително високо, но не и като книга, принадлежала на Славейков. И аз отидох до вкъщи, за да си взема пари (тогава нямаше банкомати) и връщайки се, го нямаше – някой вече го беше купил! Това просто не мога да си го простя. Това беше в държавната антикварница. А тя беше с бележките на Пенчо Славейков и самият той явно по това време е работил по голямата антология „Книга на песните“, която издават посмъртно. Тоест, откриването на някаква важна книга за мен винаги е било абсолютен празник и така е и до

ден-днешен. Вече нямам къде да ги държа тези книги, но за мен книгата е форма на живот и продължавам да купувам. Навсякъде по света, където и да отида, посещавам книжарници. Книгата за мен е едно удвояване на света, което е моя не само лична потребност, но и професионално занимание.

Имам уникални книжни екземпляри: в държавната антикварна на ул. „Граф Игнатиев“ си закупих за 5 лева през 1977 г. суперлуксозен том първи от двутомника на Алеко Константинов, подготвен от Пенчо Славейков през 1901 г., със следния надпис на контратитула: „От съчиненията на Алеко Константинов има отпечатани на хубава холандска хартия двеста екземпляра, от едно до 200, с името на подписващите се за тях“. И моят екземпляр е с номер 2, отпечатан за госпожа Радка Кръстева. А първият екземпляр е бил притежание на самия Пенчо Славейков; притежавам второто издание на „Стихотворения“ на П. К. Яворов с предговора на Пенчо Славейков – с подписа на Андрей Протич, където на полетата на страниците критикът и изкуствовед си е водил бележки, по които е написал след това своята рецензия за „Мисъл“; имам, разбира се, и десетки, и десетки книги с авторски автографи на д-р Кръстьо Кръстев, Атанас Далчев, Константин Константинов и на още десетки и десетки по-стари и съвременни писатели…

Ти събираш книги не просто като колекционер, а защото си четящ човек. Четеш книгите на другите колеги, следиш съвременната литература.

Е, да. Следя редовно и литературната преса. Аз съм болен, ако не си купя „Литературен вестник“. Нормалният европейски човек е четящ човек. Където и да съм ходил в Европа и Америка, хората са абонирани за поне няколко неща. Когато ти държиш и четеш едно списание, ти четеш неща, които не си и предполагал, че ще прочетеш. Писменият, печатаният текст за мен е свръхважен. Разби-

ра се, свръхважно е и общуването със старите вестници и списания. Те са съставна част от моята библиотека: имам цялото издание на списание „Мисъл“, имам целия „Демократически преглед“, както и цялата „Българска сбирка“, почти цялото течение на „Изкуство и критика“, малко от „Хиперион“ и „Везни“ и т.н. От вестниците имам „Литературен глас“.

Това са последователно поддържани и попълвани колекции. Не просто хаотично купувани където, когато и колкото намериш.

Точно така.

Как се справяш със своите две огромни библиотеки?

Не се справям и съм отчаян. Има книги, които съм забравил къде са. Ето например вчера преравях библиотеката в къщата ми на ул. „Аспарух“, за да търся книги за Илинденско-Преображенското въстание с акцент върху Преображенското въстание. Намерих десетки книги, които бях забравил, че ги имам въобще. В този смисъл, когато не работиш постоянно с книгите си, ги забравяш. Трябва книгите да са ти под око, трябва да можеш да се разхождаш сред огромни библиотеки и салони и да знаеш къде се намира всяка една от тях. На задните рафтове книгите ми не са активни. Трябва постоянно да пренареждаш, за да ги активизираш. Ние живеем в пространства, в които няма достатъчно място за книгите ни. Книгата трябва да е лесно-достъпна, налична.

Книгите обсебват изцяло твоето пространство.

Да, но на мен не ми и трябва друго пространство.

Как работиш с книгите, подготвяйки една своя статия? Когато говориш пред публика, ти винаги се явяваш

с огромни раници или сакове, пълни с книги. Аз съм била свидетел как си пренасял тонове с книги от един град в друг, или дори от България в чужбина за конференция, лекция или друго литературно събитие.

Да, вече, за съжаление, не мога да ги нося. Трябва да кажа, че когато ме поканят на конференция, или когато реша да пиша нещо, аз имам предварително знание за този автор или тема и почти веднага сглобявам формулата в главата си, казано с други думи – оформям концепцията. Затова измислям и тези дълги заглавия, защото те за мен съдържат ядката на литературноисторическия сюжет, който ще развивам. Трябва да има разказ. Аз много мразя да пиша статия без разказ. Може да се разказва за това как се явило едно списание, може разказът да е най-различен – не говорим само за биографичен, политически или най-видим литературноисторически разказ. Трябва да се разказва! Когато съм формулирал вече един сюжет, който ще разгръщам, аз изваждам от библиотеката си това, което ми трябва, и започвам да чета отново неща, които съм чел. Едно време даже имах такава технология: измислях си пасажи на текста, без да са подредени в ред. След това ги номерирах, правех си едни схеми и на тях си отбелязвах страниците, на тези абсолютно безредно струпани фрагменти.

Как от тази фрагментарна структура се получава цялостен текст?

Аз, докато ги чета тези фрагменти, вече си правя схема как ще изглежда този литературноисторически сюжет. Да речем, имам пред мен 100 листа, номерирани от 1 до 100. Махам настрана номерираните листа и започвам схемата. Например: еди-кой си пасаж, кръстен по някакъв начин, къде съм го разработил в някой от тези 100 листа и си отбелязвам 29-ти или 35-ти. След това започвам да пиша и си ги вадя тези листа отново, които ми припомнят и библио-

графиите, и цитатите, и така си конструирам текста. Има една знаменита история около написването на първия ми значим, важен текст за Яворов: „Проблемът за автобиографизма в творчеството на Яворов“.

Има цяла история по написването на този текст? Ще я разкажеш ли?

Това се случва през 1978 г. – 100-годишнина на Яворов. Аз съм прочел огромно количество книги. Обаче имам рецидив със студентското ми гадже и съм полудял. Написал съм само страница и половина. А на следващата сутрин в 10 или 11 ч. трябва да чета пленарен доклад в Софийския университет. Часът е 17 или 18 ч. следобед. Нейният мъж беше заминал за Германия тогава. Аз взимам огромни торби, поръчвам такси и отивам в нейния социалистически блок, а при нея има гостуваща приятелка. Ирина пишеше много бързо на машина. И аз вадя книгите и схемата ми, която съм подготвил и започвам да диктувам. И така вместо ние да правим любов, стояхме до 5 ч. сутринта и написахме 28 страници. Не съм бутнал нито дума, защото за мен това е сакрален текст. Отидох вкъщи, изкъпах се, преоблякох се и прочетох като Бог целия текст в Университета и всички страшно го харесаха. Сега, разбира се, като го чета, бих сменил някои неща, но няма как да го преработя. Имам текстове, които не могат да бъдат преработени.

Друг случай. Първото ми по-голямо съчинение за Йовков – „Големият исторически сюжет за Йовков“. Имаше голяма конференция за Йовков и аз бях написал 2–3 страници. Имах тогава едно гадже балерина, а тя беше много умна. Давам ѝ да чете текста, а тя казва: „Това е страшно глупаво, как можеш да напишеш такова нещо!“. Аз не можах да понеса, че моят текст е глупав и ние се разделихме заради тази нейна реакция. Обаче тя беше права! Аз имах време тогава и отидох в Народната библиотека и четох като бесен

за Йовков какво ли не. И написах това съчинение – писах цяла нощ! И хоп – със самолетчето кацам в Добрич. Конференцията беше голяма, мисля, че беше пак 100-годишнина. Идва време да чета, а аз не съм съвсем сигурен в съчинението си. И както не съм съвсем сигурен, се чува една патаклама – пристига целият Национален литературен музей, и аз си казвам: Аха, ето сега ще им го прочета предварително, за да видя каква ще им е реакцията“. И действително, те се бяха събрали в една стая и започнах аз да чета и някъде на първата страница си казвам: „Боже, няма ритъм в тази работа, изреченията не текат“. А аз тогава исках и да впечатля една жена с този текст. Но една друга красива червенокоса дама, която изглеждаше много достолепно, каза: „Може ли аз да го прочета?“. И аз обясних, че текстът няма ритъм и не си го харесвам, но тя настоя: „Не, не, дайте аз да го прочета“. И тя започна да го чете. И изведнъж – съчинението е страхотно! Има ритъм, има всичко. Аз я помолих да излезе за момент отвън. Хванах я за ръка и я поведох към моята стая. „Какво правите?“ – попита ме тя, аз казах: „Недейте, ще развалите всичко!“. И аз я заведох в моята стая и се любихме цяла нощ. На другия ден сутринта идва ред на конференцията. Ние сме в пленарната зала на театъра, а аз съм трети поред. И ми дава думата Тончо Женев. Чета аз, отново като Бог чета! В момента, в който започнах да чета, влезе облечена в бяло моята нова любима. Към края публиката се разшумя, а дотогава беше слушала внимателно. Аз си вдигнах гласа, за да я укротя и така завърших текста. Петър Динеков ме целуна по едната буза. Слизам от сцената, беше станало време за почивка. Любчо Петков казва: „Ти видя ли белия гълъб?“. Аз недоумявам за какъв гълъб става дума. А той продължава: „Един бял гълъб слезе, завъртя се над главата ти и се качи нагоре“. Обикновено в театрите, зад кулисите, има гълъби. Но все пак, бял гълъб! И то точно докато чета за Йовков. По тази причина се е разшумяла публиката.

На другия ден с Надето и Любчо отиваме в Балчик. И там се срещаме с едни матроси. Темата е „Йовков“ и Любчо казва: „Вие си мислите, че тук, в Добруджа, има само бели лястовици, не – има и бели гълъби“. И разказва вчерашната история. Аз със заслужено самочувствие: „Ами да, явил се е духът на Йовков и е казал: най-после някой да разкаже за какво става въпрос!“.

Този мой текст беше много различен спрямо всичко друго, писано до момента за Йовков. Аз обвързах Добруджанския с Жеравния дял от неговото творчество и направих единен сюжет – защото това са едни и същи хора, които се разхождат в едни и същи светове. На третия ден отиваме в Чифуткьой или Йовково – намира се на 400 метра от румънската граница. И колегите ми казват: „Ти си бил тук!“. Аз никога не бях ходил. Оказа се, че там няма християнски погребения, след като са починали родителите на Йовков. Българите са се изселили, когато румънците са го взели, и на тяхно място се заселват татари – то е татарско село. На всички запазени, хубави гробове, на всички кръстове и плочи обаче пише: „Родом от Жеравна“, „Родом от Котел“ – всеки беше оттам, което беше и абсолютно потвърждение на моята теза! Затова и колегите ми казаха, че съм бил тук. След години, когато мои приятели бяха в Тулча, им казах да ми снимат тамошните надгробни плочи и видях същото нещо. Въобще поетиката на овчарството при Йовков е много велика работа.

И в двете истории покрай написването на текстовете, има по нещо мистично, има прозрение.

Така е. Много често, когато пиша нещо и ми трябва определена книга, тази книга излизаше в някоя антикварна книжарница, и то става въпрос за книги, които не са се явявали никога. Така беше например, когато се занимавах с Христо Силянов и ходихме при вдовицата му, за да

купим нещо от архива на Силянов. Тя обаче твърдеше, че няма нищо в този архив и ми подари само един печатан въпросник на ВМРО, в който са събирани сведения. И както аз точно правех тома на Силянов, тя почина и потекоха, ама буквално потекоха най-различни документи от архива на Силянов – наследниците бяха започнали да продават и те излизаха на нашата неофициална книжно-документна борса. Аз закупих том първи на „Борбите“, закупих много писма и картички от Силянов до семейството му и от семейството му до него. А ето какво се случва в навечерието на Първата световна война: един офицер от генералния щаб казва, че трябва да се направи схема на Цариград с фортификациите и прочие. Самият Силянов познава добре Цариград, той е роден там и заедно с един авантюрист Антон Прудкин правят много подробен план. След което обаче се сменя правителството и него го обвиняват, че е руски шпионин и това нещо го е направил за руснаците, защото тогава те стават наши опоненти, а преди сме били другарчета. Тогава турците стават наши съюзници, въобще излиза, че той е извършил предателство срещу тях. И ги съдят с Прудкин като руски шпиони! И цялата Първа световна война той я прекарва в затвора – там е заедно със Стамболийски, с Георги Димитров. Но кое е интересното? Първоначално цялата преса е правителствена и всички пишат за предателите, които са в затвора. Обаче, когато войната тръгва на зле, всички започват да пишат, че предателите са всъщност готини копелета. Междувременно в края на войната режимът в затвора се разхлабва – те се разхождат свободно из София и тях ги помилват. Аз съм писал, че това е като един „парламент в плен“, защото всички после стават политически дейци. Самият Силянов се кандидатира и става депутат от Народната партия. Жената на Силянов е интелектуалка – тя е наполовина полякиня, превежда от полски и се занимава със социология. В затвора Силянов

се залюбва с една много красива и ефектна дама, която е убила любовника си. Освобождават ги почти едновременно и той отива с нея на квартира. Антон Прудкин разказва в своите „Записки на моряка“ (1931) как той отива да посети вече излезлите затворници – Силянов и убийцата, и там, докато Силянов прави кафе, той се опитва да я съблазни. По негови думи той почти е успял, но Силянов се върнал от другата стая и провалил работата. Разбира се, те се отдалечават след това, но докато са заедно, това се превръща в скандал сред софийското общество. Всъщност когато избухна демокрацията и когато се сприятелихме с Евгени Силянов, аз му показах неговите собствени писма и картички, които той е пращал до баща си през 1917–1918 г. Аз бях купих към 50 писма и картички. Евгени Силянов се разплака, като му ги показах.

Това е илюстрация, че мен книги и текстове ме намираха сами! Много пъти са ми се случвали подобни истории. Те ми бяха изпращани, така да се каже. Включително и Яворов ми е пращал послания – намирал съм книги с негови автографи и посвещения. Има и още нещо – и Яворов, и Пенчо Славейков, и д-р Кръстев, и Петко Тодоров събират пощенски картички. И четиримата колекционират.

Култът към книгата е култ, който се развива и предава. Неслучайно аз съм правил и тези малки, бутикови издания на книги. Такъв жест за мен направи проф. Цветан Ракьовски. Той издаде в 13 екземпляра мои студии, които повтарят жеста с издаването на 13-те екземпляра на Пенчо Славейков. Пенчо Славейков прави едно експериментално издание, което е само в 13 екземпляра[57], което той раздава на своите приятели, за да му кажат какво мислят за първото

[57] Пет реконструкции Неделчеви. Михаил Неделчев на 80 години. – Велико Търново, Фабер, 2022, 170 с.

издание на „Епически песни“. И всъщност Цецо повтори тази магична логика.

Както разказах, винаги, когато получавах някой хонорар, първото нещо, което правех, беше да отида в някоя антикварна книжарница и да си купя книга, свързана с автора, за когото съм писал. Например, когато получих хонорар за бележките към том IV или V на Вазов, видях, че в държавната антикварна книжарница имаше цялото течение на „Българска сбирка“. А това е Вазовата крепост! Това никога не се беше случвало до този момент. Това беше знак, послание от писателя и аз дадох част от сумата, за да си купя списанието – цял рафт книги. Даже приятели дойдоха да ми помогнат, за да ги занесем в къщата на „Аспарух“. Винаги правех така!

Писал си за много и различни поети, белетристи, критици, но все пак имаш и ясно маркирани пристрастия. Знаем твоята теза за биографичните сюжети и за този тип персоналистични погледи към литературата. Някои от авторите имат основополагащо значение в твоите книги. Защо Яворов?

Никой не обръща внимание на моята концепция, която е гениална, за великата българска система от биографии: Левски – Ботев; Гоце Делчев – Яворов. Аз твърдя, че това е конструкт, който удържа цялата арматура на българската история от XIX и XX в. Тази четворна система от биографии, начинът, по който двете двойки през 30 години повтарят един и същ модел на поведение. Какво прави Гоце Делчев? Гоце Делчев хваща Яворов за ръчичка и му показва как работи революционната държава в държавата в пределите на инонационален плен. Нещо, което за съжаление, Левски не е направил с Ботев. Ботев е останал да хъшува. Аз показвам, че Левски действа като конспиратор спрямо прочутия БРЦК. Той ги манипулира, той си има

своя мрежа от кореспонденти и писмата до него идват през тях. Те са му най-верните хора, защото няма никакво доверие на хъшлаците и на Любен Каравелов. Той си има своя стратегия и начин на правене на национална революция, но революционерите я провалят, защото те смятат, че като имат 5 пушки, те задължително трябва веднага да гръмнат. Левски и Гоце искат постепенно да се върви към националната революция, а докато това стане, тя трябва да е в пълна конспирация тази революционна мрежа. Всъщност, когато стане разстройване на мрежата, това в Македония го наричат *афера*. *Аферата* не е нищо друго, освен разстройване на мрежата – дали заради предателство, дали заради невнимание. Същото става и с Гоце Делчев. И Левски, и Гоце Делчев загиват, когато просто отиват да „закърпят" мрежата, която вече е тръгнала да се разбрида. И двамата правят неточни стъпки по тази причина. Аз твърдя, че те всички нас са ни избрали, нас като българска общност, затова стоят така непоклатимо като митове. Четвъртият том на Яворов – националреволюционните му текстове, са безкрайно важни. Всъщност политическият писател е един от най-важните писатели като типология в българската национална култура. Яворов е и политически писател, каквито са и Тодор Влайков, и Антон Страшимиров, и Симеон Радев, и Христо Силянов. Те не са просто историци, а политически писатели – това е особена типология. Тази типология създава могъщия ритъм в българската национална история 1872–73–74-та и 1901–02–03-та години.

Не смяташ ли, че Яворов е избрал Гоце Делчев?

Един друг са се избрали. При Яворов, разбира се, работи по-отдавна митологемата Ботев – Левски. Яворов още много отрано проявява интерес към македонските дела. Но все пак Гоце е активният, водещият спрямо тези дела. Но аз твърдя и още нещо: има асиметрии. Когато говорим за по-

ети, ясно е, че Ботев и Яворов са в асиметрични фигури, те са извадени пред скоби, те са и „извън“. И то точно заради тази свързаност с апостолите на националната революция. Това ги прави силно акцентирани фигури в националното пространство и заради поетическите им таланти. За съжаление, потенциите на първата двойка не се реализират докрай, едва постмортем се реализират идеите за/на Левски, когато и Ботев пише „Обесването на Васил Левски“ – това е кулминацията. При Яворов и Гоце Делчев имаме пълна реализация, но и обратното; когато Яворов доразказва, митологизира Гоце Делчев, когато пише двете книги за него.

Тази тема може да бъде разглеждана в различни контексти и не само през литературноисторическата оптика. За съжаление, не можем напълно да я обозрем в този разговор, но можем да провокираме интереса на читателите да прочетат твоите текстове, събрани в томовете на „Как работи литературната история?“.

Надявам се това да се случи. Но, ако продължим темата за книгите и авторите, които ме намират, бих казал, че един от най-големите дарове на съдбата беше срещата ми със синовете на Христо Силянов и Петко Росен – Евгени Силянов и Росен Чорбаджиев. Това бяха прекрасни хора. Когато Богомил Райнов ме нападна, Росен Чорбаджиев – този възрастен, достолепен мъж, дойде да ми иска разрешение да отиде и да удари шамар на Богомил Райнов! Искаше публично да го направи, заради това, което той написа против мен.

Към Христо Силянов имам едно прегрешение. Там историята е следната. В текста на Йордан Бадев, който е предговор към втория том на Христо Силянов, аз чета едно изречение: „Когато бяхме ученици в Македония, неговите песни (на Силянов) и неговите стихотворения вече се пееха като народни песни“. И аз никъде другаде не бях на-

мерил такова свидетелство. Обаче аз не мога да кажа Йордан Бадев, да спомена името му, а вместо това написах в моята статия: „Един съвременник си спомня“. И цитирам изречението, за да съм коректен. Можех да го преразкажа, но го предадох дословно. Ефрем Карамфилов е тогава главен редактор на „Литературен фронт“. Статията достига до него и той като компетентен литератор се досеща. Вика Атанас Свиленов и пита: „За Йордан Бадев ли става дума? Я доведете Неделчев“. И той ме пита: „Йордан Бадев ли е това?“. Казвам: „Да, аз го цитирам като свидетел, но той по това време е малко момче, гимназистче“. Точно тогава се беше разбрало, че ще сменят Ефрем Карамфилов. И той, за да прояви бдителност, за да покаже, че си е на мястото и ще спре подобни проявления на този престъпен тип и провокатор, привърженик на буржоазни теории Михаил Неделчев, ме принуди да го махна. Но не спира дотук. На едно открито събрание на партийната организация на СБП той казва: „Достигнали са дотам нещата, че някои литературни критици си позволяват да цитират Йордан Бадев!“. Не казва, че аз съм избегнал да му цитирам името, а само съм цитирал изречението. И там дъртите комунисти веднага питат: „Кажи Ефреме, кой е този критик?“. И като разбират кой е, се надига страшен вой в залата! Въобще около Христо Силянов и Петко Росен в моя живот се натрупват най-различни истории.

В моя предговор към текста ми за Петко Росен, аз бях казал, че Петко Росен и неговият тъст Йови Воденичаров – много богат човек, от когото той краде дъщеря му, за да се ожени за нея, са едни от най-видните хора на Бургас. И Симеон Султанов ми казва: „Това ли са най-видните хора на Бургас?!“. Казвам: „Ами да, защото те се виждат, така да се каже! Тяхната къща и до ден-днешен е една от най-красивите на главната улица в центъра на Бургас“. – „Видните хора са пролетариите и нелегалните революционери“ – от-

връща Султанов. Аз продължавам: „Те не се виждат, тях можем по друг начин да ги назовем, но не са видни“. И задраскаха това изречение. И когато стана и това с писмото на този проклет Велко Палин, тогава ме накараха за два часа да си сведа студията от 30 страници на 5 страници и да има само факти и биографични данни – никакви интерпретации. Беше като военно положение!

„Облитане на националното пространство“ – тема, която не съм срещала в твоите текстове, но тя очевидно е важна като житейски сюжет за теб.

Това облитане на страната със самолети, и най-вече на Балкана, за мен беше абсолютно магическо. Аз имах усещането като човек, който се занимава с геопоетиката на националното пространство, че именно облитайки го, аз не просто го виждам, а го събирам в едно цяло. Това не съм го разказвал публично, защото ще решат, че е маниакално преживяване. То беше и такова, но за мен носеше сетивни усещания и на литературните сюжети. Аз преживявах Йовковите сюжети при тези полети, виждах как неговите овчари тръгват от долното поле и се качват към билото на Балкана. Това се случваше с малки самолети *АН*, които летяха като божи птички, доста ниско и от прозорците се виждаше всичко. Това го култивирах в съзнанието си точно като сакрално отношение към родното пространство, като един сложен диалог между върха и низината. Има един стих от народна песен как хайдутите се движат по „*Стара планина, тази хайдушка равнина“*. Гениален образ, който синтезира точно това – диалогът между героичното, чийто символ най-често е върхът, и равнината, която се свързва с битовото, трудовото, ежедневното.

Извън националното пространство – ти в екзистенциален план се усещаш като по-силно свързан с пла-

нината, равнината или най-сакрална е твоята връзка с морето?

Може би най-магическа е връзката ми с планината, влечението към върха. Аз бях доста активен планинар, дори като ученик участвах в отбора по туристическо ориентиране, но на едно състезание се отклонихме с разни девойки по поляните и позорно загубихме.

Следвайки твоя житейски път стигаме до 1988 г. Каква беше твоята политическа дейност като опозиция на комунистическата власт „преди избухването на демокрацията“, както обичаш да казваш?

Тази година беше много трагична и с протестите, провокирани от Възродителния процес. Аз говорех открито, че това е престъпление. Има ни с Радой Ралин в *Литерно дело* – това е оперативно дело за наблюдение на даден кръг по повод някакво събитие. Това е тематично дело. В такова дело за Възродителния процес[58] аз съм централен персонаж като голям враг на държавата и Тодор Живков.

Именно Възродителният процес провокира вълната от гражданско противопоставяне на комунистическия

---

[58] Опит на БКП да наложи насилствена асимилация на мюсюлманското население в България, като им сменя имената, забранява им да използват родния си език, да изповядват религията си, да спазват своите традиционни ритуали и обичаи. Този процес най-общо има два етапа – в периода 1970–1975 г. са сменени имената на около 200 000 помаци, а в периода 1984–1985 г. на 1 303 000 души, включително и на починали. През 1988–1989 г. се засилва съпротивата на турското население и ескалира напрежение, което провокира Т. Живков да отправи призив към Турция да отвори границите си, за да могат всички, които желаят, да напуснат България. През юни 1989 г. започва така наречената „голяма екскурзия“, само за 1 месец страната напускат над 300 000 български турци.

режим. Ти участвал ли си в някоя от тези формации: „Независимо дружество за защита правата на човека“; „Клуб за подкрепа на гласността и преустройство“; „Екогласност“; Комитет за защита на Русе“ и др.?

Не, не съм участвал. Аз основно държах речи в кръчмата. Имаше един такъв случай. В ресторанта на Съюза на журналистите веднъж идва Вежди Рашидов. Аз решавам, че ще отида да му се извиня от името на целия български народ. Отивам на масата му и започвам на висок глас да държа една реч, целият ресторант занемява и слуша, а на Вежди му става все по-неудобно и му се иска да приключи тази сцена. Въобще имаше най-различни такива акции. Правехме много подписки, с които протестирахме срещу случващото се в страната, но не съм се включвал в тези комитети. Включих се в кампанията за спасяването на Петър Манолов[59], но моите пловдивски приятели знаеха една много позорна история за него. Той е приютен от един изключително фин човек Киркор Папазян[60], който от много години е под наем в една къща в края на стария град. В сутерена на тази къща той кани да живее Петър Манолов със семейството си. В един момент се оказва, че Кико Папазян трябва да напусне, защото къщата има нов собственик и този собственик е Петър Манолов. Как се случва това – никой не може да разбере. Кико Папазян го изгониха и той се

---

[59] *Петър Манолов* (1939–2016). През 1989 г. е арестуван като секретар и учредител на „Независимо дружество за защита на правата на човека“, обявява гладна стачка, която се отразява от западните медии. Архивът на поета е иззет, заплашвано е семейството му. Под натиск на видни политици и интелектуалци от чужбина и у нас през май 1989 г. е екстрадиран във Франция, завръща се в България през 1991 г.

[60] *Киркор Папазян* (1936–1993), поет и журналист, редактор в издателство „Христо Г. Данов“ и в радио „Пловдив“.

молеше на Петър Манолов да остане, докато му построят апартамента, който чакаше от много години.

Кога се случва тази история – след завръщането на Петър Манолов от Франция през 1991 г. ли?

Не, преди 1989 г. и всички в Пловдив знаеха за това и не го обичаха. Аз бях при Блага Димитрова и Йордан Василев, когато се обади Румяна Узунова[61], че са върнали ръкописите на Петър Манолов. Веднага се отвори шампанско, а аз като една черна станция тръгнах да им разказвам тази история. Данчо беше много възмутен и ме наруга: „Как не те е срам, да говориш така за този свят човек“. Тяхната къща беше като щаб за всичко, което се правеше за него, а и на всички други протестни акции. Тезата им беше, че те – старите, трябва да бъдат на преден план, а ние – младите, да не се включваме така явно в тези дисидентски организации, за да не се изхабяваме. Държавна сигурност да не ни направи някакви лоши неща. Веднъж имаше такъв случай. В мен беше една от поредните петиции, които бяхме направили, и аз събирах подписите. Трябваше да я внеса до края на деня, но отидох при една моя приятелка и отложих за сутринта. Отивам да другия ден на работа в Издателството и от една кола слизат Кирил Кадийски, Светлозар Жеков, другите не ги помня. Те ми взеха раницата, намериха петицията и я скъсаха, за да не бъде внесена с техните подписи. В друг случай с Александър Йорданов отиваме да търсим Евгени Кузманов, за да му вземем подписа. Той тръгна да ни кани, да пием ракия на обяд, говорихме дълго, но не подписа.

---

[61] *Румяна Узунова* (1936–1995), журналист, литературен критик, писател. Емигрира в Париж през 1980 г. Работи в бюрото на „Свободна Европа“ в Мюнхен, излъчва репортажи за България в БиБиСи, „Гласът на Америка“, „Дойче Веле“. От 1991 г. ръководи българското бюро на „Свободна Европа“.

Много важен беше кръгът „Синтез“, в който централна фигура беше Александър Кьосев. Той твърдеше, че в него са само той, Иван Кръстев, Ивайло Дичев и Владислав Тодоров, но в по-широкия периметър на *Кръга* бяха повече от 20 човека. Това беше интердисциплинарна група, която провеждаше тематични сбирки в Софийския университет и от тях се родиха много интересни сборници с модерни, провокативни културологични, политически, литературоведски текстове.

Това беше една интелектуална алтернатива на комунистическата идеология. В текстове, публикувани през първите години след Промяната, се анализираха, пародираха, осветляваха табуирани събития, символи, процеси, личности, защото имаше болезнена нужда културната история, близкото политическо минало да се преосмислят не само обективно, без идеологически манипулации, но и през нова научна оптика. Ти имаш също много текстове, които са основополагащи, но въпросът ми е как и защо ти влезе в политиката, а не остана в полето на литературата?

Моята приятелка Копринка Червенкова[62] през 1989 ме питаше дали няма да се включа в „Клуба за гласност и преустройство“. Аз ѝ казах: „Във вашия Клуб поне половината сте комунисти, ние искаме да основем Радикалдемократическа партия, когато е възможно“. Тази идея започнахме да я обсъждаме с Елка Константинова, Александър Йорданов. За нас тя беше култова, защото в тази партия са участвали Пенчо Славейков, Антон Страшимиров, П. К. Яворов,

[62] *Копринка Червенкова* (1947), редактор във в. „Народна култура“, заради участие в „Клуб за подкрепа на гласността и преустройство“ е уволнена от вестника и изключена от БКП. От 1990 до 2018 г. е главен редактор на в. „Култура“.

Петко Тодоров е писал културната програма, т.е. целият кръг „Мисъл“. Тя е основана от Тодор Влайков и Найчо Цанов. През 1928 г. престава да излиза „Демократически преглед“ и Тодор Влайков казва, че напуска политиката и се връща към литературата. В моя дом имаше почти пълното течение на списанието и аз го четях последователно, за да се образовам. Аз съм един образован историко-политически радикалдемократ. Това при мен не беше случайна идея, а усещане за мисия, която трябва да изпълня. Една от основните тези на либералите, защото това е интелигентски радикален либерализъм, е че техните партии не трябва да участват в коалиции, защото се заразяват с чужди идеи. И старата Радикалдемократическа партия, и нашата бяха малки партии. В СДС най-често земеделците ни казваха: „Вие сте един файтон хора“. Желю Желев искаше да се възстановят старите партии, които да влязат в СДС и с историята си, и с опита, който имаха все още живи политически фигури, за да привличат симпатизанти и да създават авторитет на коалицията. Желю го интересуваха най-вече социалдемократите и земеделците.

А Демократическата партия?

Тя не го интересуваше. Нас ни изпитваха, за да ни приемат в СДС. Тези срещи се провеждаха в апартамент, в който се помещаваше Институтът по социология към БАН. На нас ни забавиха документите и затова не успяхме да станем една от партиите, основателки на СДС. Нашата партия се учреди в залата на последния етаж в музея на Яворов и аз имах голямо слово. Имах и друга реч, която беше много важна, в Дома на киното. Там развих моята теза за интелигенцията и политиката, за политическия персонализъм. По това време направихме едно „Независимо сдружение на българските литератори“, което след това не се разгърна. Аз бях негов говорител, а председател беше Георги Да-

наилов. Направихме митинг, който беше по повод смъртта на Сахаров[63]. На един чаршаф написахме с грозни букви „Независимо сдружение на българските литератори“, което носехме със Сашо Кьосев. По едно време някой казва: „Нашите митинги не ги излъчват по телевизията“.

Кога се случва това?

Към края на 1989 г. Ние веднага тръгнахме към сградата на телевизията и започнахме да викаме „Боков вън!“. Филип Боков тогава беше директор на БНТ. В един момент той излезе. До нас беше прекрасният поет Крум Ацев (негов съученик) и той пита: „Круме, а ти защо?“. Този фин човек също беше освирепял и му крещи: „След малко ще видиш, защо!“. Но нищо не се случи, Боков ни каза да излъчим говорител, който да представи нашите идеи във вечерните новини. Ние избрахме Кирил Кадийски, който през цялото време разказваше само за себе си – за поезията си, за преводите си, намери си трибуна, за да се хвали. Мисля, че това Сдружение организира голямото събитие в Дома на киното, където множество опозиционери имахме речи.

Тъй като Радикалдемократическата партия нямаше структури в страната, ние тръгнахме да ги организираме. Когато пътувахме и Елка видеше някое хубаво място, казваше: „Колко хубаво ще бъде тук да си направим едно

---

[63] *Андрей Сахаров* (1921–1989), съветски ядрен физик, един от създателите на водородната бомба. През 60-те години се обявява против разпространението и употребата на ядрените оръжия. През 1970 г. е сред основателите на Московския комитет за правата на човека. Забранено му е да напусне СССР, за да получи Нобелова награда за мир през 1975 г. През 1980 г. остро протестира срещу нахлуването на съветските войски в Афганистан. В периода 1980–1986 г. е държан под строго наблюдение в затворения град Горки. Разрешено му е да се върне в Москва, когато М. Горбачов започва политиката на гласност и перестройка.

чифличе и като остареем да разговаряме с млади радикалдемократи“, а когато срещахме интелигентни, вдъхновени хора в провинцията, най-високата оценка, която тя им даваше, беше: „Ти си истински радикалдемократ“. Така възкликна тя, когато видя за първи път и бащата на Мария – Васил Огойски.

Те от една фамилия ли са с Петко Огойски?

Не, той е присвоил това име като псевдоним, а тяхната фамилия идва от Огойския хан край Враца. Той е бил на техния род и в него много пъти се е крил Левски.

Участвал ли си на срещата с Франсоа Митеран?

Не съм участвал. Това беше важен акт на международна подкрепа. На нея бяха поканени т.н. дисиденти от Клуба за гласност и преустройство, но повечето бяха комунисти.

Аз участвах в Кръглата маса, където от партиите членки на СДС имаше право да бъдат по трима представители. От РДП бяхме Елка, Александър Йорданов и аз. Там беше много трудно да се вземе думата, защото тя се даваше от Ивайло Трифонов и Петко Симеонов, които седяха от двете страни на Желю. Ние се подчинявахме на техните регламенти и цензура. Тогава направихме вестник „Кръгла маса“ с Йордан Василев и Сашо. Там имам текст „Кой как стои на Кръглата маса?“ и развих някои от моите по-едри политически идеи за мисията на СДС да организира и привлече демократическата общност. И досега аз смятам, че в демократическата общност няма място за комунисти дисиденти, тя е съставена от хора с чисто, необременено от тази идеология съзнание. В сферата на културата това са хора, които са живели в тази система, пренебрегвайки я, все едно тя не съществува. Това не означава непременно открита съпротива, това означава морално устояване. Там направих две изказвания. Едното беше концептуално и структу-

рираше какво ще представлява политическото управление на страната. Второто беше конкретно предложение – да се дадат сградите на партийните домове на библиотеките там, където те имат нужда от това. В началото това предложение не беше вписано в решенията на Кръглата маса, но аз настоях и така Столична библиотека получи своята сграда на площад „Славейков“, която беше Софийски градски комитет на БКП. Това беше мое голямо политическо постижение.

Мисля, че и голямата, много богата библиотека на Варна се настани в сградата на Партийния дом.

Да, библиотеките във Варна, Добрич и някои други. Това стана по мое предложение. Най-важното решение на Кръглата маса беше за предсрочни избори. Наистина правеха се компромиси, но те бяха неизбежни в този момент. По това време започнаха и нашите пътувания в чужбина. В началото на 1990 г. пътувахме със Сашо до Берлин, бяхме поканени от сдружение на българските емигранти. Стената беше паднала, приравняваха се източните със западните марки, осъществяваха се процесите на обединение между двете Германии. Отново попаднах в много интересен момент, в който се случваха исторически събития, макар и не драматични както в Прага и Варшава. Тези българи, които от много години живееха там, събраха 750 марки и ни ги дадоха. Сашо искаше да си ги поделим, но аз настоях да купим различни видове хартия за агитационни материали за предстоящите избори. Имаме снимка на летището с огромни торби, които бяха пълни с топове хартия. В България вече беше тежка криза и тя беше направо безценна.

Ние правехме много митинги в страната. На един от тях в град Средец на нашия митинг беше дошла да пее Лили Иванова, но хората се страхуваха да се включат и стояха на площада с гръб с опрени гърбове в стените, възможно

най-далече от сцената – за да не излезе, че участват в самия митинг, но не можеха да се лишат от шанса да слушат Лили Иванова на живо.

В такива малки градчета, при тази тежка икономическа криза с какво убеждавахте хората, че сте по-добри от комунистите и те трябва да гласуват за СДС?

Аз имах листовки, които раздавах навсякъде. Те бяха за ново възраждане на българския народ, казваха какво трябва да направим, за да се върнат силата на народа и авторитетът на българската държава, говорех за това как да изградим самочувствие в новите политически процеси. Аз бях идеологът на Радикалдемократическата партия.

Това са много абстрактни неща. В този период се работеше с конкретика – ние обещаваме, ние ще променим, ще направим. Хората очакваха реални действия, а не само лозунги.

Аз не съм говорил конкретни неща. Аз бях идеологът на РДП, нищо не съм обещавал и нищо не съм предлагал. Аз предлагах идеи.

Какъв номер имаше д-р Дертлиев. Той се появяваше от тълпата, когато митингът вече е започнал. Ние трябваше да спрем нашите речи и той започваше да скандира: „Свободен труд, за свободни хора, в свободна страна!“. Той беше голям егоист, въпреки че аз имах много добри отношения с него. Когато не беше предложен за президент (1990), той ни обвиняваше, че ние, радикалдемократите, не сме гласували за него. Аз му казвах, че това е наше решение и аз, ако не го спазя, ще загубя мъжествеността си, а аз много държа на нея. На първите избори той водеше листата в Бургас, но ме изостави на последния, най-важния митинг и дойде в София, за да събира слава на големия митинг на Орлов мост.

Задавам ти тези въпроси, защото ти си едно от главните действащи лица тогава, политическа фигура, която не просто участва, а в определени ситуации ръководи важни процеси, от които зависи бъдещето на страната.

Като говорител на Националния координационен съвет аз представях по телевизията, във вестниците или на публични места решенията, които сме взели и политическите ни декларации. Комунистите много ме мразеха. Имам една прекрасна снимка на митинг пред Българската народна банка, а над мен един черен ореол. Това всъщност беше килимявката на Христофор Събев, аз му закривах лицето, но тя изглеждаше като ореол на дявол. Тогава направих едно от силните си слова. Аз разказах за решението на Коминтерна от 1922–23 година как трябва да се потиска българският национализъм, за да се насърчи създаването на нови държави от Добруджа, Тракия, Македония. Това направи силно впечатление, защото тези истини бяха укривани или манипулирани в продължение на десетилетия. Хората не познаваха истинската, автентичната история. Водих един митинг на площад „Александър Невски“. Тогава усетих как моят глас въздейства на тълпата, как аз се любя с нея чрез думите. И си казах: „Михаиле, внимавай, така се става Хитлер!“…

Всеки вторник имаше заседание на Координационния съвет, на което ние вземахме решения. На тях обикновено ходехме Елка, Сашо и аз, защото аз, както казах, бях избран за говорител. На тези заседания ние отивахме много подготвени, защото в понеделник имахме заседание на Изпълнителния съвет на РДП и добре обмисляхме предложенията, които ще направим. Земеделците много ни се дразнеха, че и в Координационния съвет, и в парламентарната група ние държахме много дълги речи с убедителни аргументи.

Безспорно Желю Желев е най-авторитетната фигура в СДС тогава, кои бяха другите личности, които предизвикваха уважение и респект?

Желю беше безспорен авторитет, той управляваше желязно, докато беше в СДС имаше ред, уважение и въпреки споровете стигахме до единомислие. Важна фигура беше Петър Берон до момента, в който не занесоха досието му на Желю, а това, че е агент на ДС, вече публично се коментираше. Това беше много трагичен момент, защото му имахме доверие, беше един от нас и се случваше за първи път. Съществена беше ролята на Стоян Ганев, които беше стратегът за смяна на системата чрез нова Конституция. Той беше главен говорител по юридическите въпроси на Кръглата маса.

Трудно ли направи своя избор – от литературната критика към активната политика?

Аз винаги съм бил убеден, че литературоведската дейност е и политическа дейност. Смятал съм, че тя е опозиционна, затова съм правил провокации към властта. Винаги са ме интересували писатели, които са се занимавали и с политика, ако погледнем почти няма български писатели, които не са се занимавали с политика, особено критиците – Димо Кьорчев[64] е шеф на партия, Васил Пундев[65] е деец на

---

[64] *Димо Кьорчев* (1884–1928). Завършва право в Лайпциг, един от видните дейци на Националлиберална партия, от 1920 г. е неин политически секретар. Издава заедно с Трифон Кунев в. „Южни цветя“ (1907), с Елин Пелин редактира сп. „Слънчоглед“ (1909), в периода 1922–27 г. издава сп. „Пролом“. Д. Кьорчев е литературен критик, есеист и публицист. В статиите си прилага модерните в началото на XX в. философски и естетически теории. Студиите му „Тъгите ни“, „Из миналото“, „Литературни бележки“ се вписват в парадигмата на българския модернизъм.

[65] *Васил Пундев* (1802–1930). Син е на просветния деец Марин Пундев. Литературните му интереси са насочени към първите въз-

ВМРО, преди да го убият. Аз себе си съм виждал и като политически деец, но колегите не винаги са го разбирали или одобрявали. Когато имаше възможности за по-ясни политически дейности, ние вече имахме готови структури в страната. Най-силната структура на партията беше във Враца, но заслугата беше на бащата на Мария – Васил Огойски. Там членове на партията бяха над 300 души. Той беше общински съветник, имаше авторитет и привлече много хора. Той уреди и една прекрасна къща на дружество „Гражданин“ и там се развиваше много активна дейност.

Много хора (вече говоря общо за СДС), които ние припознавахме като наши съмишленици, но и като политически дейци в съответните регионални структури, се оказваше, че просто не стават за тази работа, нямат качества – и организационни, и лидерски. А аз бях наложил принципа – ние създавахме филиали на РДП там, където ни познаваха, където знаехме, че имаме съмишленици. Не отивахме ей така, от нищото, да забием знамето на партията. Ние отивахме там, където знаехме, че наистина партията ще работи, ще съществува. Но това не винаги беше успешна стратегия, зависеше от хората – от техния морал и мотивация. Например в Стара Загора един поет, когото направихме председател на РДП, се оказа и доносник, и некадърен организатор.

Кой е този поет?

Няма да му кажа името, за да не стават напрежения. По принцип, аз винаги съм говорил на ръба на политическото,

---

рожденски стихотворци, към периодичния печат и българо-гръцките отношения преди Освобождението. Автор е и на редица критически текстове за И. Вазов, Т. Траянов, Н. Лилиев, К. Христов и др. съвременни творци. Активен деец на ВМРО, убит от привържениците на Ванче (Иван) Михайлов.

дори когато бяха литературноисторически сюжети. Такива провокации правех навсякъде: в бележките към изданията на Яворов, в текстове, които четях. За мен беше важно да говоря за РДП, да познавам нейната история, да разказвам за личности и събития на маса в кафенето на Съюза. Това беше толкова известно, че ченгето Петко Михов, като минаваше покрай масата, на която седим, ни питаше: „Как сте днес радикалите?“. За Държавна сигурност ние не бяхме радикалдемократи, а само радикали, те така ни приемаха.

Това не беше ли предупреждение, вид заплаха?

Беше и шега, но и предупреждение – чуваме, знаем, следим какво говорите и правите. Правя едно отклонение. От моя ДОН (Дело за оперативно наблюдение) се разбира, че Държавна сигурност ни подозира нас, литературоведите структуралисти, че готвим преврат. Ние отиваме да вечеряме в Руския клуб и се прави спецоперация, за да ни наблюдават и подслушват. На масата се слага микрофон, а на съседната има ченгета. Това се случва през 1971 г., а техният агент е Огнян Сапарев, който има псевдоним Мартин. Той е наш приятел, той е на нашата маса, на която сме със Светлозар Игов, Енчо Мутафов, а без да бъде поканен, дойде и Георги Василев. Той също е бил ченге, но това ние го подозирахме, но за Огнян – никога, никой не е допускал. От всички описания на нашите разговори се разбира, че няма да правим държавен преврат, но какъв ресурс е бил впрегнат, каква параноя ги е гонила, за да ни следят. По-късно агент Мартин го снемат от отчет, защото не дава достатъчно сведения. Пламен Дойнов е проучил цялото му досие, но за нас всъщност няма конкретни доноси, напротив, писал е в някакъв смисъл добри неща за мен, за Светлозар, Енчо, за Николай Кънчев. Трябва да кажа, че много от нашите млади колеги през 80-те години станаха членове на „жандармерийската дружина“ – някои бяха добри лите-

ратори като Христо Стефанов, който след 1989 влезе в някакви бизнеси и го убиха.

Така, макар и в различни политически посоки, започват да се радикализират литературните общества.

В тази посока за нас много могъщ, обединяващ и радикализиращ фактор беше Елка Константинова. По това време тя беше лектор във Варшава, силно свързана с хората на „Солидарност“. Кулминацията за мен беше през 1988 г., когато с Александър Йорданов бяхме на митинга на „Солидарност“ в квартала, където е погребан отец Попиелушко[66]. Гробът е опасан с една верига, която очертава границите на Полша. Това е работнически квартал и той служи в местната църква, но е и проповедникът на „Солидарност“. В един момент е отвлечен и убит. Съдиха ги тези изверги още преди демократичните промени и той стана светец, митологична фигура. Важна роля за това имаше и папа Йоан Павел II. Ние не знаехме първоначално, че това ще е митинг на „Солидарност“. Анго Боянов, който беше представител на „София Прес“ във Варшава, ни каза, че

[66] *Йежи Попиелушко* (1947–1984). Освен да служи в църквата той организира и училище за работниците, запознава ги с полската история, литература, с правни въпроси, с методи за водене на преговори. В проповедите си критикува комунистическия режим и наложеното през 1981 г. военно положение в Полша. На 28.02.1982 отслужва за първи път „Литургия за отечеството“, като след това той ги провежда всяка последна неделя от месеца и на тях остро критикува правителството. През 1983 г. е арестуван заради тези проповеди, после освободен, викан е на разпити, следен и предупреждаван многократно. На 19.10.1984 г. е отвлечен от агенти на Държавна сигурност. Убит е по изключително жесток начин, а тялото му е изхвърлено в язовир на Висла до Влоцлавек. Това предизвиква мощна вълна от недоволство, агентите били разкрити и срещу тях е заведен процес. На погребението му на 3.11.1984 г. се събират над 600 000 души. Гробът му е пред църквата „Станислав Костка“, в която е служил.

оттам ще тръгне манифестация, но не посмя да дойде с нас. Ние отиваме и виждаме огромно множество хора, които бяха заградени с кордони от милиционери и пожарникари. В един момент на балкончето на църквата излязоха ораторите. Това, което беше характерно за Полша, е че територията на църквата е неприкосновена, въпреки че това беше мястото на „Солидарност“. Ораторите казаха, че няма да има манифестация, а митингът за 1-ви май ще се проведе на площада пред църквата. Викахме в неусвест: „Нйема волношчи, без солидарношчи!“. Имаше кореспонденти от всички световни медии, а ние със Сашо бяхме на втория ред. Аз му казвам, че най-вероятно ще влезем в репортажа на някоя телевизия, но атмосферата беше толкова завладяваща, че в един момент забравяш за рисковете. На митинга се коментираше, че Лех Валенса ще говори по телевизията за първи път. Той беше на заточение в една огромна вила, в която го охраняват 20 човека, които се отнасят крайно уважително. Ние отидохме при Анго Боянов и наистина гледахме дебат между Валенса и шефа на казионния профсъюз Алфред Мьодович. Всеки от тях имаше право на въвеждащи думи по 10 минути и после водещият им задаваше въпроси. Това беше първото показване на Валенса по телевизията. Той започна ритуално, а после се обърна към зрителите и държа една реч, която подейства магически. След предаването отидохме в центъра на Варшава, на Ринек глувни, където беше невероятен митинг – хората се прегръщаха, коментираха, беше невероятен купон, защото това беше индикация, че режимът приключва. И действително, много скоро след това се направи Кръглата маса, обявиха се изборите и на тези избори в Сейма комунистите взеха 1 място. Това обаче бяха частични избори, за да могат комунистите все пак да контролират ситуацията, но това беше моментът, след който процесите в Полша тръгнаха неудържимо. След Прага през 1968, на този 1-ви май

през 1988 аз преживях исторически събития. Те маркираха и насочваха моя път.

Да бъдеш свидетел, а и участник в тези исторически събития е огромен шанс за теб. Какво се случи след като се върна от Полша?

Аз, но и всички хора от моя кръг, заговорихме много открито. Стана една много ясна поляризация на мненията и позициите. Нас ни изпуснаха и ние започнахме да заемаме дори ръководни позиции. Ето какво стана преди това в Съюза на преводачите. Леда Милева[67] беше много умна и толерантна жена, тя ни направи членове, всички нас, критиците, които бяхме маргинализирани от Съюза на писателите. Тя ни възлагаше и доклади, за да представяме годишната продукция на Съюза, аз имам 4–5 такива текста, които не съм публикувал, въпреки че много се занимавах с преводна литература. В Съюза на преводачите имахме например дискусия за „Името на розата“[68] и аз произнесох една гениална реч, но тя не е написана и не е публикувана, *„сама в пространството ще скита…“,* както казва един поет. Какво се случва: Съюзът на преводачите прави своя пореден конгрес[69] и на този конгрес имаше списък за бъдещи членове на Управителния съвет. Тогава Георги

---

[67] *Леда Милева* (1920–2013), дъщеря на Гео Милев, авторка на стихове и пиеси за деца, преводач от английски, френски, руски. Председател на българския ПЕН-клуб (1960–1980), постоянен представител на България в ЮНЕСКО (1972–1978), генерален директор на БНТ (1966–1970), председател на Съюза на преводачите (1979–1989).

[68] *Умберто Еко* (1932–2016), писател, философ, семиотик, медиевист. Автор на романи, есета, научни изследвания. Класическата му книга „Името на розата“ е блестящо екранизирана през 1994.

[69] III конгрес на СБП се провежда на 5 юни 1984.

Йорданов[70] присъстваше през цялото време. Преводачите въобще не се съобразиха със списъка, който беше предложен, направиха много други предложения. Всичко това предизвика едни безкрайни избори и на сутринта се разбра, че Леда Милева, разбира се, е избрана, както и нейните заместници, но в Управителния съвет влизат Стефан Савов, Кръстан Дянков[71], аз и други неформали. Ние станахме началници, направо номенклатури. В някакъв смисъл аз станах недосегаем, но не съвсем. Като член на Управителния съвет бях изпратен през 1988 г. в Киев за празнуването на 24 май, което беше много важно. Запознах се със самия Иван Дзюба[72], който ме заведе на алтернативни литературни четения, на които поетите авангардисти скандираха, пееха, танцуваха, правеха страхотен пърформанс. Направи

[70] Георги Йорданов (1934), политик от БКП, заема различни позиции в политическата йерархия, член на Политбюро на ЦК на БКП (1979–1989), председател на Комитета за култура (1982–1987).

[71] *Кръстан Дянков* (1933–1999), един от най-добрите български преводачи от английски език. Превел е най-значимите автори на американската литература на XX век. Автор на предговори, рецензии и есета.

[72] *Иван Дзюба* (1931–2022), украински интелектуалец, литературовед, дисидент, автор на острокритичния текст „Интернационализъм или русификация“ (1963), който се превръща в манифест на поколението на т. нар. „шестдесетници“. През 1973 за този изобличителен текст е осъден на 5 г. затвор и още 5 г. заточение на лагер, заради критики към комунистическия режим в Украйна. Помилван е през 1973 след писмо на неговия колега Николай Лукаш, който предлага да поеме и излежи присъдата му. След като случаят получава голяма гласност, Дзюба е помилван, но с цената на компромис – публикува писмо, в което признава своите грешки. Това предизвиква остра реакция на неговия приятел и съмишленик поета Васил Стус. Тези събития не помрачават интелектуалния и морален авторитет на Дзюба в украинското общество. След провъзгласяване на независимостта на Украйна е министър на културата (1992–1996), през 2001 е удостоен със званието „Герой на Украйна“.

ми впечатление неговият огромен морален авторитет, уважението, което изпитваха към него литературоведи и творци от всички поколения.[73]

В края на 80-те години имаше процес на промени, който ни увличаше, и литературоведските акции придобиваха политически измерения. Аз имах участия в летните школи в Приморско. Там изнесох един доклад, който беше в ръкопис: „Начално-финалните рамки на „големите“ социални романи“. В него бях извадил само първите и последните пасажи на т.нар. големи социални романи на наши много почитани тогава писатели. Оказа се, че те са напълно идентични и безумно тъпи.

Те са използвали политически клишета, с които трябва и в началото, и във финала на съответния роман да се демонстрира силната вярност в Партията и нейните идеогеми.

Да, точно така. Тази илюстрация чрез цитати се оказа не само много колоритна и предизвика огромен интерес, но и много показателна за стила на времето и за компромисите, които те са правили, и въобще за абсурда и идиотията на соцреализма. Тогава станахме приятели и с Калин Янакиев.

Малко по-рано[74] започна и „Аполония“. Това беше много важно, защото тя събра творците, които така или иначе си бяха в Созопол, но официализира и канализира техните изяви. Това беше *социален отдушник*, според теорията на Стоян Михайлов[75], която беше много популярна

---

[73] *Неделчев М.* Памет за Иван Дзюба – достойният син на Украйна. – Литературен вестник, № 9, 8 март 1922.

[74] За първи път празниците „Аполония“ се провеждат през 1984 г. в Созопол. Основател е проф. Димо Димов.

[75] *Стоян Михайлов* (1930–2020). В периода 1976–1988 г. е член на ЦК на БКП. Част от висшите партийни функционери, които замислят Възродителния процес, един от координаторите за неговото

в края на 80-те. На „Аполония“ имаше клубни сбирки, на които аз имах различни слова, някои от тях бяха чисто политически.

Те бяха част от програмата, а не приятелски срещи в бара.

Това бяха съвсем официални тематични вечери с публика и дискусии. Аз имах такива слова за социалните стилове, за фигурата на художника, художникът като човек на изкуството, за културното пространство на любовта. Тези интердисциплинарни сбирки станаха прелюдия към политически занимания, имаше една вълна на разчупване на границите между различните творчески полета. „Аполония“ провокира тези процеси и беше мястото, на което те най-активно и най-добре се случваха. В Созопол се живееше в тези дни един интегрален живот, всяка сутрин излизаше бюлетин, който представяше проведените събития, всичко се озвучаваше. В това наше интегрално общество на поети, писатели, художници, музиканти, кинаджиите имаха голяма роля. Рангел Вълчанов беше неизменен център на компаниите, той беше гениален импровизатор, силно присъствие имаха и Георги Дюлгеров, Руси Чанев, Георги Данаилов. Там ние имахме един общ духовен и купонджийски, разбира се, живот. Едно от готините неща беше, когато решихме през 1987 или 1988 г., че трябва да направим алтернативна „Аполония“. Събрахме се една група бунтари, може би в къщата на Народния театър, да съчиняваме наша програма. В един момент дойде проф. Димо Димов и каза:

изпълнение. От 1973 г. завежда отдел „Пропаганда и агитация“ към ЦК на БКП. Един от основателите на Института по социология към БАН, заемал е и ръководни длъжности в него. Член-кореспондент на БАН от 1984 г. Автор на монографии, статии и студии в областта на социологията и политологията.

„Прекрасни са вашите идеи, ето аз ги приемам и оглавявам и тази програма“.

Някой е предал вашата конспиративна сбирка.

Ние не сме се и крили много, навсякъде говорехме, че ще правим такава завера. Това обаче беше много хитър и умен ход на Димо Димов. Страхотни бяха и зимните „Аполонии“, студът ни караше да общуваме вътре. Бяхме по-малко участници, едно затворено общество и ходехме на всички събития, коментирахме, обсъждахме след това. Бяха много интересни и смислени интелектуални дебати.

От всички разкази на мен ми се струва, че Созопол и „Аполония“ заемат съществено, творчески много продуктивно място в твоя път. Забележително е това последователно, неотклонно и ритуално присъствие в Созопол повече от 60 години.

За мен „Аполония“ не е нещо качествено различно спрямо предишните ми изживявания в Созопол, тя обобщи моето живеене и чувства там. За мен Созопол е една щастлива хетеротопия, тя се надгради в „Аполония“. Аз имам много други свръхценни и лични, и творчески преживявания в Созопол. Там вече в последните години създадохме „Речник на понятията“ с колеги от НБУ. Там правехме дълги, много интересни зимни семинари и дискусии с екипа.

Този „Речник на понятията“ издаден ли е от НБУ?

Не, той е само в дигитален вариант и активно се използва в обучението на нашите студенти, защото е много добър. За съжаление, аз не изпълних всичките си ангажименти, които бях поел, и не написах редица статии. Но изданието е отворено и аз не съм се отказал да ги напиша.

Шеф на екипа беше Веселин Методиев, в него бяхме професорите Васил Гарнизов, Георги Фотев, Христо Тодоров, Пламен Бочков и др. Профилът му е широко хуманитарен и нашата цел беше да представим една възможна визия за съвременното общество – неговата устроеност, теми, проблеми, ключови понятия, които се използват в нашите общообразователни курсове.

Следвайки не съвсем хронологично твоите житейски пътеки, но надявам се с една вътрешна емоционална и интелектуална споеност, нека се върнем към политическите промени през 1989 г. Масовата еуфория от свалянето на Тодор Живков, началото на демократичните реформи при теб предизвиква радикални промени в екзистенциалното ти битие. Ти ставаш активна политическа фигура.

Темата ни е Великото народно събрание. Ти активно участваш в учредяването, в подготовка на заседанията, във вземането на решения, в създаването на Конституцията.

За съжаление, Конституцията нарочно беше направена така, че в нея да има логически дупки. И ние бяхме свидетели на това нещо. Неслучайно групата на 39-те обяви гладна стачка, въобще разгърна се този протест. Ние бяхме съвсем разумни хора, които направиха политическа преценка, че тук се играе много гнусна игра, която легитимира комунистите от БСП през това, кой е подписал конституцията. Самото проточване на Великото народно събрание, което според замисъла трябваше да работи 2–3, максимум 4 месеца, да се саморазпусне и след това да се върви към избори за нормално Народно събрание. Вътре цареше една атмосфера на съглашателство, непрекъснато имаше някакви работни, контактни групи, които да шлайфат Конституцията. Никой не ни предупреждаваше и не

беше взел решение за това нещо. Тоест, имаше хора, които бяха свръхактивни по отношение на Конституцията. Единият от тях беше един неформал, кинаджия, който след това се оказа ченге като Георги Аврамов, който непрекъснато ходеше и се споразумяваше. Всъщност задаваше се опасността да стане размиване на границите между силното антикомунистическо СДС и перестройческото СДС. Тогава се случи акцията на 39-та. Ние поставихме следните условия: бързо да се приеме Конституцията; да не се приемат други закони, защото се приемаха набързо всякакви компромисни закони, и да се върви към избори. Това бяха основните искания. Аз тогава бях говорител на Националния координационен съвет и бях освободен от гладуване, защото трябваше да циркулирам между Раковски 134 и градинката, където се гладуваше. Това с гладуването аз не го одобрявам. Аз съм против подобни издевателства над личността. В някакъв момент Елка, която я приютяваха едни съседи на „Московска“, както и Стефан Савов, където тя хапваше според мен, но тя, въпреки това, си причини болести с цялата тази работа. Аз съм против радикалното поведение. Но това с гладуването се разпространи из цяла България. След това и Едвин Сугарев го продължи многократно. И Биньо Иванов всъщност си отиде заради тези гладувания. Той започна само да пие, без да се храни и всъщност се самоуби.

Това е финалната акция, в която ние победихме. По моя формулировка беше прието решение лидерите на съответните партии, които са подписали Конституцията, да нямат право да участват в Националния координационен съвет. Тоест – ние не ги изключвахме, но по начало член на Националния координационен съвет трябваше да бъде представен от съответната партия. Тя можеше да си представи други членове, които да участват в съвета. И когато

Петър Дертлиев[76] и Милан Дренчев[77] подписаха конституцията, те не можеха да преглътнат това унижение, че техни помощници – 3-ти и 5-ти хора, трябва да бъдат членове на Националния координационен съвет и всъщност ние по този начин ги прогонихме.

Това беше ли полезно, не намали ли силата на СДС?

Хем беше полезно, хем не. Така е, намали силата. Ние вдигнахме голяма вълна, но тази вълна не беше достатъчна. Спечелихме „с малко, но завинаги", както беше формулировката на Александър Йорданов. И всъщност беше пирова победа, като онези, другите, се обявиха за *СДС либерали*, имаше и две други СДС-та. Ние щяхме да сме болшинство, ако това не се беше случило, но и те не взеха достатъчно проценти и останаха под чертата.

Атмосферата във Великото народно събрание беше скверна. В смисъл че непрекъснато възникваха някакви

---

[76] *Петър Дертлиев* (1916–2000) по професия е лекар, но кариерата и животът му са белязани от политически репресии. Върху формирането на социалдемократическите му възгледи силно влияние имат Атанас Москов и Кръстьо Пастухов. Активно участва в политическия живот преди 9.09.1944 и многократно е арестуван. За опозиционна дейност през 1946 е изпратен в лагер „Росица", но междувременно е избран и за депутат в VI-тото Велико народно събрание. Поради остри антикомунистически речи е снет имунитетът му и през 1948 г. е осъден на 10 години затвор. През 1989 г. с Атанас Москов възстановяват Българската социалдемократическа партия. От 1990 г. е неин председател, активно участва в политическия и обществения живот до 1998 г.

[77] *Милан Дренчев* (1917–2007). Като студент по право в Софийския университет членува в БЗНС „Пладне", включва се в конспиративните акции на Г. М. Димитров, осъден е по Закона за защита на държавата на доживотен затвор. Освободен е през 1944 г., но се включва в дейността на БЗНС – Никола Петков и е осъден от комунистическата власт на още 13 г. затвор. След 1989 г. възстановява БЗНС „Никола Петков" и активно участва в политическия живот.

компромисни ситуации. Един от най-големите компромиси беше, когато обвиниха страдалците земеделци, че са подписали някакви актове за принадлежност към Държавна сигурност, за да ги освободят от лагерите. Разбира се, голямата част от тях не са писали доноси, тоест това не се изследва, а беше достатъчно това, че си подписал, че имаш такова картонче. И тогава аз произнесох моята знаменита реч, с която много се гордея. Тя се казваше: „*Соча г-н Лилов*“. Аз се подготвих с доклада от пленума от 1974 г. за борба с идеологическата диверсия. Това е доклад, който се изнася от Александър Лилов. Какво следва от този доклад? Едно от следствията на доклада беше, че МВР трябва да открие това зловещо VI управление и да набере нов състав. И аз казах: „Тези страдалци ли са ченгетата на Републиката, или г-н Лилов, който е идеологът на цялата тази работа?! Той го е измислил и предложил на висш партиен форум“.

Той седеше точно пред мен и като рефрен аз повтарях: „Соча г-н Лилов, соча г-н Лилов, г-н Лилов, вие сте главното ченге!“.

Аз имах някакви нормални отношения с него. Той не мръдна тогава и по никакъв начин не се издаде, че ме е намразил от цялата тази история. По-късно, когато приключваше 36-то Народно събрание, той ми каза следната знаменита фраза: „Г-н Неделчев, желая Ви много успехи в литературата!“. Аз му отговорих: „Г-н Лилов, аз също Ви желая много успехи в политиката!“. Това от моя страна звучеше иронично, тъй като той вече не беше тази авторитетна и незаменима фигура в БСП. Така се разделихме с него.

Сега, какво беше гадното в тази атмосфера? Гадното беше, че ние улавяхме непрекъснато тези тенденции, които се влагаха в проекта за Конституцията. Как всъщност един от главните ентусиасти – Дертлиев, се вживя, че ще стане баща на Конституцията, както и разни други коле-

ги от СДС. Бащи, бащи, но това им прекрати кариерата. Всички се вживяха в тази много сериозна работа. Още от самото начало се видяха споровете. В преамбюла се казваше, че тази Конституция ще бъде социална – за социална държава, а това противоречеше на нашата представа за либерална държава. Още там започнаха споровете и взаимните подозрения. Тук се разцепи СДС. Една част от СДС се вживяваха все повече в тази идея да се прави Конституция и не усещаха капаните, които им се слагаха. Ние усещахме по интуиция, че става така. Имаше големи спорове за това абсолютно упълномощаване на главния прокурор. Защото тази Конституция се таманеше за един конкретен главен прокурор преди Татарчев, който си беше от комунистическо време. Нито един от сетнешните главни прокурори не беше читав! Татарчев[78] викаше: „Само Господ над мене!“, а след него и Филчев – той беше абсолютен идиот! Единственият нормален беше комунистът Борис Велчев, но той беше някак незабележим, тих. Ние усещахме всякакви капани, които се залагаха, и логическите дупки, които бяха и в съответните закони. Усещахме как тези закони се таманят. Видяхме как се формира лобито на юристите. То започна да работи така, че да създава работа на юристите. Тоест ние видяхме как се направи това адвокатите да бъдат добре платени, отлагането на делата, високите хонорари и т.н. Те всички станаха милионери. Цялата тази юридическа мафия се беше натаманила още от комунистическо време, но те всички тогава станаха много богати хора. Трябваше да бъдеш идиот, за да не станеш много богат човек.

---

[78] *Иван Татарчев* (1930–2008). Дядо му е брат на Христо Татарчев, един от основателите на ВМРО. Завършва право, но по политически причини е лишен от възможността да упражнява професията си (1958–1961), след това са възстановени адвокатските му права. В периода 1992–1999 г. е главен прокурор на Р България.

Какви позиции заемаха юристите на СДС?

Александър Джеров беше основен двигател на цялото това нещо. Аз видях някаква логическа дупка в един закон и му я посочих конкретно. И той ми каза: „Чакайте сега с вашите литературни работи!“. Аз му казах: „Тук не става въпрос за литературна работа, тук има недомислие!“. И той: „Недейте сега, точно сме се споразумели с комунистите да го гласуваме заедно, а вие искате да я развалите цялата тази работа!“. Това непрекъснато течеше! И разбира се, ние видяхме как най-различни хора станаха богати хора.

Давам за пример два конкретни казуса. Единият беше с Валентин Карабашев, който беше възпитано, културно момче, икономист. И изведнъж разбрахме, че е станал приказно богат! Когато нашият заместник-председател Кирил Велев ни развеждаше в охранявано затворено градче в подножието на Витоша, където има къща, ни показа извън заградения комплекс едно замъче, с едни кули. И ние питаме чия е тази къща и Велев казва: „На Вальо Карабашев“. Всички онемяхме. След това почина в един самолет. Стана му лошо и почина. А по-късно имаше един колега, който беше тежкоатлет, който беше добър перестройчески икономист – Асен Мичковски. И го срещам в Бургас – в постполитическото мое битие. С него се срещнахме случайно в една пицария. Питах го какво прави, а той ми отговори: „Е, аз съм много богат човек!“. Много от нашите министри, с малки изключения, вероятно взимаха проценти. Ние бяхме някакви лапнишарани, но аз не съжалявам за това, защото нашата цел я постигнахме. А тя беше обръщането на комунистическото съзнание, унищожаването на страха от Държавна сигурност и от комунистическите властници. Тези хора се промениха на Кръглата маса. Те мислеха, че ние ще ги приветстваме, че всичко това е в тяхна чест. Държаха се като *Буда*! Обаче като почнахме да ги бъзикаме и човъркаме, да им говорим разни гадости, те започнаха постепен-

но да се съобразяват. Започнаха да говорят уважително на „господин“ и „госпожа“. Това е най-голямото наше постижение и ще продължавам да го казвам: унищожаването на страха от комунизма и комунистическото!

Ние танцуваме например с Мария на откриването на някакъв тъп бар в Слънчев бряг. И там седяха някакви съмнителни лица. Аз тогава все още не знаех, но това бяха мутрите. Това е вече в 36-то Народно събрание, защото там е и нашият областен управител, който беше много добър адвокат, но беше и адвокат на мутрите – Стефан Константинов. Ние бяхме тандем с него. Аз бях водач на листата и тартор на бургаското СДС. И танцуваме с Мария и по едно време се доближава до нас една такава черна горила и вика: „Г-н Неделчев, много хубаво танцувате!“. И аз се наежих. Областният управител видя тази работа и дойде да ни разтърве и ни запозна. Оказа се, че това е тарторът на ВИС. Аз тогава не ги знаех.

Един път ни покани шефът на „Първа частна милиция“, който беше бивш милиционерски лейтенант – една тапичка с прякор *Мечката.* И се оказа, че те са се настанили в един комплекс и цялото това е станало тяхно. Как е станало тяхно, не се знае… И ние отиваме с колата на областния, като той имаше една шведска кола с крайно неприятен дрезгав клаксон. Стигаме до бариерата на това имение и тръгваме да влизаме, без да слизаме от колата, а отстрани седят две мутри по анцузи и не ни пускат. Константинов казва: „Аз съм областен управител“. Оня вика: „К‘во като си областният управител?“.

И аз слизам от колата да преговарям, обяснявам, че сме поканени от техния шеф. Мутрата упорито: „Не ни е казал“. Стефан полудя тогава: „Обръщаме колата, вдигаме поделението на Созопол и идваме да ги превземем“. И точно тогава се появи шефът им, въпросната Мечка и започна да ни се моли: „Недейте, моля ви се, не тръгвайте!“. И Сте-

фан каза: „Само ако ги уволниш тия“. И действително той още пред нас ги наруга: „Повече да не съм ви видял, махайте се веднага“. И ги освободи. Отиваме ние в това имение и след малко идва един момък, който иска да ми покаже моя апартамент. Аз категорично отказах да го видя, защото нямах намерение да оставам. Обаче след малко пак се появи шефът и каза, че има малка изненада за мен – руският балет от Бургас. И в салона влязоха едни прекрасни балерини и той ми предлага: „Избирайте си!“. Аз си харесах една балерина Ира. В някакъв момент с нея решихме да си ходим в моя апартамент в Созопол. Помощникът или вторият началник в тази Първа частна милиция, който беше една още по-малка тапичка – те всички бяха такива спортистчета, но имаха повече тела на гимнастици, а не на тежкоатлети, ни закара в Созопол. Понеже бях гледал разни мафиотски филми, аз го прегърнах! Прегърнах го, защото бях гледал, че мафиотите така се прегръщат. Аз се влюбих в тази Ира и на следващия ден я попитах: „Може ли да се видим отново с теб?“. А тя ми отвърна: „Какво каже Мечка!“.

Едно от най-хубавите неща, които са ми се случвали, е когато Стефан Константинов ме замести като говорител на Петрова нива. Ние сме двамата на Петрова нива и ще има голямо тържество за Преображенското въстание. Качени сме на една естрада, а долу е гмеж от всякакви националисти. В момента, в който аз се опитах да говоря, се нададе един вой – абсолютно невъзможно да бъда чут. Те хал хабер си нямат, че аз цял живот се занимавам с патриотични работи, че имам книга точно на тази тема: „Писатели преображенци и техни спътници“, че съм издавал Христо Силянов, Петко Росен, Минко Неволин и пр., че съм писал за десетки и десетки националреволюционери. Но ни беше излязло име, че ние от СДС не сме много по патриотизма. И точно в този момент загасна токът – някой резна тока. И аз му викам на Стефан: „Тук, както сме на видимо

място, могат и да ни застрелят – нито някой ще разбере, нито нищо!“. Както и да е, светна токът и Стефан ми казва: „Дай, аз ще го прочета!“.

А той беше един огромен човек, мъжага, пич! И той взе да говори и в момента, в който заговори, онези се укротиха и го изслушаха и текстът пожъна пълен успех.

В СДС аз непрекъснато повтарях, че е много важно да участваме в националния пантеон – във всички тези тържества и честванията – за Левски, за Ботев, за въстанията. Но в първото СДС беше ужасно трудно – никой не можеше да ги накара да се дигнат и да ходят по такива мероприятия! Бяхме изключително малко тези, които ходехме. След това Стефан Савов вече имаше отношение към тези неща, но това беше по-късно. А това беше изключително важно, защото там се събираха много хора, имаше много политически активни хора. Тогава бях заместник-председател на Националния комитет „Васил Левски“, бях заместник на Дойно Дойнов. А тези акции бяха най-различни.

Ако се върнем към Конституцията, вие какъв модел използвахте за нейното създаване?

Аз докладвах конституционния проект на Радикалдемократическата партия. Имаше цял конституционен проект, който беше направен от трима големи юристи: Светослав Лучников, Милен Стоянов и Йордан Ганев – това са все синове на големи юристи от времето преди 9-и септември. Те адаптираха и използваха като модел и основа Търновската конституция. Тя беше силно осъвременена. Мога да прочета фрагменти от тази Конституция, която аз докладвах пред Народното събрание и я защитавах:

„Уважаемо представителство, уважаеми дами и господа, искам от името на нашата парламентарна група да изразя задоволство за това, че с точка първа от днешния дневен ред, с тези дебати, ни се дава въз-

можност предварително да сверим нашите позиции по отношение на основните конституционни принципи, основните конституционни начала, които ще залегнат в бъдещата Конституция на България. За Радикалдемократическата партия, за нейната парламентарна група, която внесе един от конституционните проекти във Великото народно събрание, това е още по-голяма и добра възможност поради факта, че нашите експерти, които участваха в работата на конституционната комисия, за съжаление, се оказа, че не бяха в състояние винаги, не поради некомпетентност, а поради това, че са останали малцинство, да защитят основните конституционни принципи, които Радикалдемократическата партия поддържа. Именно затова днешните дебати ни дават възможност да направим тези основни конституционни принципи публично достояние в един по-широк кръг и надявам се, че те ще бъдат взети предвид, когато се изработва окончателният вариант на конституционния проект, който ще бъде внесен на пленарно заседание. Бих искал да кажа по какво най-общо се различава в един сравнителен план конституционният проект на Радикалдемократическата партия и голяма част от внесените проекти. За съжаление, въпреки общата декларация за привързаност към гражданското общество, пазарното общество, демокрацията и защитата на човешките права и свободи, конкретните текстове на повечето конституционни проекти, а включително и на този, който сега е предмет на нашето внимание – вариантът за осъвременена Търновска конституция, предложен от Радикалдемократическата партия, разкрива два съвършено различни подхода, израз на две съвършено различни идеологии. Съдържанието с анотацията, която ни е представена, заедно с основни начала отново намираме, макар и в скоби един такъв текст: „Единната демократична, социална

и правова държава с парламентарно управление". Вече бяха изразени редица съображения, относно смисъла на понятието „социално". Също като г-н Кюранов, и аз съм извадил текст от няколко конституции, в които се съдържа терминът „социален". Уважаеми дами и господа, в нашия исторически контекст понятието „социален" има, за съжаление, съвсем различен смисъл и в известна степен ни придържа в орбитата на социалната и социалистическите идеологии – нещо, с което ние не можем да се съгласим.(…) В проекта на Радикалдемократическата партия основен двигател на обществото е свободната, спонтанната активност на гражданите и техните свободно създадени обединения. Вместо всемогъщ централизъм се дава простор на самостоятелни центрове на духовна и стопанска активност, които създават предпоставки за истински политически плурализъм… "[79]

И какво става след като вие предлагате този модел за Конституция?

Не влезе и едно изречение. Нищо. Абсолютно нищо.

Защо вашите съмишленици от СДС не ви подкрепиха?

Защото се подчиниха на левичарството. Левичарското ги обзе. Тогава се разцепи и Зелената партия на Каракачнов и възникна Екологическо-консервативната партия на Филип Димитров. Демократите и социалдемократите се разцепиха. Всичко се случи точно по това време. Само ние нямахме радикалдемократически дубъл. Тогава беше избран Стефан Савов вече. Ще прочета и още един пасаж:

„Още един проблем: единството на българската държава в сложната геополитическа и историческа

---

[79] *Неделчев, М.* Опит за либерално политическо поведение в България. – София, Дружество Гражданин, 2000, с. 35–36.

обстановка на нейното битие, според нас, може да се гарантира само върху схващането на българската народност като единна и неделима културна общност на българския народ, независимо от расата, произхода, езика, вероизповеданието и убежденията на отделните граждани. За съжаление, този пункт в нашия радикалдемократически проект също така се отхвърля, и то без никакви точно изразени съображения. По този начин се отнема възможността за солидна основа на държавно единство и ето как някак разпръснато е фиксирана тази проблематика в някои от членовете на предложения на вниманието ни конституционен проект. (…) Ето как звучи този член, струва ми се доста по-добре, в нашия конституционен проект: „Българската народност е исторически създадена и доброволно приета като единна и неделима културна общност на българския народ, независимо от расата, произхода, езика, вероизповеданието и убежденията на отделните граждани…“

Тоест, имаше няколко много важни пунктови проблема, които аз изложих в тази програмна реч. Аз имам в Народното събрание няколко важни програмни речи. Аз непрекъснато защитавах парламента, че парламентът е жив, че той работи – това беше непрекъснат мой мотив. Аз съм написал страшно много публицистика, повечето от която е политическа.

Радикалдемократите бяхте абсолютно единни в своите позиции за Конституцията?

Абсолютно. Като ние набъбнахме, размножихме се. Ние станахме в 36-то Народно събрание 24 депутати радикалдемократи от общо 170 от СДС. Елка много успешно привличаше момчета, които бяха издигнати като безпартийни. Стефан Савов работеше непрекъснато също да набъбват демократите. Ето и други мои текстове, които носят идеологически послания: „Типове политическо мислене и

действия в СДС“; „Моралът на живот-не-в лъжата днес“; „Досиетата в Бермудския им триъгълник“; „Синдромът за вечно нестаналата България“ – той продължава и до ден-днешен този синдром впрочем. И още: „Кой е гарантът за конституционно единство?“, „Тоталитарни символи или творческо-художествено наследство“ – това беше във връзка с една ранна дискусия за премахване на паметника на Съветската армия. И други: „Раздробяване на наивния консенсус“ – това е израз, взет от Юрген Хабермас, той казва, че няма наивен консенсус. Консенсусът трябва да е плод на дебати и на рационализиране на ситуацията. А наивен консенсус означава емоционален консенсус, който е фалшив. Аз си падам малко философ, и то политически.

Според теб сега консенсусът наивен ли е?

Абсолютно наивен, просташки, наивен консенсус. Раздробяването на наивния консенсус е важна задача на всяко либерално мислене. И още: „Сме ли отново в 1989 година?“; „Общобългарското гражданско неподчинение“; „Политическа коректност в отношения към студентския протест“; „За яйцето и кокошката в партийната политика“; „Юрване в държавата – институционалния срещу държавния авторитет“; „Присвояващият посредник“ – един от най-големите дефекти в учредяването на новата държава, в който процес участваше и СДС, беше явяването на външни посредници в държавата, в икономическите взаимоотношения, включително адвокатите като посредници на всякакви неща и прочие посредници. „Прагматизмът като идеология“; „Журналистите във властта“; „Желаят ли журналистите свободата си?“.[80] Тази презумпция, която съществу-

[80] Повечето от тези текстове са публикувани в: *Неделчев, М.* Раздробяване на наивния консенсус. – София, Дружество Гражданин, 1998, 181 с.

ва, че журналистите желаят свободата си, не е вярна, някои от тях желаят да продадат свободата си колко се може по-добре, а не да бъдат свободни хора.

Друг мой постоянен мотив е, че демократичната общност е най-важното нещо като достояние и до ден-днешен имам 5 големи доклада, които съм чел и в „Шератон“, и в Японския хотел и на други много важни конференции. Писал съм и „Български либерален манифест“, защото съм либерален философ. И още: „Личности на радикалдемократизма: Влайков за партиите и политическата система в България“. „Да внесем култура в политиката“ – това беше мой основен принцип. Всички викат и крещят, аз казвам – култура в политиката. „Либерално гледище за политическата култура“. Описал съм надълго и нашироко акцията на 39-те, също и „Как се самосваляше правителството на СДС?“ – описал съм подробно какво правеха Йордан Василев, Едвин Сугарев и Филип Димитров. „Автобиографично-самокритично“ – тук нещо съм се самокритикувал.

Моето говорене ставаше все по-неразбираемо за голяма част от моите другари в СДС. Тоест моят съвременен либерализъм, който беше в съзвучие с либералния интернационал, ставаше все по-неясен и неразбираем. Освен това аз не правех компромиси. Нали имаме идеологически принципи! Не можехме да ги нарушаваме просто ей така!

Какво означаваха тези принципи?

Тези принципи означаваха, че когато някой извърта и се отклони от тях, аз винаги като черна станция се обаждах, включително и на заседанията на Координационния съвет, в Парламентарния съюз, в парламентарната ни група. Първото СДС имаше Парламентарен съюз – така бяха решили партиите гръбнаци, а партиите гръбнаци се бяха самопровъзгласили за такива. Това бяха земеделците и социалдемократите. Ние бяхме мънички притурчици, но пък бяхме

много говорещи хора. Част от тези текстове, заглавията на които изброих, всъщност бяха предупреждение към моите другари, че така не се прави, че изменяме на своите либерални идеологически принципи. Този либерализъм влезе в конфликт с тогавашните възгледи на Иван Кръстев, който беше един от шефовете на Софийския офис на фондация „Фридрих Науман“. Той се финансираше с пари на тази фондация, които германските данъкоплатци отпускаха на Партията на свободните демократи за подпомагане на демократичните процеси в държавите от Източна Европа, в това число и България. И те много ни пренебрегваха, защото искаха да са единствените либерали тук, а се пръкнахме ние, които бяхме образовани, имахме мнение и позиция, имахме история, а те се опитваха да ни наставляват. От това наставляване, особено от тези немци, направо ми призляваше! Имахме големи разправии с тях! Първо, те не вярваха, че създаваме нашата партия по идеалния образец на старата Радикалдемократическа партия; второ, че я съобразяваме с идеологиите и принципите на Либералния интернационал. Ние първо бяхме *наблюдатели* в Либералния интернационал, след това станахме и членове. Те искаха да бъдат либералите, като едни либералстващи чиновници. Аз съм участвал в няколко големи триумфални конгреси – в Оксфорд, в Люцерн, в Бергамо, както и в заседания на висшия орган, нещо като Политбюро на Либералния интернационал. Но наш основен представител в Либералния интернационал беше Аспарух Панов. И аз, и Стефан Хаджитодоров сме ходили на такива конгреси, но най-вече Аспарух като основен, официален представител. Принцип на всеки интернационал е, че партия с редовно членство в него има право на заместник-председател и Аспарух Панов стана заместник-председател на Либералния интернационал. Ане-Мари Нейт беше интелигентна фламандка, но беше голяма змия – все нещо се цупеше, все беше недоволен

на от нас. Точно тя предложи ние да бъдем изключени, когато Радикалдемократическата партия се разцепи. Имаше две делегации на един конгрес – едната начелото с Надето Михайлова и Александър Йорданов, другата с Аспарух Панов. И Ане-Мари изключи и двете делегации с аргумента първо да се помирим и разберем помежду си. Така приключи нашата кариера в Либералния интернационал. Ние обаче също сме гласували за изключването на Партията на австрийските либерали, когато там дойде нейният заместник-председател – предложи да изключим един легендарен техен политик, който се оказа *заразен* с национализъм и ние ги изключихме.

Най-готиното нещо, на което присъствахме по времето на 36-то Народно събрание, беше когато голяма група от СДС (все още не бяхме скарани) отидохме на едно сборище в изискано летовище да ни обучават нас на политика. Но това не беше организирано от либералите, а от консерваторите. Там имаше много хора и беше нещо като представителна извадка на Координационния съвет. Там бяха лично Филип Димитров, Стефан Савов, Стоян Ганев и всякакви други хора. Повечето немци ни изнасяха много скучни лекции, имаше и интересни, но бяха доста малко. Обучаваха ни само нас, а ние трябваше да се държим прилично, защото предстояха местни избори и трябваше да получим някакви пари. Един ден ни казаха, че ще дойде някакъв много важен човек, който е нещо като тартор на консерваторите и на Фондация „Конрад Аденауер“ и той ще каже дали ще ни даде пари, или не. Докараха го в една количка – парализиран чичо с доста неприятно излъчване. Докараха го и той с един лаещ глас дръпна една реч – две страхотни преводачки превеждаха и той обясни, че ние от България сме много готини, затова ще ни дадат пари, за да можем да издадем едно списание. И в това списание да преведем текстове на техни консервативни политически

мислители и да се учим от тях. Тоест стана ясно, че искат да ни дадат пари, за да могат да си издават списанието. И тук аз поисках думата и казах следното нещо: „Много благодарим на многоуважаеми *Хер Еди кой си*, но аз бих предложил да се допълни цялата тази работа. Голяма част от тези текстове, които Вие предлагате, вече са преведени и прочетени в най-различни наши издания. Но, разбира се, винаги има какво още да се превежда. Аз бих обаче предложил следното: ние също сме написали доста политически текстове, в които препоръчваме как да се направи голямата промяна от комунистическа система към свободна демократична пазарност и прочие. И тъй като нашите приятели от Източна Германия се оплакват, че специално нашите приятели от Западна Германия, и най-вече от Християндемократическия съюз и от Християнсоциалния съюз невинаги са твърде толерантни към нашите приятели от Източна Германия, когато ги учат на цялата тази работа, Вие бихте могли да направите още един жест, като допълните тази субсидия, която предлагате, с това да се издадат нашите текстове в едно списание, което може да послужи на нашите приятели от Западна Германия от ХДС и ХСС – да ги прочетат тези наши текстове и да бъдат по-толерантни към нашите приятели от Източна Германия. И този човек изведнъж почервеня и ядосано извика: „Дас ист юммеглих, дас ист фантастише“ („Това е невъзможно! Това е фантастично!“). И цялата работа отпадна – не се повтори това предложение да се дават пари за подобно списание. И Стефан Савов на излизане от залата ми вика: „Мишо, защо ти беше да го вдигаш този скандал, бе?“. Казвам: „Стефане, а на тебе трябваха ли ти тези пари да четеш някакви преводи от немски“. Той се позамисли: „Ами, не“, „Тогава, казвам аз, защо трябва да им създаваме усещането, че са ни благодетели!“. Така приключи нашето обучение и си заминахме към България на следващия ден. Филип Димитров също

ми се обиди, но сметна, че съм постъпил правилно, защото съм отстоял нашата позиция и съм им натрил носа. По време на това обучение една вечер с Фори (Христофор Събев) бяхме в пицария. Тази пицария се оказа гръцка, а Фори си беше купил от Атина една килимявка, която беше някаква епископска във формата на детелина. Беше си купил и един прекрасен пояс с цвят на кардиналско лилаво. И един хубав подрасник от коприна. И в момента, в който го зърнаха, гърците се спуснаха да му целуват ръка, пък благословии, поклони, почит голяма. Поръчваме си ние, донесоха пици, обаче това беше по време на строг пост и той съзря върху своята пица две капчици мазнина, а беше ги предупредил. Той повика келнера и му посочи тези две капчици. Последваха страхотни извинения, донесоха му след малко друга пица и прочие. Накрая, като платихме и станахме да си ходим, целият персонал начело със собственика, оберкелнера, готвача и други, се подредиха да му целуват ръка и да му искат благословията.

Те са му оказали патриаршески почести.

Да, така беше, в нашия случай той беше посрещнат и изпратен по дрехите.

Искам да ти разкажа за една моя много велика акция. Това беше още по времето на Великото народно събрание, когато беше окупацията на Вилнюс – столицата на Литва, от частите на КГБ през януари 1991 г. След разпадането на СССР първи се отцепиха Литва, Латвия и Естония. Но както се отцепиха, така Литва беше завзета – и летището, и телевизионната кула, и около Народното събрание. Навсякъде из града имаше стрелци. Тогава аз предложих да бъде изпратена една делегация от депутати, които да подкрепят нашите братя от Литва. Стана дебат и мнозинството отказа това да бъде официална делегация. Казаха: „Вие може да заминете като отделни депутати, но не като делегация, на

която са дадени права да представя цялото българско Народно събрание“.

И заминахме ние. Бяхме аз, Анушка, която беше дисидентка комунистка, един депутат от ДПС, бяхме четирима или петима души – не бяхме много. Аз казах, че не съм упълномощен да говоря от името на парламентарни групи в Народното събрание, но казах добри думи за колежката от БСП, която беше пренебрегнала политическите позиции на своята партия и беше дошла да подкрепи демократичните промени в Литва. Произнесох голямо слово пред литовския парламент. Като пристигнахме във Вилнюс, ни прие президентът – Витаутас Ландсбергис, който беше голям музиковед, интерпретатор на Шнитке и на други класически композитори. Ние дадохме една голяма пресконференция, но тъй като беше окупирана телевизионната кула, конференцията се излъчи на живо от самия парламент до старата столица на Литва – Каунас, където работеше тамошният телевизионен център, и така се излъчи из цяла Литва. Интересното беше, когато кацахме. Ние летяхме с един самолет до Москва, след това се прекачвахме на един по-малък самолет до Вилнюс – нямаше друга комуникация. И там, на летището, гадните *омоновци*[81], като ни проверяваха дипломатическите паспорти, бая се поколебаха дали да ни пуснат, или не. Във Вилнюс седяхме 3–4 дни и след това трябваше да пътуваме отново към Москва. Дойдоха от политическото представителство на Литва, които ни чакаха на стълбичката на самолета: „Никъде тази вечер няма да излизате. Опасно е“. И останахме при тях в Полпредството. На другия ден те ни изпращат, но все пак останахме да чакаме във ВИП залата. Там една лелка бърше с един парцал, съзира ни и вика с най-възторжен тон: „Я, вие сте

[81] Специализирана полицейска част за специално предназначение в Русия.

българските фашисти!“. И се оказа, че предния ден по официалната телевизия – Канал 1, е направен анонс по новините, че еди кои си депутати – български фашисти, са били приветствани в Литва, произнесли са гнусни речи, дали са пресконференции, срещали са се с Ландсбергис. Имаше риск в този наш престой, защото когато пътувахме с коли и минавахме по някои места в града, нашите литовски приятели ни казваха да се наведем, защото имаше интензивни престрелки. И 30 години по-късно, тоест през 2011 г., аз написах една книжка, където разказах тази история. Поканиха ме отново в Литва по време на честване на тези събития и ни оказаха страхотна почит. Срещнаха ни с млади хора, разказахме им историята. Страхотно преживяване!

Продължаваме с политическата ти дейност и твоите международни политически мисии.

Винаги съм твърдял за себе си, че въпреки подготовката ми, въпреки че бях част от политическия елит, аз не се чувствам като професионален политик, а като човек, който временно изпълнява такава мисия. Смятах, че като интелигент аз трябва да застъпвам и отстоявам хуманитарните позиции в политиката. Когато бях председател на Комисията по радио и телевизия в 36-то Народно събрание се държах по-скоро като защитник на журналистите, отколкото като защитник на интересите на политическото, на политическата класа.

Те отвръщаха ли ти с уважение и разбиране на това, което правиш.

Да, аз не съм имал проблеми с журналистите. Нашите отношения винаги бяха много добри. Аз бях фен на журналистите, особено на някои журналистки.

Никога ли не си имал конфликти?

Само като изключим историята с Иван Бориславов, но това беше по-късно, когато бях председател на Сдружението на българските писатели. При мен идва моя заместник Анго Боянов и казва, че има голям шанс въпросният Иван Бориславов да бъде избран за директор на БНР. Аз смятах, че това е голяма глупост, според мен той беше неподходящ. Когато бях председател на Комисията в Народното събрание, той идваше да се оплаква от тогавашния директор Иван Обретенов, защото не беше съгласен с неговите реформи, а и за да говори срещу програма „Хоризонт“. Самият той работеше в „Христо Ботев“, а между двете програми винаги е имало голямо съперничество. Иван Бориславов беше член на Сдружението, но да стане директор на Радиото просто би било страхотна глупост. Анго Боянов ме изнуди да подпиша кандидатурата му да бъде подкрепена от Сдружението, така той се оказа нашата номинация за този пост. Аз смятах, че това е безнадеждна кауза и взех еднолично решение. Това беше нарушение на Устава на Сдружението, защото аз не бях взел съгласието на другите членове на Управителния съвет – Емилия Дворянова, Николай Кънчев, Пламен Дойнов. Иван Бориславов е много добър преводач, поет, автор на интересни есеистични книги, но не ставаше да управлява една такава сложна институция като Националното радио. Но той най-неочаквано беше избран. Журналистите от „Хоризонт“ скочиха, защото това беше първият избор на директор на журналист от „Христо Ботев“.

В началото на 2001 г. това предизвика огромен скандал, създаде много напрегнати отношения между писателите и журналистите и ти беше в центъра на този много остър обществен дебат.

Да, аз написах едно писмо покаяние, в което обясних, че под натиск на Анго Боянов съм подписал номинацията на Иван Бориславов, но без съгласието на Управителния

съвет и без обсъждане на кандидатурите от Общото събрание на Сдружението. Оказа се, че той предварително се е споразумял с Надежда Михайлова, тогава министър на външните работи, но той е и неин кум, кръстил е децата ѝ. По тази линия си е осигурил сериозна политическа подкрепа от нея и от Иван Костов, но аз не знаех за това. Управителният съвет на Сдружението оттегли своята подкрепа за Иван Бориславов.

Това от своя страна предизвика доста остри реакции на Рада Москова, Едвин Сугарев, Александър Томов и др., които напуснаха Сдружението. Като външен наблюдател бих казала, че този скандал доста разклати обществения престиж на Сдружението тогава.

Беше много сложно и неприятно и върху мен се изсипа голям негативизъм. Националният съвет за радио и телевизия (НСРТ) преразгледаха решението си и избраха друг директор. Аз влязох в драматични конфликти с журналистите от „Христо Ботев“, Александър Томов, тогава и председател на НСРТ, ме обяви за зъл демон и абсолютен негодник. Едвин Сугарев също писа много остро срещу мен, но аз мисля че постъпих правилно, защото имаше реваншистки амбиции срещу програма „Хоризонт“ и въобще лоши идеи за управление на тази важна медия.

Каква е твоята оценка днес за тази ситуация?

Това беше една моя кардинална грешка, която аз изкупих и изстрадах. Тя задълбочи моя конфликт със СДС. Това СДС, което ние от Радикалдемократическата партия бяхме напуснали съвсем скоро. Това не промени моите отношения с Иван Костов. Той доста бързо разбра своята грешка – да прави единна синя партия, видя, че това е невъзможен процес, а Софийското СДС е направо неуправляемо. Когато създаваше Демократи за силна България

(2004) той беше написал един манифестен текст, всъщност Иван Костов извади най-доброто, каймака от СДС и си направи малка бутикова партия. Ние не се бяхме чували от конфликтната ситуация при разцепването на Радикалдемократическата партия. Той ме покани в Драгалевци и цял ден се разхождаме по ливадите и баирите, показа ми къде са били имотите на жена му. Нейният баща е бил заможен човек с много земи. Аз прочетох текста и много ми хареса – беше силен, аргументиран като политическа философия. Той знаеше, че аз няма да изневеря на радикалдемократичните идеи и не ме покани да участвам в неговата партия. По-късно написах едно обръщение към всички отломъци от СДС, включително и ДСБ, да се обединят и така беше създаден Гражданският съвет на демократичната общност.

Каква дейност разви Гражданският съвет?

Ние заседавахме, написахме най-различни декларации и политически документи, като той стана първоосновата на Реформаторския блок, в който влизаха 5 партии – ДСБ, „Движение България на гражданите“, „Синьо единство“, „Свобода и достойнство“, „Зелените“. Негови лица бяха Меглена Кунева, Радан Кънев, Атанас Славов, Гроздан Караджов и др. В политическата ми кариера най-важната ми лоялност беше към Радикалдемократическата партия и към моя избирателен район. При изборите за 36-то Народно събрание с моята подгласничка Вержиния Велчева си наехме апартамент и живяхме 40 дена в Бургас. Бяхме създали много стройна организация, имахме приемна, нашият екип работеше много активно. Стефан Савов ме помоли и направих Стоян Райчевски трети или четвърти в листата. От този избирателен район 5-ма станаха депутати. Аз се включвах и в работата на Бургаския координационен съвет, участвах в подбора на кметове, участвах в техните кампании, например избирали сме кметовете на Созопол

и Несебър. Бях много близък с художниците и артистите. Областният управител на Бургас Стефан Константинов беше симпатизант и на нашата партия. В кампанията за 36-то Народно събрание изпращаха Йордан Цонев да купува пици, но после изведнъж се разбра, че той е приватизирал една пицария в центъра на Бургас. Той първо мина през СДС и при Иван Костов беше важна фигура.

Разкажи за някои от конфликтните ситуации в СДС.

Те бяха много, но ще разкажа само за една. Пътувам към Бургас с депутатския мерцедес, по пътя отварям вестник „Демокрация“ и виждам едно огромно интервю на втора страница на Филип Димитров, който казва нещо такова: „Ето например един Михаил Неделчев, ако сега се появи в Бургас, него ще го убият с камъни“. Аз отивам в Бургас, разхождам се по главната няколко пъти и никой не проявява никаква агресия към мен. Показвам това интервю и в Координационния съвет в Бургас, никой нямаше негативно отношение към мен. Връщам се в София и аз дръпнах една реч, стилизирана в поетика на ранния Вазов. Ние вече бяхме влезли в челен сблъсък и отношенията ми с Филип Димитров бяха много обтегнати покрай вота на доверие, когато той беше решил да го поиска.

Къде произнесе тази реч?

В Народното събрание, пред парламентарната група, където Филип Димитров беше докарал и целия Координационен съвет, бяха там например Муравей Радев, Марио Тагарински и др. Те седят отзад и буквално вият срещу нас, нямаха обаче право да се изказват, но можеха да присъстват. Аз дръпнах една реч, визирайки Муравей Радев: „Преглупавий ми господине, вие смятате, че сте станал велик политик, че можете да управлявате държавата, но това е

от вашата свещена глупост. Просто в момента разрушавате това, което ние градихме и т.н.“. Журналистите я бяха записали и я публикуваха във вестник „168 часа“. Там аз казах, че е било пълна идиотщина да се иска вот на доверие, че Филип Димитров е дал някакво безумно интервю в „Демокрация“, което е пълно с лъжи за мен. Как е възможно това нещо, казвам, аз съм член на Координационния съвет, бях председател на Издателския синдикат. (Едвин Сугарев и Евгени Михайлов ми поискаха оставката, но аз казах, че ще я подам, ако и Едвин си подаде оставката като политически директор на „Демокрация“. И понеже той е рицарски човек, човек на честа, веднага се съгласи на това. Така аз освободих журналистите от неговия ужасяващ контрол и диктат.)

В онези години все пак беше важно да има общи позиции, обща политика в СДС, която обективно да бъде отразявана в „Демокрация“. Тези ваши вътрешни конфликти не отслабиха ли влиянието и авторитета на СДС?

Ние се неутрализирахме взаимно, това вече беше разпадът на СДС. И аз тогава попитах защо си мислят, че като водач на листата в Бургас, като член на Координационния съвет, аз нямам свои съмишленици, поддръжници, приятели, защо воюват срещу мен и в „Демокрация“ излиза интервю на Филип Димитров, в което има неверни и манипулативни неща за моята личност и позиции. Всичко това преля чашата на моето търпение и аз обявих, че няма да се кандидатирам повече за депутат в 37-то Народно събрание. До този момент такова нещо не се беше случвало, всички се избиваха да влязат на избираеми места в листите.

Съжалявал ли си за това свое решение?

Не, никога не съм съжалявал, защото аз усещах, че съм на ръба на депрофесионализацията като литературовед, въпреки че се опитвах да пиша статии и да участвам

в конференции. Трансформирах цялата си енергия в културни дейности в дружество „Гражданин“, в списването на „Демократически преглед“. По това време Богдан Богданов ме покани в Нов български университет, а там младите хора се опитаха да ми направят преврат. Сашо (Александър) Кьосев, който беше създател на нашия Департамент, но не пожела да се махне от Софийския университет, беше събрал една огромна дружина от колеги, всякакви хора от нашата общност. Богдан ме вика и казва: „Ти трябва да оглавиш Департамент „Нова българистика“, защото Кьосев не иска да бъде на постоянна работа при нас и да напусне Софийския университет“. Провежда се гласуване и цялата тази неформална общност избира Албена Хранова, аз получавам само няколко гласа. Богдан Богданов обаче се явява и казва: в НБУ има правила и те не позволяват на нещатен преподавател да заема ръководни длъжности и изборът на Албена беше обявен за невалиден. Срещу мен бяха гласували дори и Пламен Дойнов, и Йордан Евтимов, спомням си, че Мирослав Дачев беше гласувал за мен. Той беше много ценен в НБУ, защото се оказа много добър администратор като заместник-ректор, направи важни документи. Младите ми колеги тогава дълбоко ме обидиха.

Междувременно беше обявена моята процедура за доцент. Тя минаваше през разни етапи и отива в Президиума на Висшата атестационна комисия (ВАК). Оттам я връщат три пъти, защото смятат, че моите текстове не са достатъчни/достойни за хабилитация. Правят се супер рецензии от Александър Шурбанов, Боян Биолчев, Радосвет Коларов, Валери Стефанов и отново процедурата не се гласува във ВАК. Доста по-късно, когато се правеше някакъв сборник, аз исках да публикувам този текст на Радосвет, но той каза, че не е съгласен, защото е бил предназначен за научна процедура пред Специализирания съвет по литературознание. Това продължи повече от 2 години. Оказа

се, че тогавашният шеф на ВАК – Георги Марков[82], химик, но голям почитател на Иван Костов, смята, че аз съм предател, с действията си съм провалил СДС. Когато ми връчи дипломата, той се извини. По предложение на Иванка Апостолова, тогава ректор на НБУ, аз бях назначен като доцент на НБУ до приключване на процедурата. Когато най-после тази злощастна сага приключи, аз исках да пиша голям докторат, но Богдан ми каза, че не е нужно, защото ще бъда почетен професор на Университета. Моята научна кариера оттогава се развива от само себе си, без да влагам някакви огромни амбиции и усилия.

Да довършим все пак политическия сюжет.

Аз много държах на работата си в Комисията по електронни медии в Народното събрание. Там всички ние, дори и с комунистите, работехме в пълен консенсус. Правехме много сериозни заседания. Спорове и конфликти имаше, когато ставаше въпрос за персонални назначения. Ние имахме една страхотна секретарка, с която всички спаха, с изключение на мен. Аз с моите секретарки не спя, с чужди може. Тя беше шампионка по стенография и записваше всичко. Аз винаги ѝ говорех на *Вие*. На мен ми бяха дали един огромен кабинет с малка стаичка за почивка. Там бях настанил моя заместник Иван Гайтанджиев, там му беше бюрото. Беше много смешно това мое битие на страхотен началник. Секретар на тази комисия беше Емил Капудалиев. Заместничка ми беше и Клара Маринова, която ме обвини, че съм влязъл в конфликт на интереси, защото водя предаване по Благоевградската телевизия. Юристите на

[82] Проф. Георги Марков е председател на президиума на ВАК, в годините преди закриването на тази институция. Той е специалист по молекулярна и клетъчна биология, активно работил за пренасяне на методите на генетиката в медицината.

Народното събрание отхвърлиха сигнала на Клара Маринова.

Какво предаване си водил?

Историческо предаване, първообраз на „История БГ“. В него са участвали Георги Първанов, Божидар Димитров и много други. То имаше леко македонстваща тенденция, но беше много популярно, излъчваше се по БНТ 1. Това предаване го измислихме с моя приятел Валери Яков, който беше дългогодишен директор на Благоевградската телевизия. С него по-късно направихме много документални филми. Клара Маринова беше единствената, която оспорваше моя авторитет, но и тя гласуваше за много от моите предложения. Много често ходехме в Дюселдорф, където имаше Европейска комисия за медиите, в която ние членувахме. Тогава започнахме да разработваме важни документи, които да регламентират свободата на печатните и електронните медии, да синхронизират нашето законодателство с европейските принципи на демократичното и независимото им функциониране. Една от най-важните ни задача беше да се регламентират правилата за създаването на новите електронни медии.

Вие ли раздавахте честотите за тях?

Не, имаше създаден друг съвет, на който председател беше Емо Капудалиев, и там се оказа, че тече огромна корупция. Там беше и Любомир Павлов. Те станаха много богати хора. Например: при нас се явява фирмата „Глобо“. В тази фирма бяха най-големите професионалисти от БНТ, които бяха напуснали, и тяхната цел беше да направят подземни кабели, а не те да висят по дървета и стълбове. Шефът се казваше Христо Недялков, много богат и много умен човек. Аз организирах пред Комисията една демонстрация какво иска да направи тази фирма. Тя се оказа мно-

го успешна и всички станаха поддръжници на тази акция. Фирмата искаше да получи подкрепа и от „Мултигруп“, където Христо Недялков беше съдружник.

Защо не от държавата, след като комисия към Народното събрание одобрява дейността на тази фирма, а се търси подкрепа и финансиране от „Мултигруп“?

Аз се познавах с Илия Павлов от Созопол, когато той беше момче за всичко и караше момичетата на Иван Славков с една раздрънкана кола. Те поискаха да отида на рождения ден на Илия Павлов, който беше грандиозен. Аз отидох с един костюм от шантунг. Едвин Сугарев ужасно ме обруга, че съм облякъл бял смокинг, проточил съм лиги и търча да поздравя Илия Павлов. Ние бяхме предателите на СДС – Стефан Савов, Стоян Ганев. Аз бях отишъл да поискам едно милионче за тези хора, за да си свършат работата, която Комисията одобри.

Цялата тази история ми се струва малко странна. Ти – като председател на Комисията по радио и телевизия, депутат от СДС, да осигуряваш финансиране на частна фирма от „Мултигруп“.

Илия Павлов, който всъщност беше много умен, ми каза да напиша писмено становище от името на Комисията с предложение за финансиране, но аз не се съгласих и не го направих, защото това е много конкретно лобиране. Нищо не се случи и цялата тази идея пропадна.

Като председател на Комисията ходех с Бисера Занкова, която беше юрист по медийно право, на различни командировки в чужбина. Веднъж ни поканиха в Лондон, в БиБиСи, когато се създаваше БТВ. Там станах по случайност наблюдател на закриването на конференцията на лейбъристите във Великобритания, когато те гласуваха, че повече няма да имат квоти за профсъюзите. В залата настана огромен

хаос, почти както в залата, когато се разделяше РДП. Тогава ме прие баронеса Чокър, която беше член на правителството, министър на Националното съкровище, към което принадлежаха младежите, децата, медиите, музеите. Тя беше от правителството на Маргарет Тачър. Аз започнах да ѝ разказвам какви невероятни археологически съкровища имаме. И тя беше готова да осигури за изследване и опазване на тези паметници една огромна сума по програми, с които финансират и Гърция. Дадоха ми едни документи, които да бъдат попълнени от нашето Министерство на културата. Аз ги предадох на Ивайло Знеполски, но те нищо не направиха.

След края на 36-то Народно събрание аз отидох при Желю Желев с подробна програма с около 27–28 пункта, за да ме направи служебен министър на културата. Тя беше абсолютно конкретна, консултирана с хора от всички гилдии на изкуството. Това беше вече при съставянето на служебното правителство на Ренета Инджова. С това исках да увенчая финала на политическата си кариера. Той обаче не ме направи, струвах му се прекалено неформален. На един прием в Бояна двамата с проф. Фотев останахме с Желю Желев и негови бойни другари, които си допиваха. Ние останахме, за да го предупредим да не се съгласява на прочутите предварителни избори в СДС, защото те ще го провалят. Иван Кръстев го беше убедил, че това е много демократично, модерно, либерално. Ние му бяхме показали как през цялата седмица различни лидери на СДС говорят против него и няма как те да го подкрепят при едни вътрешни избори. Бяхме му направили програма – свиква пресконференция в понеделник, цитира тези изказвания, после аргументира своето решение и се отказва. Вечерта се съгласи, но после се отказа.

Най-интересното нещо което ми се случи като председател на тази Комисия по радио и телевизия бяха две пътешествия – едното до Гърция и другото до Италия. В

Гърция го организира Иван Гарелов, това беше среща с гръцки милиардер Минос Кириаку[83], собственик на телевизия „Антена“, на флота от танкери, на мини. Аз с една моя придружителка журналистка бяхме настанени в един свръхскъпарски хотел, в огромни апартаменти и имахме право да си поръчаме всичко, което искаме. Поръчахме си шампанско, но не от най-скъпото, защото това издава просташки вкус, както и прекрасни плодове. Тогава посланик в Гърция беше Богдан Богданов, на когото дадохме вечеря. Караха ни до остров Миконос с яхтата на милиардера. Накрая се срещнахме с него в един огромен офис, от който се виждаше как се събират три небостъргача, които символизираха трите му основни бизнеса. Той лично взема интервютата с всички големи политически фигури, които гостуват на „Антена“, и съответно се е снимал с тях. Беше много симпатичен и интелигентен човек, който искаше да купи Ефир 2. Аз му казах, че това е невъзможно, защото скоро е избран нов директор на БНТ – Асен Агов, който е утвърден с амбициозна програма за развитието на този канал, но в България в момента има свободни честоти, от които той може да се възползва за създаване на нова телевизия. Той остана много доволен от този отговор, защото му спестявах евентуалните подкупи. Поканих го да се срещне с Комисията и да водим конкретни разговори с институцията, която решава даването на честоти. Той правилно разбра, че аз искам това да мине по законов път. Докато съществуваше 36-то Народно събрание нищо не се случи, но после очевидно някой взе големите пари и беше продадена честотата на Ефир 2. Тогава можех само с подаването на моята визитна картичка, със съответната сума, да бъда много богат човек,

[83] *Минос Кириаку* (1947–2017), гръцки медиен и корабен магнат, собственик на Нова телевизия от 1999 до 2008 г.

но това никога не ме е интересувало. После той инвестира в целия регион, каза, че иска да купи тази телевизия, за да инвестира в дясното, в консервативното. Държавата не си знаеше интереса, а позволяваше огромни корупционни схеми.

Разкажи за посещението си в Италия.

То беше романтично. Там посетихме г-н Мариано Волани. Преди Милано имахме възможност да отидем в един хотел на Лаго ди Гарда, в един суперлуксозен хотел, имахме на разположение и кола, която я караше журналистката, която ме придружаваше. Около това езеро има прекрасни малки градчета, любимо място на Гьоте, там е имението на Габриеле Д'Анунцио. Посетихме Верона, видяхме много прекрасни неща. Мариано Волани ни прие в своето имение, беше изключително изискан човек. Той развиваше част от медийните проекти на Силвио Берлускони, нещо като негова риба-лоцман. Той държеше правата на *Арена ди Верона*, оказа се страхотен меломан, почитател на българските оперни гласове. Неговата амбиция беше да направи телевизия „Уикенд", искаше да купи един сегмент от Националната телевизия от петък привечер, събота и неделя следобед.

Тази инвестиция осъществи ли се в България?

Казах му, че това е невъзможно. Предложих му да купи честоти за нормална телевизия. Вечерта ни покани в един много бутиков ресторант, целият в бяло, със 7–8 залички, всяка в бяло, но различни. Той ни свири на един бял роял, каза, че всички кабелни телевизии в долината на Тренто и Роверето са негови. Водиха ни в издателството, телевизиите на Берлускони, в градчета-спътници, които той беше създал. Тогава Берлускони създаваше своята партия „Форца Италия" и показа на италианците какво е направил, ис-

кат ли и те да бъдат толкова успешни. Това беше неговата пропаганда.

Има ли други интересни истории от твоята политическа кариера?

Ще разкажа за едно посещение в Съединените щати – гостуване на Августин Пейчинов. След празнуването на първата годишнина на списание „Петък вечер“, мен ме бяха набедили за гей.

Това е първото еротично списание, което издаваше синът на Елка Константинова и във вестниците се появи една твоя снимка и торта от празника, която беше фалически символ.

Да, скандална снимка, която ми причини доста неприятности и подигравки. Затова аз взех една позната дама и заминахме за Америка. Това беше организирана от Пейчинов среща, за да се запознае българският политически и интелектуален елит със Симеон Сакскобургготски. В една зала ни викаха един по едни. Той се обръщаше към нас на фамилия и рецитираше нашите биографии. Но бяха го подготвили много добре и с това той показваше някакво лично отношение. Като част от програмата беше посещение на опера, това беше постановка в Метрополитен опера на „Евгений Онегин“ с участието на Мирела Френи и Николай Гяуров. Най-важна и интересна беше заключителната тържествена вечер.

Аз бях на една маса с Джордж Сорос, Невена Коканова, Александър Томов, който беше най-високопоставеният комунист. Мъжете бяхме със смокинги, жените също бяха свръхофициално облечени. Вечерта започна с химна „Шуми Марица“. Иван Гарелов беше, снимаха всичко. В БСП бяха питали след това Сашо Томов защо е станал, когато са изпълнявали царския химн. Неговият отговор бил: „Не знам, всичко станаха и аз внезапно се оказах прав“. Стоян Ганев

вече беше българският представител в ООН и беше придружаван от двете си секретарки филипинки. След вечерята Пейчинов покани една отбрана компания на питие, като каза, че ще ни почерпи с един коняк, който е много скъп еликсир. Крушов, отлежал коняк, всяка чаша от който струва колкото една кола. Всеки от нас отпива, наслаждава се и хвали питието, а Стоян Ганев, който нямаше никакво отношение към алкохола, размахва чашата си и за наш ужас разля тази скъпоценна напитка върху килима.

По-късно, при едно пътуване с Мария за Америка се засякохме в самолета с Пейчинов, който ни покани да му гостуваме в Ню Йорк. Пред неговия хотел имаше стачка на негови служители. В хотела вече се познавахме с незаконния син на Ангел Цанев, шефа на Държавна сигурност, за когото съм разказвал. Този Боби беше управител на хотела на Пейчинов, както баща му е комунист, а той беше страхотен седесар и мой голям почитател.

Оказа се, че Пейчинов има рожден ден. Това беше най-странното сборище, на което съм присъствал. Ние бяхме в една компания с Илия Павлов и Дарина, които пътуваха в същия самолет. Започнаха да пристигат едни баби кукундели по на 80–90 години, свръхбогати, натруфени, някои звезди, други щастливи вдовици, но придружени от едни млади момчета. Бабите непрекъснато клюкарстваха, а техните придружители в един друг салон си флиртуваха и танцуваха помежду си. Всичко, включително храната беше само в нежно зелено. В София Пейчинов ни кани и в дома на Чавдар Драгойчев, до мавзолея на Батемберг, а веднъж гостувахме и във варненското му имение.

Ти, както разбирам, рядко отказваш покани. Имал ли си някакви странни официални визити.

Да, една вечер в градинката на „Кристал“ ме настига млад човек и казва, че трябва да ми връчи официална пока-

на за конференция за мир. Обяснява ми, че ще бъдат много лидери от Източна Европа – кметът на Будапеща, министърът на външните работи на Чехия. От България каза, че много политически лица са отказали, но са приели Елка Константинова, Юнал Лютви, Христо Григоров – шефът на БЧК, Бойко Станкушев и жена му Боряна Димитрова. Пристигаме във Вашингтон, където сме настанени в един свръхлуксозен хотел „Шератон“, който имаше вътрешна градина с палми. В България беше ужасната криза след правителството на Андрей Луканов, нямаше нищо по магазините, а там ни заливаше изобилие от всякакви стоки и храни. Боряна искаше да изкупи всичко и да занесе на детето си. Водеха ни на някакви прожекции, на балет, запознахме се с чичо Пак, който после се оказа най-приближеният човек на преподобния Мун. Направи ни впечатление, че на вечерите нямаше никакъв алкохол. Водиха ни в някакви телевизии, в редакцията на „Вашингтон поуст“, на други консервативни вестници, които се оказаха собственост на Мун. От филмчетата за разни колонии в Африка ние на втория-третия ден разбрахме къде сме попаднали, а пропагандата им ставаше все по-очевидна и активна. Всички започнахме да се гледаме вече доста гузно. Конференцията наистина се оказа за мир, разискваха се всякакви сериозни проблеми в геополитически и регионални аспекти. Аз също дръпнах една реч. Като свършиха тези събития, ни казаха, че се връщаме в Ню Йорк с автобуси. В автобуса ни съобщиха, че ще имаме огромния шанс да се срещнем с *равен* Мун. Това *равен* е нещо като светия, най-висш ранг. В най-скъпарския квартал на Ню Йорк стигаме до някаква резиденция, нещо в архитектурния стил на соцмодернизма. Там ни накараха да си събуем обувките, взеха Елка като министър на културата и я настаниха до чичо Пак и преподобния Мун.

Това значи е било 1991 или 1992 г.

Не си спомням точно, дали не беше и по-късно. Там беше и жената на Мун, все още красива корейка. През цялото време щъкаха разни босоноги корейчета, които ни даваха някакви сокчета и казваха, че всяка чаша увеличава с 5 години живота ни. Татко Мун започна да ни обяснява своята религия, като най-важното беше, че тя е съсредоточена и произлиза от корема му и през цялото време, докато говореше си блъскаше корема. Чичо Пак превеждаше на английски и повтаряше неговите движения – и той през цялото време се удряше по корема. После Елка твърдеше, че татко Мун така е плюел, че направо цялата е била оплюта. По едно време нас с Юнал Лютви ни напуши страшен смях, който едвам успяхме да овладеем. Тази ужасна реч продължи повече от час, после един хор от дечица от всякакви раси изпълни някакви ритуални песнички. Най-накрая всичко свърши, на изпращане чичо Пак каза, че тъй като наближава Коледа, а татко Мун не знае какви близки имаме и какви подаръци искаме да им купим, ни даде по едно пликче, в което имаше по 500 долара. Това бяха тогава много пари. Бяхме настанени след това в едно ужасно, мрачно здание, минавахме през скенери за проверка, влачим си багажите. Аз бях с Юнал Лютви на 30-ия етаж, в едни аскетични стаи.Това се оказа място за обучение и разпределение на муниските проповедници. Татко Мун нямаше право да стои дълго в Америка, беше му забранено.

Абсолютно правилно, трябваше и у нас да бъде забранена тази секта.

Елка беше посетена в този ужасен хотел от сестрата на царя – Мария Луиза, с която бяха приятелки. Тя беше изумена от мястото и каза, че въобще не е знаела, че съществува тази сграда. За нея нямало никаква публична информация – каква е, какво се случва в нея. Тя, макар и в

най-скъпия квартал, беше без име, напълно анонимна. Там обаче ни бяха намерили и представители на организация на българските турци в Ню Йорк, които ни поканиха на вечеря. Взеха ни с едно микробусче и отидохме в един ресторант в Бруклин, който беше затворен само за нас. Там компенсирахме и храната, и алкохола от целия си престой при татко Мун. На другия ден турците изпратиха Юнал Лютви с два или три нови куфара, в които не зная какво имаше. Така се върнахме в България след това доста странно преживяване.

Продължаваме с темата за твоите международни изяви.

Искам да кажа, че една много голяма част от моите изяви бяха в Източна Европа, защото смятах, че това е наше общо място, ние сме с обща участ и трябва да се наблюдаваме и подкрепяме. Но това не се случи, всички бяха обърнати към другата Европа. В този смисъл най-толерантни, най-съпричастни към нас бяха поляците.

Голямо внимание имахме към бившите републики на Съветския съюз и следяхме какво се случва там. Посещавал съм многократно Московския хуманитарен университет на големия историк Юрий Афанасиев[84], той имаше активна политическа дейност по време на Перестройката, но после го смачкаха и го изхвърлиха от всички системи. Със Стоян Ганев бяхме изпратени от Стефан Тафров,

[84] *Юрий Афанасиев* (1934–2015). Участвал е във Втората световна война, но е изпратен в Сталинистките лагери, по-късно е реабилитиран. В края на 80-те години активно се включва в обществения и политическия живот, участва в радикалните промени, които се провеждат в Съветския съюз. Той е една от най-авторитетните публични личности, което се дължи на публикациите му на исторически, социални и политически теми.

който беше зам.-министър на външните работи[85] по време на първото правителство, за да сключим договор между СДС и *ДЕМРЕФОРМИ*. По това време ние бяхме в предизборна кампания, но той каза, че това е много важна мисия.

Каква е тази формация?

Някаква нова структура на КГБ[86], която имаше трима съпредседатели, от които единият беше Александър Яковлев, другият беше Шеварднадзе[87], третият беше някаква висша номенклатура в техния парламент. В самолета аз разказах много подробно на Стоян Ганев[88] за руския Сребърен век – големите интелектуалци, техните съчинения, философски концепции, разни любопитни факти. На него му беше много интересно, защото нищо не знаеше, но говореше прекрасен руски, защото беше учил в СССР. На летището ни посрещнаха по възможно най-ритуалния и тържествен начин – с червен килим, чакаха ни на пистата едни големи черни лимузини и ни откараха в най-важните кабинети в Кремъл.

---

[85] *Стефан Тафров* (1958), заместник-министър на външните работи: ноем. 1991– май 1992; февр. 1997–ян. 1998.

[86] Комитет за държавна сигурност, създаден през 1954, формално закрит през декември 1991. С тази служба са свързани най-жестоките политически репресии в СССР.

[87] *Едуард Шеварднадзе* (1923–2014), висш функционер на КПСС, министър на външните работи на СССР, Президент на независима Грузия (1995–2003).

[88] *Стоян Ганев* (1955–2013), политик от СДС, председател на Обединения християндемократически център (ОХДЦ), външен министър, депутат във Великото народно събрание и 36-ото Народно събрание, председател на Общото събрание на ООН (1992), професор в Нюйоркския университет.

След това се срещнахме с един от съпредседателите – Александър Яковлев[89]. На този разговор имаше три млади момчета с вид на отличници от КГБ, които записваха всичко. Бяхме настанени в президентски апартаменти в Посолството ни в Москва. Борис Велчев, който беше тогава наш посланик, ни даде вечеря, на която аз помолих да бъде поканен и проф. Афанасиев. Беше много хубава вечер с чудесни разговори. На следващия ден бяхме на премиера на книга на Александър Яковлев, а след това подписахме договора за сътрудничество с Шеварднадзе.

Все пак каква е била тази организация, с която СДС е трябвало да подписва договор за сътрудничество?

Някакво обединение за демократични реформи, което така и не просъществува. Мисля, че беше създадено след ПУЧ-а[90]. Срещата ни с Шеварднадзе беше в някакъв бивш княжески дворец в абсолютния център на Москва, в който все още течеше ремонт. Ние говорихме за СДС, какви са нашите идеи, а Стоян Ганев по някакъв начин вплете и цялата информация, която му бях разказал за Сребърния век.

Това сигурно е направило много добро впечатление, защото е показал задълбочено познаване на руската култура.

Да, определено направи впечатление, още повече че той започна да имитира и провлачения грузински акцент на

---

[89] *Александър Яковлев* (1923–2005), политик, дипломат, политолог. Член на Политбюро и на ЦК на КПСС, има важна роля при управлението на М. Горбачов като идеолог на Перестройката.

[90] ПУЧ – опит за преврат през август 1991 г., организиран от КГБ, членове на ЦК на КПСС и армията. Те са против реформаторската политика на Михаил Горбачов и разпадането на СССР.

Шеварднадзе. И така подписахме договора – Стоян Ганев като зам-председател на СДС, а аз като говорител.

И каква беше ползата за СДС от този договор, какво се случи след неговото подписване?

Като се върнахме, това споразумение беше публикувано на първа страница на в. „Демокрация“, вестникът тогава излизаше в 280 000 тираж. Комунистите много ни завиждаха, защото те бяха подкрепили ПУЧ-а и бяха загубили всички връзки с Москва. После обаче Филип Димитров направи всичко възможно да няма никакви контакти с Русия. Всеки от нас имаше някакви лични познанства, а моите бяха интелектуални, а не политически. През 1990 или 1991 г. бяхме с Александър Йорданов официални гости при учредяване на Партията на конституционните демократи, където той държа голяма приветствена реч. Това беше в една много голяма зала, всъщност това беше кино, в Москва.

С някакви политически или литературни мисии, аз съм посетил почти всички страни в Европа. Не съм ходил само в Люксембург и Норвегия. Например – в Исландия сме ходили със Стефан Хаджитодоров и Елка Константинова на конгрес на Либералния интернационал, където банкетите, който бяха много пищни, се правеха в различни заводи и ни обслужваха работниците в тях. Те се смесваха с нас и така общувахме с работническата класа. Много забележителни пътувания бяха в Швеция, където съм гостувал на моята приятелка Антоанета Приматарова[91]. С нея бяхме в

[91] *Антоанета Приматарова* (1954–2022), посланик на България в Швеция (1993–1997), заместник-министър на външните работи (1997–1999), ръководител на мисията на България към Европейските общности, (1999–2001), зам.-главен преговарящ за членството ни в ЕС, програмен директор на Центъра за либерални стратегии.

Амстердам и искахме да разгледаме най-голямата изложба с картни на Ван Гог. Жената на касата каза, че билетите са разпродадени преди месеци. Антоанета беше езиков гений, много добре говореше фламандски и холандски. Касиерката беше изумена, че е българка, и ни даде безплатни журналистически покани. В Страсбург съм се срещал с Катрин Лалюмиер, която беше председател на Съвета на Европа, когато нас щяха да ни приемат в него.[92] На срещата с нея бяхме със Стефан Савов и тя ни попита „Кажете ми къде е България и какво да мисля за вашата страна?“. Стефан Савов дръпна една дълга реч, а аз ѝ казах: „България е там, където винаги е била – в Европа. Моля, мислете за нашата страна като неизменна част от европейското пространство, тя винаги е била едно европейско място“. На нея много ѝ хареса този отговор. И нещо по-пикантно – тя се беше влюбила в Стоян Ганев, всички жени се влюбваха в него.

Имахме една сбирка, на която щяхме да сваляме Филип Димитров. Тя беше организирана от Чирков[93] в курорта „Св. св. Константин и Елена“, по едно време Стоян Ганев се яви с една много предизвикателна дама, която се оказа политически секретар на министъра на външните работи на Италия.

Край Стокхолм, на едни прекрасни полуострови, общувах със сина на последния наш посланик[94] в Швеция пре-

---

[92] Това се случва през май 1992 г.

[93] *Александър Чирков* (1938–2020), световно известен кардиохирург. Дълги години работи в Западна Германия, извършва първата сърдечна трансплантация у нас през 1986 г. Създател и директор на болница „Св. Екатерина“.

[94] *Николай П. Николаев* (1885–1960), защитава докторат по административно право в Париж, основател на българския Ротари клуб и негов пръв президент (1934–1935), министър на Народното просвещение (1936–1938), поддържа Димитър Пешев в борбата му за защита на българските евреи. От началото на 1944 г. е посланик в Швеция,

ди комунистическия преврат от 1944 г. Този г-н Николаев беше един от лидерите на общината, говореше много добър български език, развеждаше ме, показваше ми и разказваше много интересни неща.

Нека се върнем към разказа за политическите събития в България през 90-те години. Как продължи процеса на разпад в СДС?

Тези процеси някак тлееха, но се обостриха от подписването на Конституцията[95]. Дертлиев, защото е краен, а и не само той, всички, които направиха компромиси и подписаха Конституцията, не можаха да го понесат. Ние ги гонехме по този перфиден начин и това предизвика вътрешния разпад.

От дистанцията на времето ти смяташ ли, че това решение беше правилно?

Да, разбира се. В това СДС движение, което се формира, всъщност бяха останали всички партии, защото те се разцепиха. Реално се дублираха и социалдемократите, и земеделците, и демократите. Тези сюжети започнаха да зреят в Софийското СДС. Аз бях измислил три нива на политически деструктивизъм. Първото беше на политическите шебеци, второто равнище на политическите бесове и третото на политическия демонизъм. Едвин Сугарев се възприемаше за политически демон.

задочно осъден от Народния съд на смърт през 1945. Преподава български език в университета в Упсала, сътрудничи на БиБиСи. През 2019 г. са издадени дневниците му от периода 1940–1943 г.

[95] Конституцията на Република България е приета от VII Велико народно събрание на 12 юли 1991 г.

Едва ли някой политик тогава сам се е припознавал като шебек, бяс или демон. Това е твоя класификация.

На IV национална конференция на СДС аз изнесох един голям доклад, който се прие като политически меморандум. Това заседание беше в Пловдив и го водеше Петър Стоянов. Това беше доклад за двойствения характер на СДС, за неговото двойно битие. Тезата ми беше, че в него има отделни партии, които ще се разрастват или ще загинат, но в СДС като цяло е заложен моделът на бъдещото политическо развитие на България, в което все повече БСП трябва да бъде изтласкана в периферията дори на крайнолевия спектър. Тази маргинализация на БСП обаче едва сега се случва. Ние, членовете на СДС, от една страна, сме част от определени партии, но друга, по-голяма част са привърженици на тази идея, без да принадлежат към политическа организация, т.е. има политици и политизирани хора, които са наши симпатизанти. Това предполага, че има СДС-движение и СДС-съюз. Именно в това е неговият двойствен характер. Нашата работа като политици беше да привлечем повече хора към съответните партии, но винаги щеше да има и само симпатизанти. И ние трябваше да се съобразяваме и да работим в рамките на тази двойственост, а не да задълбочаваме конфликтите. Софийското СДС искаше СДС да бъде синя партия целокупно. Ако моята политическа идентичност беше 80% РДП и 20% СДС, то тяхната беше 90% СДС и 10% партийна принадлежност, която бяха придобили някак насила, защото, за да бъдеш член на Координационния съвет или на друга ръководна структура, ти трябва да принадлежиш към определена партия. Голяма грешка, според мен беше, че шефовете на Софийското СДС имаха право да присъстват на заседанията на Националния координационен съвет. Те нямаха право на глас, но държаха едни големи речи и неистово мразеха нас, депутатите. За нас

доста неприятно явление беше и прословутият *Град на истината*.

За кого Градът на истината беше „неприятно явление“?

За нас, депутатите и партийците, партийните вождове, защото това дори и да не се обявяваше публично, беше всъщност движение против нас. Те бяха фенове на Филип Димитров. Те бяха луди хора, които лежаха по тротоарите. Това беше маргинализация на СДС.

Аз, както и много наши колеги, приятели и интелектуалци, сме били в този Град на истината. Не смятам, че ние бяхме луди или бяхме там, защото обичахме да лежим по тротоарите, а защото искахме радикална промяна, искахме вашите политически действия да отговарят на очакванията на всички нас, които подкрепяхме СДС. Разбира се, и там имаше провокации – пожарът в Партийния дом.

Да, това беше провокация. Ние бяхме на рожден ден на Ангел Ангелов-Джендема, когато разбрахме, че е подпален Партийният дом. Но ситуацията ескалираше, защото се наслагваха антиинституционални акции и дела.

Това беше несистемно време, време на тежки икономически кризи, животът се разпадаше от усещане за несигурност, бедност, от липсата на перспектива. Ставаше все по-трудно и опасно да се живее в България, но ние не искахме да емигрираме, а да провокираме промени.

Ние се опитвахме да внасяме култура в политиката. Ние бяхме Радикалдемократическата партия, Демократическата партия на Стефан Савов, Обединеният християндемократически център на Стоян Ганев. Това бяха трите разумни партии. Стана така, че постепенно ние като консервативни партии бяхме против тази революционност. Нямахме против да

има някакви акции, които са на ръба на провокациите, но бяхме против тази паплачовидна идеология, против разни гладни стачки. Ние искахме да има разум и последователност, да не говорим, че и самите посолства на държавите, които ни подкрепяха, бяха против радикализацията на СДС. Мантрата, че посолствата са ни командвали, че посланиците са ни викали и са ни давали нареждания, не е вярна, нямаше такова нещо, но ние получавахме послания чрез различните фондации. „Фридрих Еберт“ беше социалдемократическа; „Фридрих Науман“ беше либерална фондация; „Кондрад Аденауер“ беше християндемократическа, консервативна. Вероятно имаше споразумение със САЩ германското правителство да развива политически дейности в новоосвободените страни на Източна Европа, имаше поръчение да се свърже със съответните партии, да отпуска средства за насърчаване на издателска дейност, конференции, кръгли маси, посещения в чужбина. Срещу всичко това бяха силите на шебеците, бесовете и демоните. Ние също бяхме радикални, държахме *хард*-речи, но бяхме срещу това да легнеш на паважа и да станеш мръсен, срещу сиромахомилството. Не ме разбирай неправилно!

Разбирам те, но аз не съм съгласна с това, което казваш. Аз също живях в това време и тогава само радикални речи не бяха достатъчни, много хора очакваха радикални действия.

В тези палатки бяха едни мръсни хора. Ти ходила ли си в този Град на истината? Май и ти си била кинжал!

Да, ходила съм и със сигурност не бях мръсен човек. Не съм била кинжал в смисъла, който ти влагаш, защото не съм била политик. Аз, както и много хора, които бяхме на митингите, на улицата, имахме безрезервна вяра в СДС и огромна надежда за промяна.

Ние също ходехме в този *Град*, приветствахме ги, но „скрипя зубами“. Както и да е. Какво се случи в СДС? В него започна да се чува и налага все повече гласът на Софийското СДС. Координационният съвет започна да се пълни с хора, които не са депутати, които започнаха да вият срещу депутатството. Те не искаха да ни има нас, бяха срещу това, което ние вършим.

А вие какво вършехте в Народното събрание?

Ние вършехме най-различни неща, депутатски неща, но това сега не го говорим. Тези действия постепенно прогониха подкрепата, която имахме от Движението за права и свободи. Това беше антиинституционална вълна, която идваше отдолу и стана така, че Филип Димитров, за да има власт, искаше да ни изгони. Най-вече го дразнеше, абсолютно го дразнеше Стефан Савов[96], а той беше председател на Народното събрание. Секретарката на Филип Димитров ми е казвала, че се обажда секретарката на Стефан Савов и казва, че председателят на Народното събрание идва при министър-председателя, а те са от една и съща политическа сила. Филип Димитров изпада в паника и казва: „Какво иска този сега!“, и Косьо Мишев, който седи там, му казва: „Филипе, успокой се, ти си министър-председател“. Там цареше една абсолютно истерична атмосфера и антиинституционалност. Неговата абсурдна свръхидея беше да предизвика парламентарни избори и понесен на крилете на народ-

[96] *Стефан Савов* (1924–2000), син на индустриалеца и министър на финансите Димитър Савов (юни–септември 1944). Лежи в лагерите в Богданов дол и Белене, основно се занимава с преводи от испански език, превел е повече от 30 книги. За блестящите си преводи два пъти е носител на наградата на Съюза на преводачите. След 1989 г. възстановява Демократическата партия, един от лидерите на СДС, народен представител в VII ВНС, избран е за председател на 36-то НС (1991–1992).

ната любов да ги спечели, но листите да бъдат подредени от него, от Константин Мишев и от Георги Бождуганов, а нас да ни няма – мен, Стефан Савов, Александър Йорданов. Той да управлява със своите съветници и с Марио Тагарински. Постепенно в Координационния съвет ние започнахме да ставаме малцинство и те започнаха да налагат едни абсолютно безумни решения. Тогава Стефан Савов и Анастасия Мозер[97] просто напуснаха СДС и създадоха „Народен съюз“. В изборите за следващите НС двете партии участваха в коалиция с Обединените демократични сили (ОДС). Започнахме да преговаряме да влезем в коалиция с тях и да напуснем и ние СДС, защото се вземаха наистина безумни решения, но тогава започнаха проблемите в Радикалдемократическата партия, тогава тя се разцепи. Една част остана в СДС, ние останахме извън, а Мозер и Савов ни казаха, че трябва си оправим вътрешните противоречия и конфликти, за да станем членове на „Народен съюз“.

Ти имаш сериозни аргументи за своите позиции, защото твоята информация е отвътре, защото си едно от главните действащи лица в тези процеси. Противоречията в СДС не бяха само ваш вътрешен проблем, те влияеха на политическото бъдеще на България, а в голяма степен и на съдбата на всеки от нас. Знаем през колко тежки икономически кризи и политически сътресения минахме през следващите години.

Това беше заложено от тези шебеци, бесове и демони в СДС. Ето какви са моите политически концепции от това време. Аз бях в подкрепа на политическите партии, защото

---

[97] *Анастасия Мозер* (1937), дъщеря на Г. М. Димитров. С родителите си емигрира от България през 1945 г., връща се през 1992 г. През 1994 г. основа БЗНС–Народен съюз, лидер на партията до 2011 г. Народен представител в 37; 38; 39-то НС.

те дават форма на политизираната маса. Аз бях категорично против синдрома за вечно *неслучилата се, нестанала България*. Напротив, у нас се случваха важни неща и ние вървяхме напред. Големи проблеми създаваше Филип Димитров, който беше фиксиран в омразата си срещу Стефан Савов, в желанието си да ни прогони, въпреки че той нямаше далновидна, цялостна управленска визия. Имаше една такава ситуация – Елка Константинова[98] е министър на културата и идва на заседание на Националния изпълнителен съвет на Радикалдемократическата партия, което провеждахме в понеделник. Тя с възторг казва: „Ох, този нашият Филип, той е толкова интелигентен, той направо не е за министър-председател. Ето например, той е против всички индустрии, селското стопанство, особено военните производства“. Аз ѝ казвам: „Госпожо Константинова, какво говорите, един министър-председател трябва да държи точно на тези сектори, да се интересува от всичко в държавата, това трябва да му е непрекъснато в главата!“. Индустрия, селско стопанство, армия – за него не беше важно. Той беше фиксиран да отстрани Димитър Луджев, като министър на отбраната, Стоян Ганев, като министър на външните работи, защото преди да стане министър-председател, той искаше да бъде министър на външните работи. Иван Костов беше добър министър-председател, защото държеше всичко в главата си, имаше поглед върху цялата картина. Такъв – добър или лош, беше и Бойко Борисов. Тодор Живков знаеше имената на кметовете дори по селата.

---

[98] *Елка Константинова* (1932–2023), литературовед, професор в Института за литература, председател на РДП (1989–1993), министър на културата (1991–1992), народен представител в VII Велико НС и 36-то НС. Автор е на изследвания за българската фантастика, за историческия роман, на тенденции в съвременната българска проза.

Те не се сменяха по 30 години, така че е имал време да ги запомни.

Няма значение, като си на върха на държавата, трябва да знаеш всичко и да го знаеш в подробности. Можеш ли да не се интересуваш от селско стопанство. За Филип Димитров това е било профанна работа, това е било унизително. Той се интересуваше от външната политика, от подслушването и досиетата, затова направи Йордан Соколов министър. Управлението на СДС имаше големи дефекти, със сигурност и аз имах такива. Въпросът е, че постепенно тази антиинституционалност нарастваше в страхотни форми.

Тук ще цитирам разменени бележки между мен и Филип Димитров, които илюстрират как се самосваляше правителството на СДС. Те са от 4.12.1992 г.: „*Филипе, според мен ти не очерта ясно двата варианта за поведение при съставяне на ново правителство, за което говорихме днес на обяд“.* Тогава аз му казах, че правителството може да бъде свалено и тогава трябва да мислим за избор на ново правителство. Той ми пише*: „Ако мислиш, че не съм очертал двата варианта, добре, стори го и реторически ме попитай: „Дали става дума за това, според теб, и аз ще отговоря“.* Това се случва на конференция на СДС в Японския хотел на тази дата. Аз му пиша допълнително, втора бележка: *„Филипе, правителството става жертва на глупавата битка между Желев и Савов“.* Той ми отговаря*: „Скъпи ми Мишо, във всеки случай съдбата, която в момента се решава, е само на СДС, опитай се да прецениш себе си и нещата само от тази гледна точка и ще видиш“.*

Как продължи вашата кореспонденция?

Тя приключи. Аз не му зададох въпрос, защото там бяха събрани много лумпенизирани хора, негови поддръжници, които щяха да ни освиркат. Там не можеше да се

говори разумно. Разумното говорене означаваше мислене по варианти. Тогава ние наехме президентския апартамент в японския хотел – „Витоша–Ню Отани“, където се провеждаше конференцията. На частна среща ние, радикалдемократите, поканихме Йордан Соколов[99] – един от кинжалите, за да му предложим да бъде министър-председател. Ще ти цитирам какво казва Едвин Сугарев в интервю от 25.03.1993 г.: „*В Националния координационен съвет има лумпени и още повече безкрайни идиоти в парламентарната група. М. Неделчев казва: „Псевдопророци се стремят към революционен терор в СДС“*. Това бяха публикации в различни вестници, в които започна да се вихри този скандал.

Връщаме се към срещата със Соколов. Провеждаме безкрайни разговори, убеждаваме го, че това е гибелен за СДС проект. Той ни слуша и в края на тази нощ ни каза, че ще си помисли, но нищо не ни отговори, защото той вече беше работил по стратегията на Филип Димитров за предизвикване на нови избори. Елка Константинова написа едно отворено писмо, в което ни призоваваше: *„Абсолютно недопустимо е между вас да продължават до болка познатите ми конфликти. От все сърце ви моля, намерете сили и овладейте взаимната си ненавист, себелюбието и властолюбието си. (…) Умолявам ви, скъпи приятели, забравете обидите, спрете това безумие и недоверие един към друг поне до изборната победа. Щадете думите на личностите, защото Господ ги е създал всички крехки и чупливи. Прегръщам ви, целувам ви и ви обичам!“* и т.н. Тогава Елка беше културно аташе в българското посолство в Полша.

---

[99] *Йордан Соколов* (1933–2016), юрист, политик, министър на вътрешните работи (1991–1992), народен представител от 37-то до 39-то Народно събрание, председател на 38-ото НС.

Но очевидно този призив никой не го е чул, не му е обърнал внимание, не е разбрал дълбокото му послание.

Да, на практика така се оказа. Но ето един случай. Елка се връща от Варшава и се оказва, че не ѝ достигат някакви месеци за пенсия. Тя отива при Надежда Михайлова, която в правителството на Иван Костов е министър на външните работи. Тя не я приема, като имаш предвид, че Елка даваше от депутатската си заплата една трета на Надежда Михайлова, която беше секретар по международната дейност и контакти на РДП. Елка лично ѝ плащаше тази заплата, а тя не я прие. Историята беше много грозна.

Важни моменти от твоята обществено-политическа кариера са свързани с Дружество „Гражданин“ и списание „Демократически преглед“.

Старото Дружество „Гражданин“ е част от историята на Радикалдемократическата партия, то съпътства нейното създаване в началото на XX в. и заема много активна обществена позиция в кризата при затварянето на Университета[100]. Още в политическите ми депутатски години създадохме Дружество „Гражданин“ и това беше наша радикалдемократическа мечта. То беше свободно обединение за реализиране на либерални проекти от най-различен тип в сферата на културата, на просветата и изграждане на демократична политическа култура. Аз бях председател на

[100] При откриването на Народния театър на 3.01.1907 г. студентите освиркват кортежа на цар Фердинанд, защото са възмутени, че на събитието са поканени най-вече политици и много малко представители на интелигенцията. Като протест срещу издадения от Фердинанд Указ за затварянето на Университета проф. Иван Шишманов, тогава министър на Народното просвещение, си подава оставката. Правителството смята, че тези действия са вдъхновени от университетските преподаватели, част от които са активни дейци на Радикалдемократическата партия.

Управителния съвет на Дружеството през цялото време на неговото съществуване. Членове на различните управителни тела и на отделни проекти бяха Кирил Велев, Хозе Канети, Мария Огойска, Силвия Борисова, Искра Димитрова. Изпълнителен директор беше Алексей Христов, важна фигура беше Николай Слатински, участваха активно също Владимир Градев, Мартин Иванов, Мария Пумпалова, Иглика Луканова, която беше също много активна, Теодора Венедикова, Дора Велева, Константин Коцев и още много колеги и приятели. Дружество „Гражданин“ реализира огромна дейност, дори ми е трудно да разкажа достатъчно подробно за нея, да изброя всичко, което беше направено. Имахме няколко големи социални проекта, по които се работеше и в рамките, на които се осъществяваха различни събития и акции. Един от тях беше за възстановяване на Българската национална общност, това беше работа с българи, които в резултат на различни политически събития са останали извън пределите на страната.

Как се финансираха тези проекти?

Кандидатствахме за най-различни субсидии във фондациите „Фридрих Науман“, „Отворено общество“ и др. Главната дейност на Дружеството беше издаването на списание „Демократически преглед“, което ставаше все по дебело, но не заради някаква мегаломания, просто проектите и въобще рубриките нарастваха все повече и повече. В рубриката „Краевековни вълнения, тъги, страсти и прозрения“ се публикуваха много материали, даваше се информация за много събития, обединени по тази тема, които провеждахме из цялата страна. Една голяма дискусия беше за отварянето на досиетата, за дисидентството като лична позиция и политически избор, обсъждаше се българският политически модел, правеха се интервюта с актуални политически фигури. Много важни за нас бяха „Евроатлантичес-

ките тетрадки“, в тези рубрики се публикуваха документи, но и информация за срещи с европейски лидери и интервюта с тях, превеждаха се техни стратегически текстове. Например в брой 33 от 1997 г. са публикувани текстове на Вацлав Хавел, на Желю Желев, на Петър Стоянов, дори на Александър Лукашенко – по неясни причини. Много се занимавахме с евроатлантическата общност и интеграцията на България в нея. В тези времена изключително важни бяха всички либерални становища, позиции, личностите на Либералния интернационал[101] в съвременен и исторически аспект. Една от темите беше устойчивост и неустойчивост на историческия процес, проблематизираната национална идентичност, империите и имперското – политически и икономически разпад. Занимавахме се с медиите и тяхната роля в демократичното общество. Обсъждахме актуални геополитически процеси – сръбските политически драми от края на 1996–97 година, имахме рубрика „Балканите между Европа и Средиземноморието“, за Русия и постсъветското политическо пространство. Не забравяхме, разбира се, и литературата, търсехме нови оригинални прочити на класически произведения, следяхме актуалните културни събития, имахме програма Пол Рикьор[102]. Много важни за нас бяха „Радикалдемократическите страници“ – ние непрекъснато препечатвахме статии от стария „Демократически преглед“[103] с коментари, които най-често правех аз.

---

[101] Създаден през 1947 г. в Оксфорд. Оттам е и названието на основния идеологически документ – *Оксфордски манифест*. Това е международна федерация на либералните партии. Седалището му е в Лондон, Великобритания.

[102] *Пол Рикьор* (1913–2005), в изследванията на френския философ се срещат две от най-продуктивните течения в съвременната хуманитаристика – феноменологията и херменевтиката.

[103] Списание *Демократически преглед* започва да излиза през 1902 г. с редактори Т. Г. Влайков, Илия Георгиев и А. Страшимиров.

По това лорд Ралф Дарендорф[104] отдавна беше напуснал Германия и беше скъсал своите взаимоотношения с фондация „Фридрих Науман“, ние обаче го поканихме да гостува на Дружество „Гражданин“. И той дойде, но ние от глупост човешка го настанихме в хотел „България“, в президентския апартамент, смятайки, че това е най-престижното място в София. Той беше доста изумен, защото хотелът вече западаше, но като безкрайно интелигентен човек не протестираше, не правеше коментари, не предявяваше никакви претенции. Ние го возехме с подарен от наш спонсор и симпатизант „Volkswagen Passat“, който вече бумтеше по един странен начин и когато колата отиваше да вземе лорд Дарендорф от хотела, той казвал на жена си: „Идва танкът на Дружество „Гражданин“. Това тя ни го разказа. Фондация „Фридрих Науман“ много ни благодари, че е бил наш гост и е участвал в малка конференция по проблеми на либерализма, в която се включиха действащи български политици и интелектуалци. На прощалната вечеря той ме попита: „Г-н Неделчев, като ви гледам, вие сте столичен интелектуалец. Колко адресни регистрации имате?“. Аз му отговорих, че е само една, а той каза: „Да, вие сте типичен интелектуалец от Източна Европа. Те живеят точно така – неподвижно, аз имам 14 различни адресни регистрации в

В годините на своето издаване до 1928 г. Т. Г. Влайков е негов постоянен главен редактор. През 1905 в бр. 12–13 е публикувана *Програма на Радикалдемократическата партия в България*. В списанието сътрудничат видни писатели и учени, като то неизменно запазва високо интелектуално ниво на публикациите.

[104] *Ралф Густав Дарендорф* (1929–2009), германски и британски професор по социология, политик и публицист, член на Британската академия на науките, на Националната академия на науките на САЩ, чуждестранен член на Руската академия на науките. Член на горната камара на лордовете на Британския парламент, на Европейската комисия, заемал е и други важни политически постове.

различни градове и държави“. Той първо е бил депутат и заместник-министър във Федерална република Германия, след това става английски гражданин, удостоен с титлата лорд от английската кралица. Той изоставя либералните немски структури, но продължава да си бъде либерален мислител. Дружество „Гражданин“ издаде негова книга „След 1989. Морал, революция и гражданско общество“ (2000).

Къде Дружество „Гражданин“ провеждаше своите акции? Само в София ли развивахте културна и обществена дейност?

Ние много активно работехме извън София, имахме структури във Варна, Бургас, Враца, Велико Търново и др. Бих искал да добавя, че една от нашите теми и дейности беше „Религиозната модерност“, каквото и да означава това. Тази рубрика основно се списваше от Мария Огойска, тя намираше интересни материали и пишеше много от текстовете. Също така представяхме различни области на модерното изкуството и тази рубрика имаше много ефектно заглавие „Чувствено време“. Веднъж, когато бяхме в Ню Йорк, в музея на изкуствата „Метрополитен“, видяхме една огромна експозиция на непознатия за нас дотогава художник Роналд Брукс Китай[105], в когото се влюбихме. В списанието публикувахме много статии за него и репродукции на негови картини. Тези публикации го откриха за

[105] *Роналд Брукс Китай* (1932–2007), американски художник, представител на т.нар. *Лондонска школа*, почетен член на Британската академия на изкуствата. В своите картини наслагва елементи на фотографията, кадри от филми, цитати. Творбите му са сложни колажи от слово и изобразително изкуство със силни метафорични послания. Той е автор и на много художествени манифести и публицистични текстове за съдбата на евреите в исторически и съвременен аспект.

българската публика и по тях започна изучаването му в Художествената академия.

В списанието се помещаваха и много музикални материали. По аналог с *tange mente*, неологизъм създаден от Астор Пиацола[106], Мария Огойска измисли *музика менте*, което значи музика на втора степен. Музика, която има отношение и надгражда някои предишни музикални творби с нов стил и звучене, особен вид музика. Най-важни бяха организираните от нас фестивали в Националния дворец на културата. Имахме фестивал на тангото, защото бяхме много увлечени от тази музиката, от културата на танца. Организирахме голям фестивал на Шнитке[107], като съчетавахме концертите с лекции, които аз изнасях. Мой приятел и партньор в това първо цялостно представяне на Шнитке в България беше проф. Пламен Джуров. Много значими наши занимания бяха изложбите „Животът на градовете", които представяхме в емблематични места в страната. Организирахме и много други изложби в галерията на Максимилиян Киров[108]. Най-често това бяха изложби от моята колекция от пощенски картички. Те бяха съпроводени с издаването на единични листове. Дружество „Гражданин" издаваше не само „Демократически преглед", имахме и доста активна издателска дейност. Първата публикувана от нас книга беше „Либералната демокрация и медиите" на

---

[106] *Астор Пиацола* (1921–1992), аржентински музикант, инструменталист, известен като големият обновител на тангото.

[107] *Алфред Шнитке* (1934–1998), руски композитор, работил през последните си години в Германия, един от големите творци на XX век. Творбите му са синтез между модерно звучене и традиция, като при оркестрацията на симфоничните си произведения често използва и съвременни електронни инструменти.

[108] *Максимилиян Киров* (1930–2003), художник, изкуствовед, куратор на изложби и директор на художествена галерия „Витоша".

Фриц Болкенщайн[109], по-късно „Новата преса и преходът“ на Ивайло Знеполски; „Езикът на желанията“ – сборник, посветен на Пол Рикьор, и моята книга „Раздробяване на наивния консенсус. Критика на политическото и на негови медийни образи“.

Едно от важните събития беше тържественото обявяване на личност на годината, годишните награди, които давахме на изтъкнати политици и интелектуалци.

Кои личности са били носители на тази награда?

Например Богдан Богданов[110], Атанас Славов, Веселин Сариев[111], Ангел Станков[112], Георги Трифонов[113] и др. Връчването на наградите се случваше на много тържестве-

---

[109] *Фредерик (Фриц) Болкенщайн* (1933), министър на външната търговия на Холандия, член на Европейската комисия, автор на редица либерални политически проекти като „Директива за услугите на вътрешния пазар“, която е в основата за създаване на единен пазар за услуги в рамките на ЕС.

[110] *Богдан Богданов* (1940–2016), изследванията му са в областта на старогръцката литература, култура, философия. Учредител на Нов български университет, пръв ректор и председател на Настоятелство на университета.

[111] *Веселин Сариев* (1951–2003), поет и публицист, има редица публикации за емблематични места и личности на Пловдив. За книгата „Диарбекир и българите“ е удостоен със специалната награда на Дружество „Гражданин“. Издава първото българско списание за визуална и експериментална поезия „СВЕП“, от което излизат 4 броя. Построява със собствени средства параклис „Св. Мина“ в Брестовица. През 2011 г. излизат неговите „Събрани съчинени“ в два тома. Съставители са Михаил Неделчев и Катрин Сариева.

[112] *Ангел Станков* (1948), цигулар, диригент, музикален педагог, концертмайстор на Софийската филхармония, първи цигулар на квартет „София“ и на клавирно трио „Димитър Ненов“, активно участва в концертния живот у нас и в чужбина.

[113] *Георги Трифонов* (1947–2011), изявен български живописец, художник-монументалист, график и поет.

ни церемонии. Ние бяхме почитатели на демократичните президенти Желю Желев и Петър Стоянов. В списанието имаше рубрика, в която се представяха текстове на френски, американски и други президенти, които ние уважавахме. Много важна беше подкрепата на Христо Друмев като директор на НДК и най-вече на неговия заместник, който беше наш приятел и съмишленик – Петър Първанов.

Каква беше периодичността при издаването на „Демократически преглед“?

В началото периодичността беше 10 книжки годишно, но после се оказа, че това трудно се постига не само финансово, а и защото книжките непрекъснато набъбваха с нови и нови рубрики. Една своя рецензия за поредния брой на „Демократически преглед“ Мирела Иванова беше озаглавила „Здравей, дебело списание“. И това беше много точно определение. Ние имахме амбиция нашето списание да бъде архив на съвременността. Това беше формула, която аз непрекъснато повтарях. Исках в него да се срещат, пресичат, да полемизират всички важни тематики, всички обществени и културни проблеми, да се водят актуални политически дебати. Имаше и обзорни прегледи, най-често ги правех аз, но някои от тях и Хозе Канети, който беше физик по образование, но с хуманитарна нагласа и много активен преводач. Представяли сме много класически и съвременни художници. Например: Ружа Маринска представи с няколко текста Иван Милев[114], а Надежда Александрова направи публикации от неговия личен архив. Важен за нас беше и дебатът *модерно – постмодерно* не само в литературоведски или общокултурен контекст, а с оглед и на политическите нагласи. Правихме интересни дискусии

[114] *Иван Милев* (1897–1927), художник, сценограф, представител на българския сецесион в изобразителното изкуство.

за Македония, в които участваше Петър Стоянов. Много важни бяха сюжетите от историята на Радикалдемократическата партия. Аз публикувах много текстове за нейните видни личности – Тодор Влайков[115], Найчо Цанов[116], Венелин Ганев[117] и др. Много харесвахме Иван Харизанов[118] като един от големите либерални мислители на Радикалдемократическата партия от първата четвърт на XX век. Представяхме малко известни или непознати писатели, фи-

---

[115] *Тодор Влайков* (1865–1943), писател, общественик, политик. Завършил е Московския университет (1888), председател на Българския учителски съюз, действителен член на БАН (1900), създател на Радикалдемократическата партия, редактор на сп. „Демократически преглед“, депутат в няколко НС. Автор на разкази и повести, на мемоарната книга „Преживяното“. Най-популярното му произведение е „Дядо Славчовата унука“.

[116] *Найчо Цанов* (1957–1923), виден политически деец след Освобождението на България (1878), противник на режима на Ст. Стамболов, деен член на Либералната партия, издава в. „Народен лист“ (1894–1898), съосновател на Радикалдемократическата партия (1905). Бил е депутат в редица НС, обявява се против едноличния режим на Фердинанд, официално заявява своите позиции срещу включването на България в Първата световна война.

[117] *Венелин Ганев* (1880–1966). Завършва право и философия в Женевския университет, професор по право. През 1941 г. се отказва от избора за академик, защото е против включването на България във Втората световна война. Член е на Радикалдемократическата партия от 1908 г, министър на правосъдието (1919), български посланик в Париж (1920–1922), един от регентите на Симеон II след комунистическия преврат през 1944 г.

[118] *Иван Харизанов* (1885–1947), братовчед на Яне Сандански, писателят Димитър Димов е негов племенник. Той е активен публицист и политически деец в периода между двете световни войни. Член на Радикалдемократическата партия от 1906 г., по-късно се включа в Политически кръг „Звено“, участва в преврата на 19 май 1934 г. Политическата му дейност продължава и след 9.09.1944 г. като член на Изпълнителния комитет на Народен съюз „Звено“, председател на Върховната стопанска камара и член на дипломатически мисии.

лософи, културни фигури от Америка. Имахме публикации в няколко броя за Чарлз Пърс [119].

Списанието се правеше на доброволни начала от сътрудниците или имаше постоянен редакторски екип?

Нашите сътрудници получаваха хонорар само ако специално си поискаха. Обикновено плащахме, когато поръчвахме преводи. На заплата в списанието бяха Мария Огойска, Искра Димитрова, Мария Пумпалова, Силвия Борисова, Иглика Луканова. Имахме и две много добри и опитни счетоводителки, които никога не ни подведоха. Аз получавах възнаграждение за брой. Списанието се отпечаташе в „Симолини“, те също бяха много коректни с нас и според тогавашните възможности на техниката го печатаха много добре. Тези дейности ги движеха Хозе Канети и Константин Коцев.

Всеки брой имаше водещ редактор, който беше моторът на цялата работа. Изключително активни бяха Мария Огойска и Мария Пумпалова, и двете бяха неизменният център.

Как определяхте тематичното поле на даден брой?

Обикновено аз го задавах, а после то обрастваше с текстове, но не хаотично струпани, а премислено подбрани според доминиращите теми и съответните рубрики. Ние правехме заседания, на които обсъждахме всичко – нещо влизаше, друго отпадаше. Рубриките мутираха, развиваха се като проблематика, понякога отмираха и се създаваха нови, по-актуални.

---

[119] *Чарлз Сандърс Пърс* (1839–1914), американски философ, математик, логик, семиотик. Създател на философското направление прагматизъм.

Имаше високи критерии при подбора на текстовете и пряка връзка между публичната дейност на Дружество „Гражданин“, списанието, издаването на книгите и едно-кратните вестници, които правехме – те бяха съществена част от нашите занимания. Най-скъп ми е броят, който издадохме за 40 дена от смъртта на Евгени Силянов[120]. Удовлетворен съм, че аз отново го върнах към наследството на баща му Христо Силянов[121]. Той го преоткри, възкреси се неговата любов към Македония, към националноосвободителното движение, върна се отново към това минало, към мисията на баща си – свободата на Македония и Одринско. Това го провокира да напише редица текстове, да извади

[120] *Евгени Силянов* (1907–1997). Завършва право в Париж, представител на България в Обществото на народите в Женева (1935–1939). Като дипломат участва в преговорите по Крайовската спогодба (1940). Главен секретар на българската легация в Берн (1942–1944), ръководи легацията в Париж до 1946 г. участва в подписването на Парижкия мирен договор (10.02.1947). Отказва да се върне в България и до смъртта си живее в Париж. Един от основателите на Радио *Свободна Европа*. Автор на книги, които изследват различни събития във фашистка Германия, както и личността на Хитлер. За своята обществена и публицистична дейност е удостоен с престижни международни награди, кавалер е на френския Почетен легион.

[121] *Христо Силянов* (1880–1939), деец на ВМРО, като документира дейността ѝ в книгата си „Освободителните борби на Македония“ (Т. 1 и 2). Участва в Илинденско–Преображенското въстание в четата на Михаил Герджиков, в Балканската война, по време на Първата световна война е на антигермански позиции. Развива активна публицистична дейност, редактира сп. „Сила“ (съвместно с Коста Списаревски и Коста Тодоров). Член-учредител на Македонския научен институт и негов подпредседател. През 1916 г. е арестуван и осъден на доживотен затвор, заради подпомагане на група, която създава стратегически карти на Цариград за улесняване на евентуалното нападение на столицата на Турската империя. Присъдата му е отменена през 1918 г.

документи от семейния архив. Когато почина, аз написах едно слово „Здравей, млади приятелю!“. За нас той беше жив, част от нашия екип.

Направили сме много тематични вестници, може би 25–30. Правили сме броеве за Левски, за Гео Милев, за 1948 г. – *Пролетта на народите*, още много други. Правехме и хвърчащи листове, с които представяхме предстоящото и канехме на нашите събития. Много важна голяма акция беше участието в големия проект на Център „Карта“, полски център, който се занимаваше с антикомунистическите движения и дисидентството. Негов ръководител беше Збигнйев Глуза. Аз станах ръководител на групата за България, която трябваше да направи целия списък от българското присъствие в голям международен Речник на дисидентите. Той беше издаден първо на полски, след това на английски, на руски, на някакви други езици. Този речник беше в два тома, аз ги дадох в издателство „Сиела“, за да ги преведат и издадат, но те ги загубиха.

Само ти ли си писал статиите за българските дисиденти в този Речник?

Автори са и Силвия Борисова, Иван Спасов, който е син на оператора Радослав Спасов и сега е известен сценарист и продуцент. Всички тези текстове ние ги публикувахме първо в „Демократически преглед“. Някои от тях влязоха в окончателния списък, други не. Проблематично беше присъствието на Ахмед Доган, но той остана. Разрази се доста разгорещен дебат в най-различни вестници за имената в списъка и защо Михаил Неделчев трябва да определя кой да влезе и кой да пише статии за този Речник. Аз непрекъснато обяснявах, че не съм дисидент, а най-прост антикомунист. По линия на този проект ходих няколко пъти в Полша, Литва, Естония, Латвия, Чехия. Това бяха сбирки на тези абсолютно прекрасни хора – шефовете на

съответните национални групи, повечето от тях бяха лежали по затворите. Най-особеното преживяване беше изключителната сбирка в *Подкова лешна* – това място е било детски лагер, а после по времето на „Солидарност“ там са се организирали нелегални летни сбирки и обучения. На това място от Център „Карта“ ни бяха организирали едноседмично пребиване при спартански условия, така, както са живели хората от нелегалната „Солидарност“. Беше много особено преживяване. Хората, които участваха, бяха с изключителен морал, с изключително чувство за дълг, отговорност и свяст. Една вечер аз избягах и отидох да слушам във Варшава големия джаз музикант Ян Гарбарек[122] в „Палас култури“. Късно вечерта успях да се върна при моя съквартирант Итс Калитис, който беше бивш политзатворник, но в този момент беше сенатор в Естония.

В един брой на „Демократически преглед“ Силвия Борисова представи историята на Център „Карта“[123]. Българското участие в проекта беше подпомогнато от Националния дарителски фонд „13 века България“ и от Австрийския институт на Източна Европа.

В този международен екип само ти ли беше представител на България?

Не, бяхме двамата със Силвия Борисова, която като полонист е ходила повече от мен на конкретни работни сбирки. Аз участвах в представителните събития, на които присъстваха ръководителите на съответните национални

---

[122] *Ян Гарбарек* (1947), световно признат саксофонист и композитор, изявява се в различни жанрове – джаз, класическа музика и др.

[123] Той е създаден през 1982 година във Варшава с нелегален публицистичен вестник, реагиращ срещу военното положение в Полша, от който са издадени 19 броя. След 1989 г. издава списание „Карта“, вестник, създава се фондация, която реализира проекта „Европа – едно общо място“ и „Речник на дисидента“.

проекти. Работата продължи седем-осем години, докато изданието беше реализирано. Имахме дебати за словника, за структурата на статиите, но ние успяхме да наложим 13–14 имена, между тях бяха Желю Желев, Атанас Славов, Асен Игнатов, Георги Марков, Блага Димитрова, Петър Дертлиев, мисля, че и него го включихме. Центърът „Карта“, а и всички участници, бяха изработили критерии за личността на дисидента. Според тези критерии един човек е дисидент, когато публично огласи своето несъгласие с властта.

Какви други важни дискусии е провело Дружество „Гражданин“?

Много важна беше дискусията за дисидентството, в която се включиха Никола Георгиев, Пламен Дойнов, Богдан Богданов. Никола Георгиев имаше блестящо участие в нея. Ние бяхме за разсекретяване на досиетата и на щатните агенти на Държавна сигурност, защото само така може да се реконструира цялата картина. Поставихме и обсъдихме темата за демонтиране на паметника на Съветската армия. Тази дискусия имаше много голям обществен отзвук. Скулпторът Александър Дяков излезе с доста екстравагантна идея да се запази пилонът и на него да се сложи Исус Христос. Тогава това не се случи, дано демонтажът на т.нар. паметник се осъществи поне сега.

Докога продължи съществуването на Дружество „Гражданин“ и издаването на „Демократически преглед“?

До 2003–2004, когато излязоха последните книжки на списанието. В началото офисът ни беше в сградата на бул. „Дондуков“, до Младежкия театър, после Столична община ни даде един много хубав апартамент, който наричахме „При водата“ – до минералните чешми на ул. „Екзарх Йосиф“, обаче ни прогониха оттам, защото някой по-важен

си го хареса. Дадоха ни едно помещение на ул. „Витошка“, но там имаше много неприятни и надменни хора. В един момент наемът беше вдигнат до невъзможност и ние просто се махнахме. Сега архивите на дружество „Граждани“, доколкото са запазени, се намират в архивохранилището на ул. „Хан Аспарух“.

Ти си ги запазил и ги съхраняваш в родната си къща. А по колко броя излизаше списанието през последните години?

По 4 книжки годишно – във всеки сезон по една. Загиването на едно списание е тъжна работа. Постепенно аз се отдадох повече на работата в НБУ, не че нямах интерес към списанието, но постепенно се промени фокусът на моите интереси и занимания. Много е важно едно такова начинание, едно издание, едно дружество да има седалище, да има място, на което съмишлениците да се събират, да общуват, да дискутират. В офиса „При водата“ имаше възможност да се съберат 30–40 човека, можеше да се прави и любов там.

Адам Михник[124], който беше приятел на Силвия Борисова, ни е гостувал много пъти и сме печатали редица негови текстове.

---

[124] *Адам Михник* (1946), полски общественик, дисидент, публицист, един от най-активните участници в нелегалната опозиция на комунистическия режим в Полша. За своята дейност два пъти лежи в затвора – след обявяване на военното положение в Полша от 1981 до 1984 г. Отново е арестуван през 1985 г., осъден е на 3 години затвор, но е амнистиран година по-късно. Учредител и главен редактор на печатния орган на „Солидарност“ – „Газета Виборча“, издаван и досега.

Ти имаш основополагащо място в изследването на българската литературна история, въвеждаш актуални и сега литературоведски понятия. Кои са те?

Нека да започнем с националния митопоетически текст и историческия живот на мотивите в лириката. Това е идеята за моята дисертация и неслучилата ми се аспирантура. Аз след това разработих тази проблематика в текст, който е многократно печатан: за националния митопоетически текст и за функционирането му в/около „Хаджи Димитър“ на Христо Ботев, както и за сериозната трагическа пародия, която е основна в стихотворението „Угасна слънце“ на Яворов. В моята интерпретация аз въплътих тази идея за националния митопоетически текст и това е много важен литературноисторически сюжет. Той е едно творение на литературоведа. Защото той може да е очевиден, но за да може да бъде написан, трябва да бъде сътворен от литературоведа. И всъщност този литературноисторически сюжет е в основата на моята представа за литературната история. Защото аз мисля в литературноисторически сюжети, за мен те се явяват един след друг и аз ги следвам, разказвам и анализирам. Оттук израсна цялата ми концепция за литературната история – литературната история като литературноисторическо утвърждаване. Литературноисторическият голям наратив като алтернатива за литературноисторическата реконструкция. Това са цяла последователност от понятия и операции, които аз смятам, че са същината на литературната история. Просто исках да си отговоря на въпроса: *От какво е направена литературната история?* Какви са сегментите, които я изграждат? След като формулирах концепциите си за литературноисторическата конструкция, въобще формулирах идеята за литературноисторическия реконструктивизъм, който аз смятам, че практикувам.

Кои са основните процедури на литературнокритическото? Това са литературнокритическият избор – начинът,

по който критикът акцентира върху нещо от литературния живот, литературнокритическото оценяване и оттук литературноисторическото предложение. Тоест, литературният критик не прави литературноисторическо утвърждаване, но може да направи литературноисторическо предложение – да каже: ето тази творба всъщност подлежи на литературноисторическо утвърждаване, но това е вече задача на литературния историк. И след формулирането на тези процедури както литературнокритически, така и литературноисторически, аз формулирах идеята за въвлеченото литературознание. В моята студия за литературния персонализъм последният пасаж е посветен именно на това понятие. Аз настоявам, че съм човек, който практикува въвлечено литературознание. То е практикувано от тези литературни историци, които по някакъв начин са потопени в литературноисторическия процес.

Според теб можеш да практикуваш въвлечено литературно знание само когато познаваш задълбочено литературната история като личности, творби, процеси и факти?

Да, това е така, защото истинският литературен историк държи в съзнанието си всички факти от тази литературна история, която той описва и практикува. Тези факти за него са непрекъснато актуални, той има услужлива памет за тях, защото непрекъснато ги преподрежда, непрекъснато ги включва в някакви литературноисторически сюжети, надграждайки ги и с нови.

Много важна моя идея беше за социалните стилове. Социалният стил беше една моя идея, която формулирах във въвеждащите текстове към „Социални стилове, критически сюжети“. Социалният стил е нещо, което аз разпростирам и върху други области. Има социални стилове, характерни за всекидневни художествени явления. Това са

сегменти на битието, заразени с художественост. Да кажем, битът на самия кръг „Мисъл“ – те непрекъснато говорят за литература и по някакъв начин самият техен бит може да бъде изучен и като всекидневни социални стилове. Имаме *охудожествен* бит.

Този бит не е ли процес на едни автомитологеми, които се създават? Те самите изграждат представата за себе си?

Ще дам прост пример. Едно време като видехме човек с брада и лула, с кадифен панталон, омазан с боя, беше ясно, че това е художник. Всички художници изглеждаха така. Това беше парижка мода, която беше, така да се каже, полазила и тук. Такива бяха пловдивските художници до един. Тоест, те се стилизираха сами себе си по един художествен начин. Може никога да не си написал никакъв текст, но да живееш в един охудожествен бит. Имаше и такива случаи. Имаме и неолитературни социални стилове, тоест социални стилове, които литературата не ги е уловила, за да ги трансформира вторично, да ги припознае. Естествено, в централна моя тема се превърна проблемът за българския литературен и политически персонализъм, която изникна в контекста на базата на моите занимания с автобиографизма. Всичко тръгна от заниманията ми с Яворов, но след това установих, че тази концепция за литературния персонализъм се разпростира и върху други феномени и области. Често мои колеги, най-вече Пламен Дойнов, ме питаха: „Кога ще напишеш какво е твоето разбиране за този литературен персонализъм?“. И всъщност, аз едва сега, при издаването на том втори на „Как работи литературната история“[125] с тази голяма студия за ли-

[125] *Неделчев, М.* Литературният персонализъм. В: Как работи литературната история. Т. II, София, кн. 2, НБУ, 2021, с. 11–156.

тературния персонализъм разказах как се е появил, как го откривам и защо е толкова важен за българската и за други литератури. И разбира се, разглеждам и антиперсоналистическите периоди, тоест аз не съм фундаменталист по отношение на този персонализъм, напротив, аз знам, че има и антиперсоналистически периоди, има и неутрални по отношение на персонализма. Но това се превърна в идея, която много добре работи, според мен, при описването на българската литературна история.

Според теб други колеги анализират ли литературната история през призмата на персонализма и методологическата структура, която ти създаваш?

Много частично. Колеги започнаха да използват това понятие *персонализъм*, без да го разбират. На базата на идеите най-вече на великите философи и социолози за различните авторитети, за институционалния и за личния авторитет, аз акцентирах изключително много върху начина, по който се съревновават в литературното поле литературният персонализъм и политическият персонализъм. Как понякога политическият персонализъм, фокусиран върху конкретна политическа персона, закрива и унищожава цялото литературно поле и доминира по такъв начин, че той става основният феномен на епохата. Така става и със Стефан Стамболов, и с Александър Стамболийски, и с други политически фигури. Оттук възникна идеята за литературната личност. Какво представлява литературната личност? Литературната личност като един образ, обективиран в колективното съзнание. И едно съзнание за социокултурна схема като процес и като мит. Какво представлява публичността? В моята интерпретация това е тази сфера, в която се случва битката на публичните образи. А като наследство от проф. Никола Георгиев аз непрекъснато се занимавам с *конфликтите/конфликтността* в литературата. Виждам литера-

турата като поле на конфликтни ситуации. Не само на стилове и на тематични насоки и доминанти, но най-вече като напрежение между публични личности. Това е начинът, по който една литературна личност хвърля сянка върху останалите. Например историята с Йордан Маринополски, който пише срещу кръга „Мисъл“, защото не е приет там.

Сблъсъкът между естетическите позиции, но и между поколенията провокира опозицията млади срещу стари.

Разбира се, това са противоречия, които трябва да съществуват, за да има развитие.

Друга опозиция, която е много характерна за българската литература, е родно – чуждо.

Аз малко съм се занимавал с това, в такъв смисъл, че при мен са по-скоро заети категории, към които може би съм добавил някои нови щрихи.

Но нека се върнем към това как се разгръща битката на публичните образи. Литературният срещу политическият персонализъм – как се създава, в какви форми се проявява това напрежение. Аз вярвам в моята централна идея за трите социални роли на Яворов и за начина, по който те се осъществяват и в литературните му текстове. Тези три социални роли са: млад социалист народник, участник в националноосвободителното движение в Македония и Одринско, и то като виден участник, приятел и съмишленик на Гоце Делчев, със съответните му собствени роли в това движение. Третата му роля е като самотен, трагически художник, духовен аристократ. Самата Яворова литературна личност е конструирала тези роли и самата Яворова литературна личност представя една сложна, пирамидална конструкция, защото той никога не се отказва от своите предишни социални роли. Тези роли се наслагват една върху друга, те

са социокултурни феномени. Самото явяване на една социална роля е процесуално, то е в системата от действия. Имаме кулминация на литературната личност, когато тя е най-оформена, когато тя е, така да се каже, в пика си, когато тя е най-известна. И много често имаме самоунищожение на тази литературна личност. Литературната личност е социално-психологически конструкт. Имаме и литературни личности, които се закрепват в колективното съзнание, които се митологизират и имат посмъртно битие. А това посмъртно битие има собствена динамика и история.

Тук вече достигаме до тази също много важна идея за годината на траура на Яворов – 1913–1914 г. Аз дефинирам тази година като едно битие в смъртта. Той е жив, но едновременно с това е в полето на смъртта. Говори непрестанно за смъртта, готви се за нея, твърди, че ще пише траурни сонети за своята мъртва любима.

Важна моя идея е и това, че кръгът „Мисъл“ е една колективна литературна личност, каквато, макар от друг тип, е и „Хиперион“. Златорожката общност е многобройна, променяща се, тя не може да бъде очертана като колективна литературна личност.

На базата на вече съградения сюжет за Яворовите социални роли създадох като една серия редица други текстове. Такъв е „Жестовете на смирението“ при Лилиев. Какво представляват тези жестове на смирението, които също са социокултурни жестове. Също, „Смаленият поет“ за Дебеляновата персона. Това не означава, че е малък поет, а заради самата му камерност. Неговата литературна личност съзнателно се смалява, шепне, аудиторията, към която се обръща, е камерна. И като алтернатива дори и на Яворов е Пенчо-Славейковият монументализъм. Естествено, цялата тази система на мислене аз я приложих и по отношение на политическите личности. Да кажем, при Стефан Стамболов: „Биографският образ на Стефан Стамболов – типове

митологизации и демитологизации“, или как функционира самият негов образ. Противопоставих двата типа ценностно мислене по отношение на Стамболов, тъй като политиката поляризира мисленето. И разбира се, изключително важна моя идея е за системата от биографии. Като тук на първо място, аз настоявам, че става въпрос за най-великата българска система от биографии, защото тя е точно на гребена, когато се формира националната общност. Когато имаме едно прехождане към създаване на структури, политически партии и прочие. Това е идеята за *Левски и Ботев*, *Гоце Делчев – Яворов*. Аз настоявам, че през 30 години се повтарят взаимоотношенията от тази двойка. От една страна – на революционна стратегия и националреволюционно мислене, а от друга – и като поетова реализация. Смятам, че при Яворов и Гоце нейните потенции – на двойката, са много по-пълноценно реализирани.

Бихме ли могли да твърдим, че друга такава двойка е Яворов – Вапцаров?

Не, тя е чисто литературна. В началото наблюдаваме при Яворов много разсеяни влияния, но нямаме цялостно, пълноценно представяне на Яворовата литературна личност. При Вапцаров го има желанието да преповтори Яворов, наистина. Но по принцип, такива неща в историята не се повтарят.

След като формулирах своята идея, аз съм направил една панорама на системи от биографии в мои най-различни текстове. Най-вече в студията за литературния персонализъм – там имам цяла глава, посветена на различни системи от биографии, но и на начина, по който това се случва. В книгата си за историците и философите[126] Ивайло Знепол-

[126] *Знеполски И.* Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци. Част 1 и 2. –

ски развива една идея за алтернативно живеене. Разбира се, алтернативно живеене, но в рамките на политико-историческите парадигми – от Илчо Димитров до Николай Генчев и др. Според мен там той добре е уловил една система от биографии, без да я назовава така. И когато аз написах за тази негова книга, аз я интерпретирах точно така – като система от биографии.

Аз настоявам и за това, че недостатъчно явена е и фигурата на политическия писател. Тук не става въпрос за политик, не става въпрос за писател, който пише за политическата история. Става въпрос за политически писател. Той пише върху политически теми, но не фикционални текстове. Те могат на абстрактно ниво да имат елемент на фикционалност. Такъв писатели е Димо Кьорчев, който има студия върху американските президенти[127]. Типичен политически писател е и Яворов, когато пише своята проза. Политически писател в своите политико-философски текстове е Тодор Влайков. Също и Симеон Радев – безспорен политически писател, защото тук не става въпрос за публицистика, а за писателско осъществяване. Друг пример е Антон Страшимиров и прочие. Това, според мен, е една неявена типология, която аз съм искал да представя по-цялостно.

Друга моя важна идея беше за неизградената алтернативна жанрова система от късната социалистическа епоха в областта на прозата, най-вече как беше прикрита от редица критици тенденцията да се създаде такава, за да не случва експлицитното противопоставяне на официозната соцреалистическа жанрова система. Аз за това обвинявам

София, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2016, с. 551; 398.

[127] *Кьорчев, Д.* Трагедията на американския президент. – София, 1929.

моите колеги литературни критици. Съществуваше прочутото изброяване: „Георги Караславов и други“.

В смисъл, че Георги Караславов „запушва“ цялата жанрова система?

Категорично да. Тоест, в тази студия аз си признах моя собствен грях, че не ми е стигнал и куражът, и критическата инвенция да направя тази малка книжка с анкети на писатели, които пишат в тези алтернативни жанрови форми. Такива са Васил Попов, Йордан Вълчев, Дончо Цончев. Те ми отговориха, но аз това не го обобщих. И едва в студията ми „Недоизградената алтернативна жанрова система на българската белетристика от 1967–1975 година. (Критическа литературноисторическа реконструкция върху документална основа)“[128] аз, така да се каже, развих тази идея за този неявен докрай сблъсък между големия социален роман и цикъла разкази. Аз оспорвам тази натрапена идея, че цикълът разкази е „път към романа“ (тя бе инсинуативно развивана отново и отново и от сериозни учени и критици, някак за да не се скърши хатърът на създателите на „големия социален роман“ големи „живи класици“ от рода на Георги Караславов; жалко е, че в настояването върху темата за *цикъла разкази като път към романа* участваха и колеги като Боян Ничев и Светлозар Игов). А е точно обратното. Никола Георгиев настояваше за същото. Това е един самостоятелен жанр, който има голяма история в българската литература. В съответния период жанрът не е сам по себе си доминиращ, той живее в обкръжението на съответни други жанрови форми, които по някакъв начин го подкрепят. Както в соцреалистическата жанрова система това са големият социален роман, повестта на превъзпита-

[128] *Неделчев, М.* Литературноисторическата реконструкция. – София, Просвета, 2011, с. 96–126.

нието, производственият очерк – в областта на соцреалистическата белетристика.

Важна моя идея беше също така за това какво представлява поетическото поколение като литературноисторическа категория. За мен е безсмислено да се обособяват поетически поколения само защото няколко автори живеят в едно и също време. Поетическите поколения са свързани с някакъв социален прелом и те превръщат този социален прелом в своя тема и съдба още от ранните си дебютни проявления. Това е характерното за истинските поетически поколения. Може да се говори и като чисто биографически феномен за поетически поколения. Такива са септемврийските поети, поетите на 40-те, *априлското поколение* на Левчев и Башев и след това са поколението на 80-те, или така самонареклото се *забутано* поколение.

Важна моя идея, която е текстологическа, беше за цензурираните класици. Аз я реализирах в моята книга „Цензурираните класици“[129]. Става дума за начина, по който комунистическата власт цензурираше определени теми като любовта, някои философски идеи, определени политически сюжети и прочие.

Друга моя тема, която обаче не съм доразвил, е идеята за непрочетеното, неосъщественото дебютиране в литературната история – за Вен Тин и най-вече за начина, по който се отхвърля голямата българска поетеса Яна Язова. Най-после Петър Величков публикува в един голям том стиховете ѝ. Литературната история остава непълна, ако не бъдат описани и тези нереализирани докрай ходове на литературноисторическото. Това е много важно.

Съществува една по-обща идея, тя не е моя, за новия прочит и описанието на едни вторични стилови белези.

---

[129] *Неделчев, М.* Цензурираните класици. – София, Сиела, 2011, 408 с.

Вторични стилови белези – това не са доминиращите, те са тези, които включват съответния автор и в други проявления – паралелни и добавъчни.

Важна моя идея, която се възприе и от други колеги, е идеята за годините на литературата. Тя започна с мои текстове за 1907, 1910, 1923, 1956 и др. Това е идея, която аз много последователно разгръщах. Около текста за 1907 – годината на интелигенцията, имам и много други текстове Аз въведох понятието краевековна утопия в моята статия за Стоян Михайловски. Понятия, които употребявам, са: социокултурни феномени, конструкт, констелация. Много настоявам, че феномените на културата най-често са асиметрични, но литературната наука изкуствено ги симетризира, за да станат по-разбираеми, по-красивички, по-лесно възприемани.

Друга важна моя идея беше за двете култури от късната социалистическа епоха. За културата, юрната от идеологията, от псевдоисторическото време, и другата – културата на стоическата нормалност. Представих тази идея не само в книгата ми „Двете култури от късната социалистическа епоха и техните поети“ (2012), но и в още редица най-различни автобиографически очерци за среди, които съм наблюдавал.

За да се разбере тази идея за двете култури, трябва да се каже, че аз имам парадигма за малките тематични култури. Такава култура е например културата на плъзгането от високи снежни пространства – тоест ски. Това е култура. Култура е, защото тази дейност е важна за съответния кръг от хора. Колоезденето също е малка тематична култура. Разбира се, малка тематична култура е плуването. Едно време хората не са плажували.

Ти каква малка тематична култура си практикувал?

Аз? Любовта.

Това е голяма тематична култура.

Практикувал съм да кажем бягане в планината. Включително много обичах бягане по сипеи. Тоест, малката тематична култура може да е дори ходенето на купони, слушането на рок музика.

Ходенето на купони си е живо удоволствие.

Малката тематична култура може да е и удоволствие. За да се разбере този подход, който аз реализирам в книгата „Двете култури и техните поети“, както и в други очерци, аз настоявам, че някъде от 1962 до 1985 се разгръща това противопоставяне на двете култури. Социалистическата култура, която има и художествени изрази на юрнатото историческо време, а това юрване е псевдо, то е илюзия, че сме полетели към комунизма и т.н. Културата на стоическата нормалност в никакъв случай не е дисидентска култура. Дисидентството е друг тип поведение. Много от хората, особено в Източна Европа, са опитвали да бъдат такива, но не са успявали. Дисидентски е актът на Георги Константинов[130], когато се опитва да гътне просташкия паметник на Сталин в началото на Борисовата градина. Дори този акт да е радикален, ако той добие символичен смисъл, е дисидентски. Поляците и чехите си имат истински дисиденти. Но да не се отклоняваме. Въпросът е, че между хората на културата на стоическата нормалност има обикновени хора и личности – емблеми на тази култура. Това е опит да се живее сякаш това наоколо не съществува – това е формулата на тази култура. Аз например избягвах да употребявам

[130] *Георги Константинов* (1933), известен с прякора си *Анархията*. На 3 март 1953 г. се опитва да взриви паметника на Сталин в Борисовата градина в София. Осъден на 20 години затвор, от които ефективно излежава 10 г. През 1973 г. успява да емигрира във Франция, след демократичните промени през 1989 г. живее в България.

обръщението *другарю*, за да избягвам тази дума, просто не се обръщах към хората. Говорих направо на *Вие* без обръщение. Това означаваше също да не ходиш на манифестации, да не пишеш идеологически статии и разбира се, така в един момент отпадаш от системата – започваш едно, така да се каже, частно живеене. Кои за мен бяха емблематичните фигури на тази култура? На първо място – моят любим диригент Добрин Петков. Той беше такава емблема, защото него не го касаеха всички социалистически неща. За разлика от друг негов колега диригент, който също беше много добър – Константин Илиев, но той не живееше по този начин. Когато уволняват Константин Илиев от филхармонията, предлагат на Добрин Петков да стане директор. Той отказва и си дава оставката в знак на солидарност със своя колега. Тогава той отиде в Пловдив и там го приютиха и направиха диригент на Пловдивската филхармония. По начало ние бяхме разделени на два лагера: Добрин-Петковисти и Константин-Илиевисти. А Константин Илиев беше модерен, той пишеше ранни постмодерни неща. Малко след това Константин Илиев го върнаха и го направиха в крайна сметка директор на филхармонията, но той не покани никога Добрин Петков в Софийската филхармония и той си остана в Пловдив за дълго. Явява се Добрин Петков на концерт в София – гастрол на Пловдивската филхармония, и какво се случва. Залата беше претъпкана. Ние станахме и ръкопляскахме 20 минути преди началото на концерта, той чак се притесни. Това, което направихме, беше демонстрация, че сме припознали неговия жест като емблематичен.

Друг такъв пример за емблема беше Цеко Торбов – мастит, голям професор, философ, известен по цяла Европа като привърженик на съответни теории. След 1944 г. не му отнемат професорската титла, но го правят преподавател по немски език на философи, което той си прави съвсем съвестно. Той обаче си има един верен елитен кръг от

млади приятели философи и негови съмишленици. Знаеш ли какво прави през тези години?

Прави забележителни преводи. Превежда Кант.

Не просто превежда Кант, а го прави по такъв начин, че получава Хердерова награда за този Кант.

Друг пример: моят далечен чичо-братовчед Страшимир Джамджиев – гениалният преводач на Томас Ман. Той всъщност беше станал истински преводач от немски чак след като завърши своята кариера. Той беше финансист на не много високо равнище в някоя от местните банки. Исак Паси казваше, че неговите преводи са гениални, каквито те наистина са. В своя апартамент, който беше откъм страната на Военната академия, той спеше непрекъснато на студено, спеше гол, ставаше в 5 ч., правеше йога и превеждаше Томас Ман! Беше затворен човек, но беше гениален!

Още един пример: моят духовен наставник отец Константин Канев от село Момчиловци. Той беше човек със самочувствие – до такава степен, че го бяха изрисували като светец в един параклис, което беше абсолютно извън канона, защото беше още жив. Той написа историята на село Момчиловци и пишеше готини разкази. Когато ходехме там, аз 3–4 дни не смеех да му се явя пред очите, защото знаех, че ме е гледал по телевизията и ако съм говорил някакви неточни работи, той със сигурност не ме е харесал. Но на третия ден се осмелявам, отивам и звъня у тях. Отваря ми баба попадия, а след малко се явява и отец Канев и казва: „Айде бе, Михале! Разбрах, че си дошъл, а заобикаляш нашата вратня!“.

С него водехме страхотно готини разговори, но той никога не говореше за гоненията, които са му причинявали комунистите. А е имало такива – забранявали са му да опява, да венчава и др. Той е ходел нощно време да опява мъртъвците. Има една история, когато един от партийните

секретари, който го е тормозил, тръгва да умира и викат поп Каньо, за да му даде последно причастие и да му прости греховете. Той беше истинско въплъщение на свещеник, в най-високия смисъл на думата *пастир*. Той познаваше всеки човек в селото и започна да записва всички имена и назад в рода, да се интересува от историята на рода на всяко семейство. Започна да прави нещо като родословно дърво на цялото село. Това не можеше да бъде публикувано, но той го правеше много систематично. Цялото село беше обкръжено от параклиси – и стари, и нови. И той описа историята на параклисите. Впоследствие Николай Хайтов издаде историята на поп Каньо. Той беше централна личност, имаше силно присъствие. От моя гледна точка, след неговата смърт аз загубих интерес да ходя в това село. Но той беше истински пример на културата на стоическата нормалност.

Разбира се, ясно е кои са въплъщенията на първата култура. Това са партийните вождове, но мен ме интересуваха и кои са поетите на тези две различни култури. Културата на юрнатото псевдоисторическо време я въплътиха Левчев, Башев и Стефан Цанев и в някаква степен дори и съвсем ранният Константин Павлов, но той доста бързо се отървава от нея. Докато истинско олицетворение на културата на стоическата нормалност бяха Иван Цанев, Екатерина Йосифова и Борис Христов. Те станаха такива, защото тематизираха тази култура, тя стана тема в тяхното творчество с най-различни мотиви: мотивите за човека от ъгъла, за тихия човек, за човека, който си мълчи в края на залата, и т. н. Като много важен момент в моята интерпретация за тези поети, а и не само за тях, е, че за всеки се опитвам да формулирам някакъв социокултурен жест, който стои като интегрален знак за цялото му творчество. При Иван Цанев това е проговарянето – мълчи, мълчи, мълчи и изведнъж проговаря, но това проговаряне е вик всъщност. При Екатерина Йосифова това е оставането при себе си, у дома. А при Борис Христов това е жестът на

оттеглянето. Като при него този финален жест е истинското му оттегляне в Лещен – това е конкретна реализация на едно предварително ритуално обявено оттегляне. Той го заявява в поемата си „Честен кръст“. Тази идея е свръхважна за мен, защото има автобиографичен момент – моето семейство живееше точно по неописаната формула на тази култура на стоическата нормалност. Въпреки че майка ми в един момент се зарази леко със „социалистическото“ покрай музиката. И ние с баща ми ѝ викаме: „Абе жена, ти се зарази с комунизма“. А тя казваше: „Не, но са много хубави хоровите песни“. И така тя се отдаваше на хоровите страсти, което е голяма болест. Тя беше масовичка, имаше приятели от всякакви кръгове.

Едно от най ярките неща, които се случиха, беше големият скандал, който Люлина направи на Снежа Зарева. Вкъщи сме, а нашата къща постепенно ставаше все по-бедна и все по-мръсна. След едно гостуване изпращаме Снежа и Владо по „6-ти септември“ и тази патка Снежа се обръща и казва: „Хайде, следващия път ще дойдете у нас, защото у нас е хубаво!“. И Люлина полудя, ама направо полудя: „Защо вашата комунистическа буржоазна къща да е по-хубава?! Нашата е пълна с книги. Къща, която е пълна с книги, винаги е по-хубава!“.

Тя тогава каза и още неща, въобще ги наруга за цялото им комунистическо битие и привилегии. Ние след това изпълнение две години не си проговорихме с Владо, въпреки че аз не си отворих устата.

Твоята концепция за литературната история е, че тя не е завършен мегатекст, тя се развива, надгражда, обогатява с всеки следващ сюжет.

Точно така. Всяка моя книга никога не е сама – аз дописвам, добавям пасажи и правя паралели с други текстове.

Важен феномен е, че тримата големи поети Николай Кънчев, Константин Павлов и Биньо Иванов бяха част от ал-

тернативната литературна публичност. Това е също един литературноисторически конструкт, който аз развивам в много текстове. Винаги слагах начело Константин Павлов като най-възрастен, но сега слагам Николай Кънчев като пръв. Но защо аз ги отделям от другите и в същото време събирам заедно тези големи поети? Защото те по някакъв начин се отделяха в нашето колективно съзнание. Като казвам колективно съзнание, имам предвид на плебса – на алтернативния плебс в писателското кафене, където се събирахме. Ние не правехме писателски кариери, а слушахме писателите за какво си говорят. И там ние знаехме, че това са истинските трима големи поети, те в нашето съзнание бяха заедно. Те бяха жив социокултурен конструкт на времето. Макар че те бяха много различни един от друг. Николай Кънчев не признаваше Биньо Иванов за голям поет, признаваше го за талантлив, но не и голям, защото нямаше, според него, истинско самосъзнание. Към Константин Павлов имаше респект. Те самите се наблюдаваха един друг. Те знаеха, че са трима големи поети. Това означаваше и да са големи в живота, така да се каже. Особено Константин Павлов, като влизаше в писателското кафене, всички се озъртаха. Той имаше прочутата *реплика през масата*. Така аз формулирах този доминиращ жест в неговата литературна личност. Константин Павлов никога не беше сам, беше винаги в компания и той, както и Иван Пейчев – винаги в обкръжението на много красиви жени. Николай Кънчев и Коста Павлов един друг се признаваха и уважаваха, но Биньо Иванов седеше леко встрани.

Друга моя литературноисторическа констелация беше, че Атанас Далчев е тайният баща на много днешни поети. И разбира се, начинът, по който функционираше темата за любовта – поетическата възхвала на любовта. Тоест, от едната страна е идеологизираната ода, а от другата – елегията и възхвалата. Поетическата възхвала на любовта и на обикновения бит, включително тази възхвала същест-

вуваше в стихотворенията на Драгомир Петров, Христо Фотев и други. И така, кои бяха доминиращите социокултурни жестове на тези трима големи поети? При Биньо Иванов това бяха трите *пристъпа* на поета. Това са творчески пристъпи. Първият пристъп беше: „*и казвам: поет съм*“, вторият пристъп беше: „*сияе пеещото същество*“, и третият беше *самоунищожаването на съществото на езика*, когато започна да разчленява езика. Този последен пристъп беше свързан с унищожаването и на тялото му, и на личността му.

При Николай Кънчев това е несекващото трансцендиране. Обикновено при един поет имаме еднократно трансцендиране или преминаване в някакво друго пространство – така се случва при Яворов. Но Николай Кънчев имаше този особен номер непрекъснато да минава през акта на трансценденцията в най-различни стихотворения. Това беше уникалното при него.

Много важна конфигурация, която формулирах, беше: двамата принцове на поезията. *Тъмният принц* е Иван Пейчев и *светлият принц* – Христо Фотев. Аз пишех един пореден текст за Христо Фотев и го чета в Бургас, но там го бях нарекъл княз и някои от тамошните литератори много ми се обидиха и казаха: „Какъв княз, нали беше принц?!“. И аз след това се коригирах.

Важна литературноисторическа персоналистка констелация беше новата проза на Ивайло Петров. Аз твърдях, че Ивайло Петров непрекъснато сменя парадигмата по отношение на собственото си творчество, непрекъснато сменя посоката, сменя темите и по някакъв начин създава нова проза. Първо „Малки илюзии“, след това е „Преди да се родя и след това“, което все го доразвиваше и с финалния си роман „Хайка за вълци“ – това беше вече съвсем „нова проза“. Той непрекъснато сменяше оптиката към себе си. И в малко по-късен етап развих идеята за емблемите на

романистите: романистът Владимир Зарев и романистката Емилия Дворянова. Тезата ми е, че те не могат да пишат друго, освен романи.

Също, поетовата воля за единствената книга. Феноменът Яворов, наследен от Асен Разцветников и след това го има и при Николай Марангозов. Идеята за личната антология, която тръгна от моя знаменит текст за Пенчо Славейков. За мистификационните игри с антологийното. Николай Димитров казва следното: „*Едва студията на М. Неделчев „На Острова на блажените“ като сложен израз на българския литературен персонализъм“ възвърна цялостния образ на книгата, възкреси я за нов живот, снабдявайки я с биография, социално битие и идейна перспектива. Тази студия на заслужилия наш литературен критик и историк залегна в историята на многобройните концептуалистки прочити на Славейковата творба след 1990 г. Тя е и в основата на настоящото изследване*.“[131] Във връзка с „На острова на блажените“ аз формулирах идеята, че има стихосбирки, които са „книги“. По този начин започнах да разглеждам и „Подир сенките на облаците“. С последната редакция тя се превръща в концептуална книга, а не в поредната стихосбирка на поета. Но „На острова на блажените“ е книга, въобще Пенчо Славейков публикува почти само книги. И съм развил тезата какво представлява книгата спрямо стихосбирката, сборника и прочие.

При съвременните поети кои са автори на книги, а не на стихосбирки? Борис Христов?

Да, Борис Христов – „Вечерен тромпет“ и „Честен кръст“ са книги. Николай Кънчев също има книги, но го

[131] *Димитров, Н.* Под сянката на кипарисите. Книга за книгата „На острова на блажените“. – Велико Търново, ДАР-РХ, 2013, 142 с.

няма този феномен на единствената книга. Защото при Яворов тя е единствената книга.

В цяла поредица от други мои текстове се занимавам с европейските реалии по начина, по който една поезия е наситена с европейското като реалии и образи, обрати. И естествено тук идва темата за национално културно пространство. Аз го виждам като обживяно и обитавано пространство, в което винаги, във всеки исторически етап, има процепи, пропадания, разцепвания.

Обживяно културно пространство не само в екзистенциален контекст. Тук предполагам влагаш и твоята концепция за писателските домове?

Не, тук говоря за хармония на обитаваното, ритуално обитаваното пространство. Много важна и чувствена за мен е темата за любовта – културното пространство на любовта. Любовната хетерогенна двойка създава свое културно пространство – затворено или отворено. Като в това културно пространство се създава любовният сюжет. Любовният сюжет може да е сюжетът на „вечната“ жена, но и сюжетът на любовта към минувачката. Тоест минава една жена и ти я залюбваш – обладаване чрез погледа. Това е мотив, който тръгва от Бодлер, а от нашите поети такъв мотив развива Христо Фотев. Това е интензивност на мига. Има го и при Николай Кънчев. И оттук аз измислих производни на любов: любовност, творческа възбудимост. При Кирил Кръстев има такава творческа възбудимост, има една еротика, която владее неговите текстове и за Париж, и за модерната любов. Или понятието „магията на любовното“. Всички тези понятия аз ги употребявам в най-различни мои текстове, в книгата ми „Любов и литература“[132]. Разбира се, тази

[132] *Неделчев, М*. Любов и литература. – София, Нора 2000, 2013, 160 с.

любовност се разгръща и в сдвоеността на женско-мъжките литературни сюжети – при Яна Язова и при Багряна. Багряна има едно гениално стихотворение, в което лирическата героиня отива нагоре към една дюна, а любимият ѝ е застанал отгоре на тази дюна, разперил си е ръцете и тя казва, че го вижда като човек, който е обгърнал целия свят.

Много важна тема за мен беше четенето на града. Възприемането на града като текст, като колективно създаден мегатекст. Четенето на града е свързано с моето колекционерство на стари пощенски картички и албуми, които представят съответни градове. Аз съм фланьор, а фланьорството означава свободно скитане без конкретна цел, но с висока интензивност на това скитане, т.е. ти преживяваш, консумираш този град. За да четеш един град, трябва да знаеш не просто каква е характерната архитектура на града, но и как живеят хората, социалните им стилове и тяхната динамика. Прекрасно беше в Сан Франциско, когато влязохме в хомосексуалния квартал с Климентина и с Мария. А градът е безкрайно многообразен – там минаваш от китайски в японски квартал, през латино квартал. За мен най-важните градове са три: Цариград, Венеция и Ню Йорк. Тези градове съм ги избрал, защото просто няма такива градове, те са malgré tout. Ню Йорк ме впечатли страшно много! Първо забелязах, че небостъргачите са абсолютно friendly. Те не смачкват човека, те го възвисяват по-скоро. И усетих една енергетическа възбудимост – градът те прави жив! Ти си в една непрекъсната напрегнатост от него.

Цариград – среща на култури, кръстопът на империи. С какво те привлича така магнетично?

Еее… Цариград! Да, но не само. Той е уникален с Босфора, със Златния рог – той е разположен на два континента.

Венеция важен културен топос ли е за теб?

В момента, в който стъпиш във Венеция с каналите, ти забравяш, че има друго – и планини, и зеленини… край! Ти вече си част от това, което е там. Това е изкуството да живееш във Венеция – arte di vivere a Venecia. Да умреш във Венеция, „Смърт във Венеция“. Там е погребан Стравински и този мрачен съзерцател – големият поет Бродски. Венеция е любимият град на Бродски, но той е ходил там само през ноември, декември и януари, за да няма никакви туристи там. И неговата Венеция, която е описал е такава – меланхолно-мрачна.

Разкажи за устойчивите топоси, които маркират основополагащи моменти по твоя житейски път. При теб определени градове са места на културната памет, а събитията, които се провеждат в тях, събират големи приятелски и научни съобщности.

През всички години аз се стремях дълбинно да обхвана битието на много важните за мен градове. Понякога интересът ми беше свързан с колекционерската ми страст към пощенските картички. Аз имам колекции и от книги за Созопол, Трявна, Бургас, Варна, Русе, Добрич и др. Интересувал ме е съвременният културен живот в тях, но и тяхната история. Това е комплексно изучаване на съответния град, комплексно вживяване в неговото битие, дълбинно обхващане на неговия сложен живот. Именно затова аз имам ритуално обхождане на определени места в тези, а и в други градове. Мен не ме интересува еднократността, а многократността на моите преживявания там. В тези градове аз съм имал и гаджета, но и много силни духовни приятелства. Тук може да се добави и Шумен. Там бяха важни за мен прочутите четения, които правехме, организираха ги Яни Милчаков, Добрин Добрев и други крайно интересни и интелигентни колеги, които ние като съвкупност наричахме „шуменското Тарту“.

Отдалечеността от центъра, не толкова зоркото вглеждане на цензурата, правеше Шумен и колегите там едно по-освободено, толерантно общество, отворено към модерните концепции в литературознанието.

В Международния дом на учените във Варна се правеха също много интересни научни форуми. В различни години се актуализираха различни градове, създаваха се традиционни събития. В един момент за мен много важен град беше Русе, там бях в журито за връчване на наградата на името на Елиас Канети. Оттам ме прогони Пенка Ангелова, която е обсебила паметта на Канети – фондацията, конкурса, всичко. Аз една вечер там избеснях и ме прогониха, може би правилно, защото човек не бива да прави компромиси, да ходи при компромисни хора, въпреки че обичах да изнасям сказки в Клуба на културните дейци. За мен това не е случайно, а устойчиво желание, това е форма за свързване с провинциалния културен живот, това опознаване на колорита, на живеца на националното. Много често съм ходил и в Смолян, когато там беше нашата „луда“ приятелка Наташа Янчева. Това за мен са стратегии на обладаване на националното културно пространство, затова са ме занимавали и занаятчийските практики, беше ми много интересно да ги проучвам, да ги наблюдавам как се осъществяват, например в Габрово. Там също съм изнасял и сказки. Аз не избирам само едно място, аз винаги съм искал да присъствам на много места. Важен сюжет през целия ми живот е бил Пловдив. Там ме свързваше и голямото ми приятелство с Веско Сариев. Но и с него бяхме разделени, не си говорихме две години. Те имаха къща в село Сърница и ние с Люлина отидохме да прекараме една Нова година с тях, но той много лошо нагруби Катрин, която е прекрасен историк, много талантлив човек, но той я смаза със своето его. И в знак на солидарност с нея Люлина и аз си тръгнахме посред нощите.

Това е бил рицарски жест, но и доста екстремно приключение – да слизате пеша през зимата от планината, на празника, там едва ли е имало някакъв работещ транспорт.

Да, беше и опасно, и магическо, но успяхме по някакви много трудни начини да се справим и да се приберем в София. Но има и места, на които не бих искал вече да отида. Аз имам носталгия и сантимент към Ситняково, но не искам да видя как това място се е променило или запустяло. Това е прекрасен ловен дворец на цар Фердинанд. Малък, но супер кокетен, мебелите са в много изискан сецесион, всяка стая е различна. В заседателната зала имаше портрет на една гола дама, за която се твърдеше, че е Султана Рачо Петрова. Там имаше много силно немско влияние.

Има една такава история. Веднъж ходихме да търсим гроба на мечкаря на Фердинанд. Той е бил някакъв странен, много проклет, див човек, който е придружавал царя[133] на лов. За него се говореше, че преди е бил разбойник, причаквал е хората, които минават по усойни горски пътища, ограбвал ги е и ги е убивал. На една поляна той е отглеждал мечки, които са били затворени в клетки. Само той се е грижел за тях, дори е влизал в клетките. Веднъж се наложило да слезе за една седмица в селото. Войниците, които охранявали двореца, е трябвало да ги хранят, но те много мразели мечкаря и за да му отмъстят, са ги оставили гладни. Той се върнал, влиза в клетката, за да ги нахрани и те го разкъсали. Той умира в мъчителна агония и се изповядва, че е бил разбойник и има заровени богатства. Около тази история с времето се бяха насложили много митове.

---

[133] *Фердинанд I Сакскобургготски* (1861–1948), княз на България (1887–1908). От обявяването на независимостта на България до абдикирането му на 3 окт. 1918 г. е цар на Третата българска държава.

С каква цел тези мечки са отглеждани в клетки? Това вероятно се е случвало не просто със съгласието на Фердинанд, а по негово желание.

Вероятно са хванали малките мечета в гората по време на лов и са ги затворили в тези клетки. Фердинанд е бил ексцентричен човек, не зная точно каква е историята на мечките. Но ние ходихме да търсим гроба на мечкаря, който беше в гората. Като много грешен човек, той беше погребан извън осветена земя. Ние го намерихме, наистина имаше нещо и зловещо, и мистично в тази история.

В един от престоите ми в Ситняково дойде и Марчела. Тя беше много прекрасно и красиво момиче, което по-късно се самоуби, много трагична история. Тя живееше в една мансарда, сядаше на парапета и казваше, че ще скочи, защото иска да бъде млада и красива на своето погребение. Когато се самоуби, някакъв неин чичо говореше, че аз съм виновен. С Николай Кънчев се канехме да отидем на погребението, но се запихме в Клуба на журналистите. Не можех да си представя, че ще ме гледат като някакъв изверг.

В Ситняково аз работех, вземах си творчески отпуск, когато правех някои от важните издания в „Български писател“. И аз, както и Фердинанд, много обичах това място. Разбрах, че там е ходил и прадядо ми на заседания. Историята на това място не само ми беше интересна, тя силно ме привличаше. Борис[134] обаче много е мразел Ситняково,

---

[134] *Борис III* (1894–1943). Цар Фердинанд абдикира в негова полза през 1918 г. след голям обществен и политически натиск в резултат на тежките поражения, които България претърпява след Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Наричан е Цар Обединител, защото успява да върне Южна Добруджа чрез Крайовската спогодба от 1940 г, както и заради възможността, която България получава от април 1941 до края на Втората световна война да администрира земите исторически известни като Поморавие, Вардарска Македония и Беломорие.

защото е бил въдворяван, наказван да стои там с охраняващ го офицер. Затова той е построил двореца „Саръгьол“.

Пътувал ли си до различни градове в страната не за да участваш в научна конференция или да държиш сказка, а на симфоничен концерт, на изложба или на театър.

Да, ходил съм на изложби, на концерти, особено в Пловдив, на театър, например в Пазарджик. Аз ходех ритуално, много пъти, на едно и също представление, за да изразя почитта си към режисьора – Иван Добчев, и към Катя Паскалева, която играеше там. Крикор Азарян също поставяше там в определени периоди.

Ходил ли си специално на постановки на Бургаския театър, защото там е имало авангардни и провокативни представления?

Не съм ходил много на постановки в Бургаския театър, което е жалко, както и във Варненския театър. Просто, ако това се е случвало, то се е изличило от паметта ми. Това бяха по-скоро спорадични увлечения, но не съм се пристрастявал към такива театрални пътувания извън София.

Знаем, че си не просто страстен любител на симфоничната музика, а и вещ познавач на етапите от нейното развитие, на творчеството и на класически, и на съвременни композитори. Имал ли си изявени пристрастия към операта.

Обичам да слушам класически опери, но не съм имал необходимостта да посещавам оперни спектакли у нас или в чужбина. Случвало се е, но е било организирано по някакъв повод, но не като мое конкретно желание. В градовете, в които ходех, аз имах приятелства с писатели, поети, с културни дейци. В Бургас имах особени взаимоотноше-

ния с Горо Горов[135] – събирача на Странджански фолклор. Обичах да общувам с такива странни личности. Местните литератори много държаха да им се представят книгите и много от моите пътувания бяха с такава цел, включително за маргинални автори, за които съм се готвил и съм писал текстове, които после никъде не съм публикувал. Написах например едно голямо съчинение за Стойчо Гоцев[136], главен редактор на „Черноморски фар“, който беше и поет, по-скоро стихотворец.

През 80-те ти имаше ли възможност да правиш премиери на „Социални стилове, критически сюжети“ в различни градове, както това се случва с книгите ти, издадени през последните години?

Да, правил съм премиери и въобще за тази книга се написаха много положителни отзиви. Една моя приятелка ги беше събрала и от тях направи един интересен критически разказ, който аз пазя в моя архив. Мисля, че не беше публикуван.

---

[135] *Горо Горов* (1905–1999), историк-краевед, етнограф, публицист, търси истината между легендите и историческите факти за прочутите странджански войводи Индже, Вълчан, Страти, проучва фолклора на този край, събира песни, предания, приказки, пословици и др. Създава Бургаското историческо дружество, има големи заслуги за издирването и съхраняването на ценни исторически документи и архиви.

[136] *Стойчо Гоцев* (1930–1999), поет, журналист, драматург. Главен редактор на в. „Черноморски фар“ от 1957 до пенсионирането си през 1990 г. Пиесата му „Венецът“ е поставена от Младен Киселов и се играе с успех в Бургаския драматичен театър „Адриана Будевска“. Един от основателите на алманах „Море“ и негов редактор. Автор е на няколко стихосбирки, на радиопиеси, на текстове за песни и на много публицистични материали.

Имаше една интересна история за едно друго мое гадже, което приятелите ми наричаха „гадже-полицай“. Тя съумяваше по някакви неведоми пътища винаги да разбере къде съм и се явяваше там, най-често абсолютно неочаквано. Тя беше изключително ревнива. Как се срещнах с нея? Имах среща с някаква дама, която не идва, а трябваше да ходим на гости при Христо Фотев. Тя изпраща въпросната Ева и ние отиваме при Христо с три бутилки вино. Говорихме, пихме, стана късно и той не ни пусна да си тръгнем и така започна нашата връзка. Тя беше изкуствоведка и после с Максим Киров направиха галерия „Витоша“, тя стана и негова жена. Нямам памет за премиерата на моята книга, въпреки че съм „*кипра*“ и със сигурност е представяна на „Аполония“ в Созопол, в София, а вероятно и на други места.

Кои български градове са важните за теб?

Созопол, Пловдив, Търново. Ритуалното обитаване на града. Тоест, това означава да посещаваш някакви културни места – културни за теб или културни въобще. Постигането на града е много важен феномен. Да постигнеш града не означава да живееш в него. Има хора, които са били много пъти в Пловдив, но не са постигнали пловдивското. Има и пловдивчани, които нямат усет, нямат сетива за това.

Кои градове смяташ, че си постигнал?

Варна и Бургас. София не знам дали съм я постигнал. Нямам този стремеж за София. Но виж, Варна я обикалям много повече, а в Бургас по-скоро ходя на любимите си места. Но е много загадъчно как случайно попадаш в някакъв град и той ти става любим. За мен такъв град стана Поатие, който е един от тежките аристократични провинциални френски центрове. Първия път, когато отидох, разхождах се и си казвам: „Аз съм бил в този град, мама

му стара!“. Виждам едни огромни патрициански домове с невероятни порти и навътре се виждат паркове и дървета. Просто знам какво има зад тези порти! По същия начин съм се чувствал и в Краков, когато бях за пръв път там – аз го познавах, не защото го бях проучил предварително, а просто имах вътрешно знание за него. Колкото повече съм ходил след това, толкова повече губех това първично знание от предишни животи.

Ти си казвал, че и в Охрид си имал такова усещане?

Охрид е друга работа. Той е сакрален град. Значи нашата фамилия е по някакъв начин свързана с голямата охридска фамилия Робеви. Аз съм свързан с Велес, но него не съм го постигнал. Много е разбишкан. Усетих Велес, когато бях в катедралата горе на хълма на Велес. Един път бях там с екип на Благоевградската телевизия. Предложих им да се качим до върха, но те не искаха и ние с Теодора Димова като бойни другари тръгнахме заедно нагоре. И тогава питах всеки човек, когото срещах: „Извинете, това ли е Вароша?“. Никой не знаеше, явно вече си е изгубил наименованието Вароша. Стигнахме до един възрастен човек, който се оказа дърводелец. Попитах го и него: „Това ли е Вароша?”. А той ми отговори: „Ама естествено, че това е Вароша, какво друго да е?!“. Попитах го също и за моята рода: „А да знаете за Кицови, Карафилови?“. И той ме упъти: „Е, разбира се! От тук като тръгнете, минавате покрай джамийката, черната, и там са вашите къщи“. Този старец се оказа, че знаеше всичко. Аз обаче не успях да отида и да видя дали наистина са запазени тези къщи. И така, обобщавайки, имаме: ритуалното обитаване на един град. Това не е градът, в който живееш, а в който си за малко и посещаваш често. Следва постигането на града – психологическо и културно. И разбира се, местата на памет в града.

Очертай и други тематични полета в твоите литературноисторически текстове.

Важен дял от моите занимания са смеховите култури. Има три български смехови култури в Следосвобожденската епоха – на Източна Румелия („Чичовци“ като синтез на румелийската смехова култура и целият фейлетонен Захари Стоянов), кръгът на Алеко Константинов – „Весела България“, и Българарановската смехова култура.

След „Чичовци“ никога по-късно Вазов не е на тази висота в своите смехови текстове. Когато правих коментарите към неговите повести и разкази, когато започнах като чирак при Пантелей Зарев, тогава установих, че Вазов не е разбирал собствения си хумор. Когато прави двутомника „Повести и разкази“, редакциите му на „Чичовци“ не са нищо друго, освен съкращения на най-готините и колоритни пасажи. Но ние нямаме никакво право да възстановяваме „Чичовци“.

Един от важните ми литературни проекти беше за нова, същинска периодизация на българската литература. Аз направих нова периодизационна схема, която представих пред колегиална общност в Нов български университет и в зала „Средец“ на Министерство на културата. Аз твърдя, че Новобългарската литература започва от 1868 г. насам. Имам направени схеми в сини и червени цветове за тази периодизационна система. Като основното са резките смени между различните периоди, радикално-взривно променящите се аксиологически системи на съответните периоди. Аксиологическите системи са в основата на моята периодизационна концепция.

Ти не следваш линейната хронологична последователност, а радикалните преломи в литературноисторическия процес.

Да, точно така. Друга важна идея, на която аз настоявам, е, че обектите на хуманитаристиката най-често са

асиметрични. Умереността и нормализирането всъщност е подменяне на реалността, особено в българските практики. Тончо Жечев твърдеше, че българинът е ужасно умерен. Това е част от концепцията му за консерватора и консервативното, което аз уважавам, но твърдя, че битовият българин може да е ужасно умерен, но другият българин е радикален.

Понятия, на които много държа, са литературна култура и литературен бит. И оттук нататък минаваме към моите идеи за либерално-политическо поведение в България – за демократичната общност и също – какво представлява конфликтът между институционалния и моралния авторитет?

В твоето огромно като обем творчество, което сега концептуално събираш в поредицата от томове „Как работи литературната история?“, има още много важни тематични полета. Върху кои би поставил акцент?

Много важни в културния контекст са неявените фигури на българския политически писател. Това са Симеон Радев, Тодор Влайков, Димо Кьорчев, Трифон Кунев, Константин Константинов, Константин Петканов, Васил Пундев.

Много важна тема за мен е посмъртното битие на литературната личност. И посмъртното утвърждаване, което понякога се случва с някои писатели. Най-класическият пример е с Яна Язова. Феноменът за дебютиране и недебютиране. Дебютът е институция и неправилното случване на тази институция предполага сложно литературно битие, провокира забрава или късно преоткриване.

Сакрална тема за мен е Яворовият живот в смъртта. Има текстове, които съм писал в особен трагически транс. И знам, че повече не мога да ги напиша. Става дума за текстовете ми, които осъзнавам като важни. Такъв мой текст е „Трагизмът при Яворов“, написан през 1988 г., който пуб-

ликувах в една прекрасна брошурка с тираж от 50 екземпляра. Тези три текста са манифестни за мен: „Яворовата година на траура“, „Битие в смъртта“ и „Сюжети за Лора постмортем“. Аз получих за тях най-различни отзиви от колеги и приятели, които ги събрах в тази брошурка. Те бяха много важни за мен, защото действително тези отзиви ме извадиха от мъчителната тяга, от потъването в годината на траура. Текстът „Яворовата година на траура“ прочетох преди представлението „Нирвана“ в Театрална работилница Сфумато на 30 ноември 2013, когато се падаше 100-годишнината от смъртта на Яворов. Бяхме се уговорили с проф. Иван Добчев да се кача на сцената преди представлението и да го прочета. Това го приех като акция не просто на обявяване, а на въвличане и на съпреживяване на публиката в тази година на траура. И тази своя акция, която за мен е една от най-важните ми, разпрострях и върху Поморие, и върху Чирпан, и върху Созопол и София.

Яворовото творческо и екзистенциално битие с неговата сложност, многозначност, героичност, любовност, трагичност е водеща тема в твоите литературноисторически концепции.

Да, така е. И за личностно поведение, защото тук става дума и за организирането на всичките тези акции, които изброих. Възкресяването на великия трагически поет на България, въвличане на общности в тези актове за почитане на неговата памет – за мен това е мисия. Много е важно публичното изговаряне на тези текстове. Те са писани, за да бъдат прочетени и произнесени. Затова и много често аз забавям тяхното публикуване. Текстът за трагизма доста дълго време не го публикувах. Публикувах го за първи път в списание „Пламък“. Може би на някои мои колеги това им изглежда като смешна романтическа форма на поведение, но ние, литературните историци, сме част от истори-

ята на литературата. Изключително важни са и жестовете, които правим. Никой не се е присмивал, когато Пенчо Славейков е чел откъси от „На острова на блажените“. Аз не подражавам на Славейков или на някой друг, но на мен като литературен историк ми идва отвътре – да правя тези акции, да чета по този начин, да чета като артист. Навремето имаше една история с Атанас Лазовски, когато той трябваше да чете на тъпите априлски дискусии, обаче си беше изгубил гласа и ме помоли аз да му прочета доклада. Аз се явих там и го прочетох по най-бляскав начин. И след това слушам събрани старите писатели казват: „Тоя Атанас Лазовски наел артист да му прочете доклада!“. Ами да, в известен смисъл ние сме артисти и трябва да се държим като артисти. В българската практика се наложи мънкащото псевдонаучно четене! И малко като извисиш глас, те обвиняват в патетика! Лепват ти някакво определение, което едва ли не прави текста ти полу- или направо ненаучен! Абе, чакай, ти прочети какво пише вътре в текста, преди да слагаш етикети! Аз съм мислил композиции и ефекти в своите текстове!

Ти четеш не просто с патетика, защото целта ти е не само да приковеш вниманието, а и да въвлечеш слушателите, водейки се от тяхната енергия, излъчване и реакции.

Да, естествено. И много често виждам недоумението на публиката. Важен акцент напоследък стана цяла една поредица от мои текстове, които са сюжети на завръщането в литературата: от Змей Горянин до Йордан Вълчев. Начинът, по който в литературата успяват да се завърнат най-различни автори, защо и как това се случва.

Твоята студия „Литературният персонализъм“ беше обект на няколко обсъждания от колегиалната общ-

ност и предизвика много интересни интердисциплинарни диалози. Кои са най-важните акценти в нея?

Това са няколко важни тематични гвоздея. Терминологичната прецизност безспорно е много важна. Усвояването на термина *персонализъм* от философията, но и трансформацията и преосмислянето му в контекста на литературната история, които аз правя. Според мен ключови са и обзорите за патриаршеските национални литературни персони. С тези наблюдения смятам, че имам принос на европейско ниво, в европейското литературознание, не само в българското, защото съм направил цялостно описана типология.

Много важен акцент е сблъсъкът между литературния и политическия персонализъм. Как ту литературният, ту политическият надделява и проследяването на динамиката на тези сблъсъци.

Разбира се, цялата концепция за системата от биографии като един толкова значим социокултурен конструкт. Не смятам, че в нашето литературознание има усещане или съзнание за това, че има такива колективни феномени в културното поле, които са изключително важни. Защото тези системи от биографии не са литературните кръгове или общности. Те са нещо съвсем друго.

Това са твоите приноси към литературната история и българското литературознание, които са били публично признавани многократно. Според мен нямаш основание да се чувстваш огорчен или неразбран.

Не, не съм огорчен. Навсякъде по света тези неща биха били цитирани! Идеята за литературния персонализъм би била подхваната!

Аз мисля, че вече много сериозно е „подхваната“.

Не е подхваната истински! Аз, когато намеря нещо, винаги цитирам! Когато реша да правя текст за някой поет

от 20-те и 30-те години, аз вадя книгите на д-р Милко Ралчев, Васил Пундев, за да видя какво са писали по този въпрос. След това проверявам какви формули е използвал и Иван Мешеков, защото за мен това са железни литератори. Аз мога да не използвам техните формули, но първо трябва да проверя те какво са написали. Ако те не са писали по този въпрос, аз съм свободен да напиша. Аз като литературна личност безкрайно се обиждам, ако някой използва моя формулировка, без да ме цитира.

Ти цитираш ли младите си колеги?

Когато намеря нещо, разбира се, че цитирам. Търновските си колеги всички съм ги цитирал, защото с тях сме в едно и също литературоведско поле. И това са елементи на професионализма! Как да не се ядосвам!

Твоята система на работа предполага детайлно познаване на литературноисторическата и критическата рецепция на темата. Ти създаваш една огромна информационна основа, върху която изграждаш своята концепция. Тя може да надгражда съществуващите тези, но обикновено е радикално различна, новаторска, оригинална.

Да, така е. И аз мисля, че всеки трябва да постъпва коректно към фундамента от текстове, създадени преди него – да ги познава и цитира, и едва след това да твърди, че е създал нещо ново, невиждано и непознато.

Може би целият този нихилизъм, фрагментарност и разпадане на авторитетите са характерни за новия век. Едва ли не се приема, че ако тръгнеш от цялата предистория на един проблем или тема, това омаловажава твоите собствени приноси.

Да, това е така и е много важно, което казваш. Според мен една от основните заблуди на част от нашите ли-

тературни историци е увереността, че могат да пренасят някакви чужди моди от други литератури. Това, което правят Мишел Фуко и Ролан Барт, а те го правят виртуозно, страхотно и умно – те го правят по отношение на френската културна и литературна традиция. Това, което правят немците, е по отношение на немската литературна традиция. Всичко това е надградено над една национална литературна основа и култура. Всичко това трябва да бъде съобразено. Спомни си колко моди са ни връхлитали през последните 40 години. Какво остана от тези моди? Къде са книгите от тези моди?! Никола Георгиев има една страхотна книга, на която никой не обърна особено внимание. Тя се казва „Тревожно литературознание“[137]. Това тревожно литературознание беше точно осмиване в неговия стил – иронично и деликатно, на всички тези моди. Във всяка една от тях има нещо интересно, нещо важно, но когато те се приложат и адаптират върху българска културна основа, се превръщат в нещо комично, в нещо уродско. Сега модата е „нечовешкото“. Хубаво, но това не е литературоведска тема.

По-скоро е класическа литературоведска тема с една актуална насоченост, характерна за еко-критиката.

Да, но еко-критиката е възникнала в Америка. Те имат големи пространства, имат много крави. Нормално е. Българската литература някак не е съобразена с това. И когато на една литература наложиш цялата тази чужда проблематика, просто не се получава.

Нека не опростяваме и не иронизираме определени литературоведски парадигми. За всички нас е много по-

[137] *Георгиев, Н.* Тревожно литературознание, София, Просвета, 2006, 280 с.

добре, че живеем в свят на отворена наука, в която всеки може свободно да избира своята методология. Една от причините за това понякога прекомерно, друг път комично втурване да опознаваме и прилагаме различни теоретични системи беше желанието ни максимално бързо и категорично да се оттласнем от репресивната стагнация, която се налагаше от социалистическия реализъм и от политическата цензура преди 1989 г.

Въпросът е, че когато съществува световна мода… това е чудесно, но и ти да се впуснеш и да напасваш твоята култура към тази мода, ето това показва ограничеността, не само собствената ти, но и на всяка една от тези моди. Освен това Никола Георгиев, понеже е гениален, неговите възгледи не могат да бъда назовани. Той е променящ се, той е изплъзващ се. И за мен това е много важна негова характеристика. Той е литературовед, чието основно виждане е динамиката на литературния процес, напреженията в литературния процес. Но той на голяма част от колегите се струва недостатъчен. А той е практикуващ диалектик във всичките си анализи и всичките си описания. Затова Никола Георгиев е гениален. Той никога не би написал линейна литературна история. Никога! Но дай да продължим, че тази тема ни завлече в драматични разговори.

И така, подчертавам, че аз може да съм влюбен и да харесвам персонализма, но това не значи, че не виждам и другите, антиперсоналистически периоди и не ги интерпретирам. Аз имам и антиперсоналистически текстове и те също носят много сериозни послания. Аз иначе не бих бил литературен историк. Това е мое много твърдо настояване.

Това е и литературноисторически обективизъм.

Да. Много важен момент в тази голяма студия за литературния персонализъм са персоналистическите игри на авангардите – начинът, по който авангардите се подигра-

ват с високия вгледан в себе си и тържествено промотиращ себе си персонализъм. Но както се заиграват с това, така и си създават персоналистически образи. Да кажем случая със Салвадор Дали е най-значимият и най-емблематичният.

И сега отиваме към дома на художника. Това е сакрална тема. По някакъв начин домът на художника сам по себе си е най-голямото мегапроизведение на изкуството. Има особени единични случаи, до които аз съм достигнал и описал. Единственият дом, до който не достигнах за съжаление, е този на Максимилян Волошин, който остана на полуостров Крим. Тази идея за дома на художника е централна и тя обединява всичките ми възгледи първо за литературния персонализъм като върховно осъществяване на твореца и личностното присъствие и образ. Разбира се, най-съвършена е реализацията на Карл Ларшон – начинът, по който той просто съгражда всичко. Това е комплексна работа и той рисува тази идилия, създадена от самия него. Това насочва моето внимание и към града, защото тези домове са концентрация на градското, пренесено извън контекста на града. Тъгата ми е липсата на български примери и дори когато има някакви такива опити, те не са обживяни. Такъв е случаят с къщата на Иван Лазаров – прекрасна къща, но не е обживяна, или историята с къщата на Сирак Скитник – също необживяна, или на необживяната докрай къща на Андрей Николов. Това центрира моето внимание към художници, защото за направата на такъв дом трябва човек, който твори с ръцете си. Аз давам като пример скулптура Павел Койчев, защото той направи прекрасната, велика къща – „Градежът“ – в село Осиковица. Много ме е занимавал винаги начинът, по който художникът е въвлечен в литературното поле. Имам няколко текста за художници.

Музиката също е много важна тема в моето творчество. Аз съм, така да се каже, потопен в музиката. Имам една много хубава студия за Бетовен. Тя се казва: „Бетовен –

тема в българската литературна култура“[138]. Аз, без да съм напуснал моето поле, написах такава студия. Както и съчинението ми за екстаза в музиката и какво представлява той.

Важна тема за мен е медитеранският излаз. Все още мечтая да публикувам този абсолютно прекрасен албум на моя дядо Михаил, на когото съм кръстен, който документира неговото медитеранско приключение. Мисля, че говорихме за това, но ще припомня тази история. Той оглавява една голяма група инженери и техници, които проучват прокарването на трасето за железницата към Бяло море, към Дедеагач. Знаем, това за съжаление остава нереализирано. Но имам една страхотна снимка в личния архив, на която се вижда дядо ми, който е загледан към Бяло море. Този албум е уникален и документира цялата експедиция със снимки от професионален фотограф.

Харесвам това, че изковах като неологизъм *румелийскостта* на Атанас Славов, който непрекъснато настояваше за румелийското като алтернативен тип на нереализирана българска геополитическа стратегия.

Харесвам си и интерпретацията на „Жените на Варшава“ на Георги Марков. Тя е, че за нас полякините са това, което за западните хора са шведките – полякините са нашите шведки.

Важна тема за мен е социалната ярост като културен елемент и през тази оптика направих прочит на публицистиката на Мирела Иванова и на последните два романа на Теодора Димова.

Хетеротопиите на културата – созополски, пловдивски, парижки, римски, бретонски. Това са текстове за кул-

---

[138] *Неделчев, М.* Бетовен – тема в българската литературна култура. В: Светът на Бетовен – Бетовен и светът. Сборник, посветен на 250 години от рождението на композитора. – София, НМА „Проф. Панчо Владигеров“, 2020.

турата на съответните градове – национални и интернационални. Вдъхновение от Созопол е моята нереализирана, мечтана антология. Съществуват избрани, свърхакцентирани градове. Такъв град за мен е Буенос Айрес, където съм бил само един път. Няма значение колко голям е този град. Това може да са мегаполиси или не, важното е по някакъв начин да е станал важен за мен. Това е апологетическото мислене. Имам много апологии – от апологетическото слово за феномени като любовта, до апология на литературната история и за четенето на Америка. Това е начинът, по който аз чувствам, преживявам, познавам, чета Америка. Имам апология на фигурата на литературния историк, на библиотеката, на морето и морските хора. Доста апологии съм написал.

Апологията е предпочитан от теб жанр. Ти рядко променяш, редактираш и разгръщаш вече написани текстове, но се връщаш към определени теми, предпочитани автори и произведения и това е личното ти концептуално доказателство, че литературната история се създава от сюжети, които, развивайки се, влизат в сложни контекстуални отношения – понякога взаимно се допълват, а друг път си противоречат.

Да, така е. Затова моите теми са толкова много, толкова разнообразни, те обхващат цялото поле на българската литература. И това не е разпиляване, а промислено създаване на една здрава мрежа, която показва различна от монолитните наративи, но продуктивно работеща форма на литературната история. Ще спомена още няколко важни за мен теми. Приемам като находка текстовете за странджанския магически реализъм, за който съм писал няколко пъти. Аз съм обиколил няколко пъти цялата Странджа. Темата за мистификациите също много ме интересува. В един момент бях много увлечен от Веда Словена, изнесох доклад

на един голям семинар в Института за литература, но не публикувах този текст. Публикувах го чак в малката ми книжка „Три студии“[139]. Първата студия е именно за Веда Словена, която разглеждам като социокултурен феномен. Тази книга е манифестна за мен. Стоян Павлов я издаде в огромен тираж от 20 хиляди бройки. И до ден-днешен имам два вързопа от нея, които подарявам. Там важна е студията за Стефан Стамболов, на която много държа. Третата студия е първообразът на великата система от биографии, за които вече няколко пъти говорих.

Въобще, както знаеш, аз обичам да издавам малки книжки. Аз много си харесвам тази малка книжка – „Краевековните тъги на България“[140] – това е трагическа книжка на моето политизирано отчаяние. Тя е за това, че Европа не ни разбира, за недоразуменията с македонските интелектуалци, за това как западноевропейците обявяват нашите държави и национални идеали за остаряла работа, а пък те самите си прокарват своите национални идеологии и триумфи. Неизтребимо е това желание да си смениш идентичността. И оттук нататък започваш да хулиш националното, българското, започваш да се самосъжаляваш: „Що не съм се родил аз във Франция!“. Ами иди във Франция, напиши срещу френската националност, но те не ходят, а гърмят с топ срещу птиченцето България.

През 2022 г. ти навърши 80 години. Тогава започнаха и нашите разговори. Нека завършим литературната анкета с пост-юбилейни думи на проф. Михаил Неделчев.

Аз съм литературен историк, който и нощно време сънува бъдещи текстове, често които така и ще останат

---

[139] *Неделчев, М.* Три студии. – София, Нора 2000, 1992, 64 с.

[140] *Неделчев, М.* Краевековните тъги на България. – София, Изд. Ателие АБ, 1998.

ненаписани, просто измечтани. Преживях през юли 2022 година моя 80-годишен юбилей като едно голямо и продължително щастливо лично, колегиално и семейно събитие. Благодарен съм на колегите от НБУ и от други академически институции, на участниците в ръководената от мен Литературноисторическа школа „Д-р Кръстьо Кръстев“, на приятелите и политическите съмишленици, на жена ми Мария и на дъщеря ми Климентина-Мария, за съпричастието и любовта, които показаха към мен лично и към литературните ми и обществени дела.

Още от 2021 г. в НБУ бе осъществен няколкомесечен литературноисторически семинар, посветен на основополагащите ми идеи за литературния персонализъм. В дните преди юбилея (17 юли 1922) излезе специален брой на „Литературен вестник“ със студии, статии и приятелски послания. Списание „Съвременник“ и изданието на Нов български университет „Университетски дневник“ направиха силни юбилейни раздели. Проведена беше специална научна юбилейна сесия в НБУ, в която участваха колеги от всички академични институции, а на рождения ми ден в Столична библиотека на площад „Славейков“ се състоя голямо тържество, събрало стотина приятели и колеги. Тържество с няколко слова, с музикални изпълнения – включително и на големия виолончелист проф. Анатоли Кръстев. Особено щастие бе за мен присъствието на най-стария ми приятел от детинство Владимир Лекарски и съпругата му. Всред множеството подаръци, които получих, бяха и десетки бутилки с прекрасни разнородни вина, които едвам успях да изпия в седващите месеци. На 3 септември бе второто голямо тържество в Созопол, на „Аполония“, което не успя да побере всички желаещи да присъстват в залата на Художествената галерия – любимото ми Старо училище в Стария град. Беше прекрасна диалогична вечер с участието на проф. Пламен Дойнов, доц. Елка Трайкова и проф. Весе-

лин Методиев. Последваха в следващите месеци юбилейни вечери в Поморие, във Варна, в Добрич, в Бургас…

Проф. Пламен Дойнов състави за изд. „Кралица Маб“ (в рамките на университетската поредица „Присъствие“) големия сборник „Персоналистът. Михаил Неделчев“ – побрал изследвания и статии на колеги, четени на всичките тези събития, както и слова от предишните юбилеи (2002 и 2012), рецензии за някои от представителните ми книги. Този том ни събра в Клуб-книжарницата на НБУ на ул. „Раковски“ в София, където силно слово произнесе философът проф. Георги Каприев.

В тези светли дни на 2022 г. получих голямото признание на Столичния общински съвет – бях удостоен със званието *почетен гражданин* на нашата столица, получих голямата Специална награда на *Портал Култура* (със щастливото за мен присъствие на сестра ми Мариана и зет ми Йордан, завърнали се от Америка) и с Почетния знак *Златен век – с огърлие*, на Министерството на културата на Република България. Последва и получаването на юбилейния знак *За научен принос* на Македонския научен институт. Тези отличия се присъединиха към множеството престижни награди, които съм получавал през изминалите десетилетията: носител съм на националните литературни награди на името на *П. К. Яворов* (Поморие), *Тодор Влайков* (Пирдоп), на *Иван Радославов и Иван Мешеков* (Златарица); на *Голям златен пегас (Бургас),* на награда на *Аполония,* на *Салон на изкуствата* (НДК), на БНР – програма „Христо Ботев“, на Столична библиотека, на „Христо Г. Данов“ в Пловдив за хуманитаристика и др. През 2012 г. бях удостоен от президента Росен Плевнелиев с орден *Св. св. Кирил и Методий*, I-ва степен. През 2018 г. ми бе присъдена втората Годишна награда за хуманитаристика на името на създателя на Нов български университет *проф. Богдан Богданов*. Носител съм и на няколко чуждестранни отличия.

Възприемам всички тези актове на признание като израз и на почит към колегиалните и приятелските усилия за осмисляне на българската литература и култура, а и като работа за укрепване на демократическата общност. На зададен ми в едно журналистическо интервю въпрос: „*Имате пребогат и плодотворен творчески живот. Откъде тази сила, вдъхновение и постоянство? Харесват ви хората…* “. Аз съм отговорил така: „*Срещал съм и много хора, които никак, ама никак не ме харесват. Но инак съм написал и издал над 30 книги, написал съм хиляди страници, произнесъл съм стотици слова у нас, и в чужбина. Не ми се иска да остана без литературна работа – ще вегетирам. Да мисля непрестанно за българската литература и култура, за мен това е форма на живот*“.

Желая ти дълъг житейски път, за да твориш нови умоподбудителни литературни сюжети!

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Авджиев, Жельо 65
Аврамов, Георги 183
Агов, Асен 212
Азарян, Крикор 272
Акьов, Васил 105
Александрова, Надежда 239
Анастасов, Петър 100, 101
Ангелова, Ирина 64
Ангелов, Александър 76, 77, 79, 81, 94
Ангелов, Ангел (Джендема) 75, 225
Ангелова, Пенка 269
Андреев, Веселин 105, 107
Апостолова, Иванка 208
Афанасиев, Юрий 218, 220
Ахматова, Ана 144
Ацев, Крум 167

Б

Багряна, Елисавета 267
Бадев, Йордан 87, 133, 159, 160
Балабанов, Александър 104
Балевски, Ангел 41
Банов, Банчо 112
Барт, Ролан 282
Бачев, Явор 23, 61, 62, 63
Башев, Владимир 261
Беба – вж. *Братанова, Събка*
Берберов, Михаил 113
Берлускони, Силвио 213
Берон, Петър 172
Бетовен, Лудвиг ван 284
Биолчев, Боян 76, 207
Блок, Александър 143
Богданов, Богдан 23, 46, 50, 60, 61, 63, 74, 81, 207, 212, 238, 245, 289
Богданов, Иван 113
Бодлер, Шарл 144, 266
Божилов-Слона, Георги 62
Боздуганов, Георги 228
Боков, Филип 167
Болкенщайн, Фриц 238
Борис Кобургготски 13
Бориславов, Иван 202, 203
Борисова, Силвия 233, 241, 243, 244, 246
Ботев, Христо 157, 158, 159, 190, 202, 203, 247, 253, 289
Бочков, Пламен 182
Бояджиев, Емил 23, 60, 61, 63
Боянов, Анго 175, 176, 202
Братанов, Буби 23, 60
Братанова, Събка (по баща Багарова) 19, 20, 35, 36, 74
Бродски, Йосиф 268

В
Вазов, Иван 35, 65, 116, 157, 173, 205, 276
Валенса, Лех 76, 176
Вапцаров, Йонко 125
Вапцаров, Никола Йонков 31, 125, 126, 253
Василева, Весела 21
Василев, Владимир 87, 88, 140, 145
Василев, Георги 174
Василев, Йордан 70, 164, 168, 195
Василев, Михаил 67, 83, 111
Вежинов, Павел 104
Велев, Кирил 187, 233
Величков, Георги 112, 122
Велчев, Борис 109, 186, 220
Велчев, Петър 135
Венедикова, Теодора 233
Вен Тин (Стефан Тинтеров) 95, 131, 256
Виноградов, Виктор 79
Влайков, Тодор 158, 166, 240, 254, 277
Волани, Мариано 213
Волошин, Максимилян 284
Вучков, Юлиан 61
Вълчанов, Рангел 180
Вълчев, Йордан 103, 104, 255, 279

Г
Габе, Дора 127
Гайтанджиев, Иван 208
Галонска, Войчех 92
Ганев, Венелин 240
Ганев, Йордан 190
Ганев, Стоян 172, 197, 210, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 229
Ганев, Христо 112, 134
Гарбарек, Ян 244
Гарелов, Иван 212, 214
Гарнизов, Васил 98, 182
Генова, Наталия 64, 82
Генов, Севдалин 64, 74, 82
Генчев, Николай 254
Георгиев, Емил 66, 76
Георгиев, Любен 114, 115
Георгиев, Михалаки 65
Георгиев, Никола 59, 63, 64, 67, 70, 74, 81, 148, 245, 250, 255, 282, 283
Герджиков, Михаил 135, 136, 242
Гиргинова, Мариета 146
Глуза, Збигнйев 243
Годар, Жан-Люк 61
Горов, Горо 273
Гоцев, Стойчо 273
Градев, Владимир 233
Григоров, Христо 216
Гуляшки, Андрей 101, 102
Гьоте, Йохан В. 213
Гюдженов, Димитър 55
Гюрова, Светла 112

Д
Давидков, Иван 114

Дали, Салвадор 284
Далчев, Атанас 74, 88, 93, 143, 149, 263
Данаилов, Георги 166, 180
Д'Анунцио, Габриеле 213
Данчев, Пенчо 67
Дарендорф, Ралф 235
Даскалов, Стефан Ц. 68
Дачев, Мирослав 207
Дворянова, Емилия 202, 265
Делчев, Гоце 44, 135, 157, 158, 159, 251, 253
Дертлиев, Петър 131, 170, 184, 185, 223, 245
Джагаров, Георги 69, 98, 107, 108, 109, 110, 118, 119
Джамджиев, Страшимир 260
Джеров, Александър 187
Джуров, Пламен 237
Дзюба, Иван 178, 179
Димитрова, Блага 112, 164, 245
Димитрова, Боряна 216
Димитрова, Искра 233, 241
Димитров, Божидар 209
Димитров, Георги 155
Димитров, Илчо 254
Димитров, Филип 192, 195, 197, 198, 205, 206, 221, 222, 225, 227, 229, 230, 231
Димова, Теодора 275, 285
Димов, Димо 179, 180, 181
Динеков, Петър 153
Динков, Иван 108, 109, 110
Дичев, Ивайло 165
Добрев, Чавдар 102
Добчев, Иван 272, 278
Доган, Ахмед 243
Дойнов, Дойно 190
Дойнов, Пламен 108, 174, 202, 207, 245, 249, 288, 289
Драгойчев, Чавдар 215
Дренчев, Милан 184
Друмев, Христо 239
Дубчек, Александър 78, 80
Дьо Гол, Шарл 62
Дюлгеров, Георги 180
Дяков, Александър 245
Дянков, Кръстан 178

Е

Евтимов, Евтим 120
Ефтимов, Йордан 207
Елин Пелин 90, 172

Ж

Жеков, Светлозар 164
Желев, Желю 166, 172, 211, 230, 234, 245, 239
Жечев, Тончо 69, 70, 71, 72, 81, 100, 108, 116, 153, 277
Живков, Живко 115
Живков, Тодор 99, 106, 119, 126, 162, 182, 229
Жотев, Добри 57

З

Занкова, Бисера 210
Зарева, Снежана 262
Зарев, Владимир 262, 265

Зарев, Пантелей 64, 65, 67, 69, 95, 116, 118, 119, 126, 276
Зафирова, Илка 106
Зидаров, Камен 105, 135
Змей Горянин 279
Знеполски, Ивайло 211, 238, 253

И

Иванова, Евгения 122
Иванова, Климентина 267
Иванова, Мирела 239, 285
Иванов, Биньо 81, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 130, 183, 262, 263, 264
Иванов, Мартин 233
Иванчев, Светломир 64
Игнатов, Асен 245
Игов, Светлозар 68, 70, 71, 75, 76, 77, 88, 89, 94, 98, 99, 108, 109, 115, 174, 255
Илиев, Константин 259
Иринчев-Интата, Ирин 62
Исаева, Людмила 112
Исаев, Младен 31

Й

Йоан Павел II 175
Йовков, Йордан 61, 137, 141, 152, 153, 154
Йорданов, Александър 164, 165, 168, 169, 171, 175, 184, 197, 221, 228
Йорданов, Георги 177, 178
Йорданов, Недялко 95, 131
Йосифова, Екатерина 117, 119, 261
Йоцов, Борис 87

К

Кадийски, Кирил 164, 167
Казанджиев, Спиридон 137, 141
Калитис, Итс 244
Калчев, Камен 101, 102, 105
Камбуров, Димитър (Джими) 122
Каменова, Ана 81
Камю, Алберт 61, 144
Канев, Константин (поп Каньо) 261, 260
Канети, Елиас 233, 239, 241, 269
Канети, Хозе 233, 239, 241
Каприев, Георги 289
Капудалиев, Емил 208, 209
Караангов, Петър 106
Карабашев, Валентин 187
Караджов, Гроздан 204
Каракачнов, Александър 192
Каралийчев, Ангел 105, 113
Карамфилов, Ефрем 160
Караславов, Георги 255
Караславов, Слав Хр. 120
Карауланов, Георги 128
Карафилов, Иван 13, 20
Карол I 14
Каролев, Свилен 106
Каролев, Стоян 73, 74

Кеворкян, Кеворк 124, 125
Кендеров, Михаил 127, 130
Кехлибарева, Надя 112
Кириаку, Минос 212
Кирил Кобургготски 13
Киров, Максимилиян 237, 274
Кирчев, Атанас 67
Китай, Роналд Брукс 236
Койчев, Павел 284
Коканова, Невена 214
Коларов, Радосвет 207
Колевски, Васил 134
Кольо Фичето 7, 11, 12, 15, 26, 124, 125
Кондова, Мария 112
Константинова, Елка 165, 171, 175, 183, 214, 216, 217, 221, 229, 231, 232
Константинов, Алеко 149, 276
Константинов, Георги 122, 258
Константинов, Константин 87, 88, 149, 277
Константинов, Стефан 188, 189, 190, 205
Костов, Иван 203, 204, 205, 208, 229, 232
Коцев, Венелин 82, 83, 84
Коцев, Константин 233, 241
Коцев, Стойчо 95
Кошка, Ян 126
Кръстанов, Кръстан 41
Кръстев, Иван 165, 196, 211
Кръстев, Кирил 266
Кръстев, Кръстьо 37, 66, 149, 156
Куев, Кую 76
Кузманов, Евгени 164
Кунева, Меглена 204
Кунев, Трифон 172, 277
Куюмджиев, Кръстьо 69, 70, 71, 72, 100, 116
Кънев, Радан 204
Кънчев, Николай 46, 68, 113, 120, 122, 123, 148, 174, 202, 262, 263, 264, 265, 266, 271
Кьорчев, Димо 172, 254, 277
Кьосев, Александър 75, 122, 165, 167, 207
Кюранов, Чавдар 192

Л

Лазаров, Иван 284
Лазовски, Атанас 81, 121, 279
Лалюмиер, Катрин 222
Ландсбергис, Витаутас 200, 201
Ларшон, Карл 284
Левиев, Милчо 61, 62, 63
Левски, Васил 16, 157, 158, 159, 168, 190, 243, 253
Левчев, Любомир 69, 96, 105, 119, 120, 126, 256, 261
Лекарски, Владимир 50
Леков, Иван 64
Ленков, Григор 69

Ликова, Розалия 66
Лилиев, Николай 140, 173, 252
Лилов, Александър 185
Лилова, Светлана 144
Лотман, Юрий 97
Луджев, Димитър 229
Луканова, Иглика 233, 241, 292
Луканов, Андрей 216
Лукашенко, Александър 234
Лучников, Светослав 190
Лютви, Юнал 216, 217, 218

М

Мадарски, Иван 127, 128, 129, 130
Мал, Луи 61
Манолов, Петър 163, 164
Ман, Томас 260
Марангозов, Николай 265
Маринова, Клара 208, 209
Маринополски, Йордан 251
Маринска, Ружа 239
Мария Луиза 217
Марков, Георги Иванов – писател 245, 285
Марков, Георги – председател на ВАК 208
Марковски, Венко 40
Масарик, Ян 80
Мелтев, Михаил 130
Методиев, Веселин 182, 288
Мешеков, Иван 89, 90, 91, 281
Милева, Леда 177, 178
Милев, Гео 104, 177, 243
Милев, Иван 239
Минков, Светослав 105, 113
Мирчев, Иван 103
Митеран, Франсоа 168
Михайлова, Надежда 197, 203, 232
Михайлов, Ванче (Иван) 173
Михайлов, Евгени 206
Михайлов, Стоян 179
Михник, Адам 246
Михов, Петко 123, 126, 174
Мичковски, Асен 187
Мишев, Алцек 117
Мишев, Константин 227, 228
Младенов, Цанко 74
Мозер, Анастасия 228
Москова, Рада 203
Москов, Атанас 184
Мочуров, Атанас 114
Мун, Сан Мьон 216, 217, 218
Мутафов, Енчо 64, 71, 75, 82, 108, 122, 174
Мьодович, Алфред 176

Н

Наимович, Максим 67, 68, 70, 94, 95, 111, 114
Натев, Атанас 72, 100, 139
Неволин, Минко 95, 131, 189
Неделчева, Люлина 22, 45, 46, 60, 62, 74, 82, 86, 108, 122, 136, 137, 262, 269
Недялков, Христо 209, 210
Нейков, Иван (Ваньо) 37, 62

Нейт, Ане-Мари 196, 197
Немирников, Крум 117, 118
Николова, Антоанета 123
Николов, Андрей 284
Ничев, Боян 94, 126, 255
Новотни, Антонин 78
Нончев, Продан 106

О

Обретенов, Иван 202
Огойска, Мария 168, 173, 188, 215, 233, 236, 237, 241, 267, 288
Огойски, Васил 168, 173
Огойски, Петко 168
Осоговски, Христо 117, 118

П

Павлова, Дарина 215
Павлов, Илия 210, 215
Павлов, Константин 105, 123, 261, 262, 263
Павлов, Любомир 209
Павлов, Стоян 287
Павлов, Тодор 39, 40, 41, 90, 91
Палин, Велко 133, 161
Панайотова, Поликсения (Сенка) 15, 28, 29
Панайотов, Константин 15, 16, 17
Панов, Аспарух 196, 197
Панова, Искра 100
Пантелеев, Димитър 93, 110, 111
Папазян, Киркор 163
Паскалева, Катя 272
Пастухов, Кръстьо (Къци) 23, 62, 184
Пейчев, Иван 73, 74, 102, 263, 264
Пейчинов, Августин 110, 214, 215
Пекунова, Таня 112
Пенков, Боян 38
Пенков, Джони 38
Пенков, Иван 38, 40, 65
Петков, Добрин 259
Петков, Любен 112, 153
Петров, Валери 57, 112
Петров, Драгомир 60, 264
Петров, Здравко 69, 70, 71, 72, 81, 88, 91, 100, 116
Петров, Ивайло 92, 264
Петров, Никола 60, 137, 140
Пиацола, Астор 237
Пиронски, Георги 41
Полянов, Владимир 87, 91, 92
Попдимитров, Емануил 145
Попиванов, Иван 96, 97
Попиелушко, Йежи 175
Попов, Васил 94, 255
Приматарова, Антоанета 221, 222
Пронкова, Бона 136
Протич, Андрей 149
Прудкин, Антон 155, 156
Пумпалова, Мария 233, 241

Пундев, Васил 139, 172, 277, 281
Първанов, Георги 209
Първанов, Петър 239

Р

Радев, Иван 105
Радев, Муравей 205
Радев, Симеон 88, 91, 158, 254, 277
Радевски, Христо 134
Радичков, Йордан 65, 83, 84
Радославов, Иван 91, 139, 140
Разцветников, Асен 105, 116, 135, 141, 142, 144, 145, 265
Райков, Апостол 23
Райков, Георги 23
Райков, Йордан 23, 24
Райнов, Богомил 69, 96, 115, 132, 133, 159
Райчевски, Стоян 204
Раковски, Кръстьо 134
Ракьовски, Цветан 156
Ралин, Радой 47, 162
Ралчев, Милко 281
Раненски, Стоян 123
Рашидов, Вежди 163
Резовски, Янко 127
Рене, Ален 61
Роканов, Борис 123
Росен, Петко 95, 131, 132, 133, 159, 160, 189, 289

С

Савинов, Любомир 55, 56, 58
Савов, Михаил 12, 13
Савов, Стефан 178, 183, 190, 192, 193, 197, 198, 204, 210, 222, 225, 227, 228, 229, 230
Сапарев, Огнян 71, 75, 92, 96, 108, 174
Сарандев, Иван 105
Сариев, Веселин 123, 238, 269
Сахаров, Андрей 167
Свиленов, Атанас 86, 117, 119, 160
Свобода, Людвиг 78
Северняк, Серафим 54
Северянин, Игор 144
Силянов, Евгени 156, 159, 242
Силяновски, Трифон 21
Силянов, Христо 95, 131, 132, 133, 136, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 189, 242
Симеонов, Петко 168
Скитник, Сирак 284
Славейков, Пенчо 137, 138, 139, 144, 148, 149, 156, 165, 265, 279
Славков, Иван 210
Славов, Атанас Василев 22, 72, 74, 238, 245, 285
Славов, Атанас Владиславов 204

Слатински, Николай 233
Смърковски, Йозеф 80
Соколов, Ижо 127, 129, 130
Соколов, Йордан 230, 231
Сорос, Джордж 214
Спасова, Милка 101, 112
Спасов, Иван 118, 119, 120, 243
Спасов, Радослав 243
Стайнова, Михаела 81
Стайнов, Петко 81
Сталин, Йосиф В. 23, 80, 115, 116, 134, 258
Стамболийски, Александър 14, 155, 250
Стамболов, Стефан 16, 240, 250, 252, 253, 287
Станков, Ангел 238
Станкушев, Бойко 216
Стефанова, Невена 112
Стефанов, Валери 207
Стефанов, Васил 25
Стефанов, Никола 99
Стефанов, Христо 175
Стоянов, Милен 190
Стоянов, Петър 224, 234, 239, 240
Стоянов, Цветан 71, 72
Стравински, Игор 268
Страшимиров, Антон 158, 165, 254
Сугарев, Едвин 183, 195, 203, 206, 210, 223, 231
Султанов, Боян 105
Султанов, Симеон 89, 101, 102, 104, 105, 113, 114, 116, 133, 141, 160, 161
Събев, Христофор 171, 199

Т

Тагарински, Марио 205, 228
Таков, Пеко 125
Таков, Янчо 124, 125
Татарчев, Иван 186
Тафров, Стефан 218, 219
Тачев, Харалампи 137
Тачър, Маргарет 211
Тзавела, Христофор 27, 132
Тинянов, Юрий 75
Тито, Йосиф Броз 30, 45, 80
Тихов, Тихомир 101, 112, 134
Тодорова, Елица 117
Тодоров, Владислав 165
Тодоров, Илия 116, 144
Тодоров, Петко Ю. 156, 166
Тодоров, Христо 182
Тодоров, Цветан 64
Тодоров, Цено 29
Томов, Александър Александров 203
Томов, Александър Трифонов, политик 214
Торбов, Цеко 259
Тотев, Петко 112
Трайкова, Елка 146, 288
Траянов, Теодор 111, 173
Траян Тъмен 111
Трифонов, Георги 238
Трифонов, Ивайло 168

Трюфо, Франсоа 61

У

Узунова, Румяна 164
Уитман, Уолт 144

Ф

Фердинанд Кобургготски 12, 13, 37, 43, 66, 232, 240, 270, 271
Филчев, Никола 186
Фичева, Манка (Анка) 11, 16, 18, 36
Фичев, Иван 7, 11, 12, 13, 14, 15, 34, 36, 37, 66, 124, 125
Фотев, Георги 128, 182
Фотев, Христо 95, 102, 122, 123, 131, 264, 266, 274
Фуко, Мишел 282
Фунев, Огнян 109
Фурнаджиев, Никола 73, 142

Х

Хабермас, Юрген 194
Хавел, Вацлав 234
Хаджикосев, Симеон 120
Хаджитодоров, Стефан 196, 221
Хайтов, Николай 70, 261
Харизанов, Иван 240
Хранова, Албена 207
Христов, Алексей 233
Христов, Борис 114, 120, 261, 265
Христов, Венко 98
Христов, Кирил 145, 173

Ц

Цанев, Ангел 109, 110, 215
Цанев, Георги 25, 93
Цанев, Иван 261
Цанев, Стефан 261
Цанов, Найчо 166, 240
Цветков, Иван 69, 81
Цисаш, Честимир 77, 78
Цонев, Йордан 205
Цончев, Дончо 255
Цървенов, Ильо 30

Ч

Чанев, Руси 180
Червенкова, Копринка 165
Чернишев, Славчо 53, 54
Чирков, Александър 222

Ш

Шамброл, Клод 61
Шеварднадзе, Едуард 219, 220, 221
Шкловски, Виктор 75
Шнитке, Алфред 200, 237
Шопкин, Матей 127
Шопов, Григор 40
Шпитцер, Лео 97
Шурбанов, Александър 207

Я

Яворов, Пейо К. 71, 88, 90, 108, 116, 126, 134, 135, 141, 144, 149, 152, 156,

157, 158, 159, 165, 166, 174, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 264, 265, 266, 277, 278
Язова, Яна 256, 267, 277
Якобсон, Роман 79
Яков, Валери 209
Яковлев, Александър 219, 220
Янакиев, Калин 179
Янакиев, Мирослав 63
Янчева, Наташа 269

Елка Трайкова

БИОГРАФИЧНИТЕ СЮЖЕТИ НА ЛИТЕРАТУРНИЯ ИСТОРИК
Анкета с Михаил Неделчев

българска, първо издание

Автори *Елка Трайкова, Михаил Неделчев*
Рецензенти *Проф. д.н. Кирил Топалов, Доц. д.н. Морис Фадел*
Коректор *Иглика Луканова*
Дизайн на корицата *Жанет Цанова*
Страниране ИК „Гутенберг“

Формат 60 × 90 / 16

Издателски център „Боян Пенев“ – Институт за литература
e-mail: director@ilit.bas.bg
http://www.ilit.bas.bg
www.ilitizda.com

Печатница „Дайрект Сървисиз“ ООД